

MEGEMLEKEZÉS

LAKY TERÉZ (1926–2005)

HÁRS Ágnes–NEUMANN László

Kopint-Datorg

H-1081 Budapest, Csokonai u. 6.; e-mail: h8129har@ella.hu

Foglalkoztatási Hivatal, Kutatási Főosztály

H-1066 Budapest, Mozsár u. 14; e-mail: neumann@mtapti.hu

Nehéz és megszokhatatlan. Úgy kell írunk, hogy nem tudhatjuk többé szeretetteljes, ám mégis kritikus tekintetét a hátunk mögött, amint fejcsóválva biztat: a jelen kérdéseit nézzük, előre tekintünk, s ne hátrafelé vizsgálódjunk... Mi értelme a régmúltról, a már megírtakról beszélni... Ő maga keveset beszélt saját múltjáról, korosztálya visszaemlékezéseit sem kedvelte. S mi fiatalabbak, akiket egyszer talán „tanítványaiként” tartanak majd számon, valóban adósa maradtunk az ünnepléssel, a visszatekintéssel. Hetvenedik, de még hetvenötödik születésnapján sem gondoltuk, hogy már ideje a megállásnak, az ünnephez méltó tiszteletadásnak, szakmai összegzésnek... Laky Teréz, aki számunkra már örökre Laky Teri marad, fiatalos volt, és mindig jelenlévő... A tisztelet bennünk volt, s majd, gondoltuk, talán a nyolcvanadikon s talán most megérthetjük, miért maradt el a visszatekintés. Pedig tudtuk, hogy szociológusként sok évtizede fontos „nagy öregje” hazai közéletünknek, munkájával, közéleti tevékenységével, jelenlétével a vitákon, a szakmai bizottságokban, a szerkesztőségekben és az egyetemen, ahol több generáció emlékezhet vissza a szervezet-szociológiai, munkaszociológiai kurzusainak óráira.

Pályáját újságíróként kezdte, dolgozott a *Szabad Nép* munkatársaként, ahonnan azután egy viharos pártgyűlés után távolították el. Ez az életszakasz a hatvanas évekkel ért véget, szerződéses újságíróként, a *Tanácsok Lapjánál*. Az újságíróskodásból nemcsak első kutatási témáját hozta magával (a „tanácsi vezetők” hierarchiája – ez volt talán a legkorábbi kísérlet a magyar szociológiában egy kérdőíves elitvizsgálatra [Laky 1971-72]), hanem felülmúlhatatlan munkabírását, ragaszkodását a megfogalmazás pontosságához – és nem utolsó sorban a személyes hangvételhez. Kollegái, akik írásainak első olvasói voltak, tudják, hogy mindig hajlandó volt megfogadni a kritikai reakcióknak a tényekre, a gondolatmenete logikájára vonatkozó részeit, de a megfogalmazásaitól, saját hangjától soha nem lehetett eltéríteni.

A hetvenes évek eleje óta szociológusként élt a tudatunkban, 1968-tól a KSH Infelor nevű számítástechnikai vállalatánál, majd 1973-tól a KSH Gazdaságkutató Intézet kutatójaként, 1982-től pedig – mindvégig – a nevét váltogató Munkaügyi Kutatóintézet Mozsár utcai épületében dolgozott. Gazdaságszociológus volt, szociológusnak

közgazdász, ám szemléletében közgazdászként mégis szociológus maradt. *Érdekvizonyok a vállalati döntésekben* című, a nyolcvanas évek elején publikált kötetének bevezetőjében tisztázza – mintegy önmaga számára is – ezt a munkásságát mindvégig kísérő kettősséget: „A szociológia nézőpontjából és eszközeivel végzett vizsgálódás szükségképpen másként közelíti a gazdaság jelenségeit, mint a közgazdaságtan, vagy mint a vállalatok életével, működésével foglalkozó egyéb tudományok...” (Laky 1978:7). A hetvenes években írt munkái az érdekvizonyok feltárásával és empirikus leírásával gazdagították a korábban szegényes tudásunkat. Ennek a korszaknak máig megkerülhetetlen tanulmányait olvashattuk a *Gazdaságban*, és a kor legrangosabb hazai társadalomtudományi folyóiratában, a *Valóságban* (Laky 1979, 1980, 1984, 1987).

Kétségtelenül a hetvenes évek még a magyar szociológia újraindulásának hőskora volt, amikor a közgazdászok és szociológusok táboraik még kevésbé váltak szét. Ő azon társadalomkutatók közé tartozott, akik akármelyik szakmát is művelték, munkáik valamilyen módon a hivatalos ideológia ellenpólusaként jelentek meg, többé-kevésbé nyíltan a reformok végigvitele mellett érvelve, vagy – mint az ő esetében – egyenesen kutatási témaként fogalmazva meg azt, hogy milyen okok vezettek a gazdasági reformok elakadásához. Az „érdekvizonyok” – bármennyire avittnak is hangzik ez a fogalom egy mai szociológus számára – a hetvenes években a reformok nyelvén szólt, mint ahogy akkoriban tulajdonképpen a szociológia egésze is – amint ezt Kuczi Tibor és Becskeházi Attila kifejtették – a reformokról szóló diskurzus nyelvezetként funkcionált. Laky Teri egész szociológusi életműve a reformer elkötelezettség mintapéldája: a rendszerváltás előtt érdeklődése homlokterében a „szocialista gazdasági rendszer” reformjainak lehetősége állt, míg az utóbbi másfél évtizedben a magántulajdonú piacgazdaságra való áttérés, annak kiteljesedése, majd pedig Magyarországnak az Európai Unóba való illeszkedésével járó problémái izgatták.

Szigorúan és fegyelmezetten kötelezte el magát a tényfeltáró, empirikus vizsgálódás mellett: „A gazdasági jelenségek társadalmi okait kereső sokéves munka tapasztalatai alapján úgy érzem, hogy a szociológia ma elsősorban az érdekvizonyok feltárásával adhat a társadalomról lényeges, új ismereteket. Az érdekvizonyok kutatása azonban viszonylag új területe a hazai szervezetszociológiának. [...] Magam is választás elé kerültem: a vállalatoknál összegyűjtött tények leírása, vagy inkább az elméleti összefüggések, a témához kapcsolódó kulcsfogalmak, az értelmezésük körüli viták áttekintése és értékelése kapjon-e nagyobb hangsúlyt e munkában? Végül is a tények ismertetését és elemzését választottam elsődleges mondanivalóként...” (Laky 1982: 9). Visszatekintve egységes és szigorú logika alapján összerendezett gondolatok fogalmazódnak meg egy-egy, az ezredfordulót túlélő cikkében. Az érdekvizonyokat leíró tanulmányok a korábbi empirikus vizsgálatokat, a szociológusi pályájának korai munkáit is magukba olvaszthatták (Laky 1971-72; Laky–Endreffy 1972).

A nyolcvanas évek szocialista gazdaságában a vállalati formák átalakulása, fellaulása ment végbe, s ez Laky Teri érdeklődését a változatosabb, új szervezeti formák és működésük belső mechanizmusainak leírása felé terelték. Nem nehéz észrevenni, hogy a kor ‘új kisvállalkozási formáinak’ kutatása során is az izgatta elsősorban, hogy a hetvenes évek elején elakadt reformfolyamat új lendületet kap-e a ‘szervezett gazdaság’ résztvevői közé belépő kisszövetkezetektől, GMK-któl, VGMK-tól és a többi – ma már elfeledett – cégjogi forma színre lépésétől. *Eloszlott mítoszok – tétova szándékok* címmel írt, alapos empirikus munkán alapuló cikke azonban arra mutatott rá, hogy

a legnagyobb számban alakult VGMK-k funkciója alig több mint a korábbi korlátozott vagy „fekete” túlóra-lehetőségek kibővítése-legalizálása, és a vállalatvezetés számára sem más, mint tágra nyitott kiskapu az állam központi bérszabályozásának kijátszására. Valódi vállalkozást – schumpeteri értelemben – a szocialista nagyvállalatoktól jogilag független vállalkozásokban sem igen lelt, de még növekedés-orientált magánvállalkozást se nagyon, hiszen a nyolcvanas évekre sokkal jellemzőbb volt az állami cégeknek bedolgozó, jövedelemkiegészítő céllal gründolt, családi méreteknél megrekedt kisüzem, ami aligha jelentett komoly kihívást a szinte még intakt állami-szövetkezeti szektornak (Laky 1984, 1987; Laky–Neumann 1990)

A kisvállalkozások kutatása, működésük leírása összeolvadt a nyolcvanas évek végén a rendszerváltás folyamatával, a kisvállalkozások eközben végbement változásaival. Laky Teri érdeklődése egyszerre fordult a kisvállalkozók mint társadalmi réteg felé, és követte azokat a – tág értelemben vett – privatizációs folyamatokat, melyek az állami-szövetkezeti szektor lebomlását kísérték. Az ő inspirációjára jött létre az első komolyabb statisztikai elemzés a kisvállalkozók akkor feltűnt új társadalmi csoportjáról (Laky 1990). Az „átmenet” gazdasági folyamatainak társadalmi hatását keresve szinte szükségszerűen fordult érdeklődése a foglalkoztatás kérdései felé: akár a „kényszervállalkozások” problémájáról volt szó, akár a foglalkoztatást bővítő kisvállalkozások támogatásáról – melynek kivételesen a gyakorlatába is belekóstolt különböző alapítványok kurátoraként –, akár a privatizáció kezdetén a munkavállalói tulajdon kísérletéről (Laky 1992, 1993). Akkor is következetesen liberális, mégis a társadalmi hatásokat is mérlegelő álláspontot képviselt, amikor a külföldi tőke megjelenése váltott ki vitákat és politikai viharokat. Ebben a kérdésben privatizáció-párti nézeteket vallott: sokak akkori vélekedésével ellentétben nem a korszerűtlen állami vállalatok munkahelyeinek megvédésében látta az állami foglalkoztatáspolitikai feladatát, hanem az új, tőkeerős vállalkozások megjelenését elősegítő politikától remélt – ma már tudjuk, joggal – a régi munkahelyek megmentését és újjak teremtését, és végző soron egy stabil piaci és technikai háttérrel rendelkező, magas munkakultúrájú szektor kialakulását (Laky–Neumann–Boda 1999).

Érdeklődése a Munkaügyi Kutatóintézet főmunkatársaként, majd a kilencvenes évek elején néhány évig igazgatójaként, utóbb tanácsadóként a munkaerőpiaci politika aktuális kérdései felé fordult. 1996-ban kapott állami kitüntetésének indoklása szokatlanul pontosan fogalmazta meg a szakmai életutat: „a gazdaságszociológia és a munkaügyi politika tudományos megalapozása érdekében kifejtett munkássága elismeréséért”. A kilencvenes években írt munkái az átalakuló munkaerőpiac leírását és megértését és a foglalkoztatáspolitikai elszánt jobbítását célozták.

Ekkor, az 1990-es évek elején talált ki a maga és a szakmai és politikai közönség számára egy új projektet: az angol *Employment Gazette* (később: *Labour Market Trends*) folyóirat elemzéseinek mintájára évente megjelentetett egy-egy „fehér” kötetet a magyarországi munkaerőpiac aktuális kérdéseiről *Munkaerőpiaci folyamatok* címmel, ami szinte egyszemélyes intézménnyé tette őt. Mindig biztos kézzel összeállított keresztmetszetet és elemzést adott az előző év aktuális munkaerő-piaci folyamatairól, magyar, s néhány évvel később angol nyelven is. A kiadvány kézikönyvként szolgált a munkaügyi apparátus, a szélesebb szakmai közvélemény, az oktatás számára, és a külföldi szakértők is fontos forrásként használták. Emellett rendszeresen bevezető tanulmányt írt az előző év munkaerő-piaci folyamatairól az MTA

Közgazdaságtudományi Intézet gondozásában évente megjelenő *Munkaerőpiaci tükrök* című tanulmánykötethez is.

A foglalkoztatáspolitikai befolyásolásának, jobbításának reformer szándéka vezette a kilencvenes évek változó munkaerőpiacának megértésében is. Az ebben az időszakban íródott cikkei – a kisvállalkozásokról publikált tanulmányok folytatásaként – az átmenet gazdaságának és szervezeteinek, valamint az Európai Unió munkaerőpiacának megértése igényével íródtak (Laky 1995, 1996a, 1996b, 1999). Cikkeinek, *Munkaerőpiaci folyamatok* köteteinek – vállaltan – célja volt a szélesebb szakmai közönség felvilágosítása is, a magyar munkaügyi apparátus, a munkáltatói szervezetek és szakszervezetek emberei az ő közvetítésével ismerhették meg azokat az európai problémákat, melyek így, vagy úgy várhatóan bennünket is elérnek. ‘A munka átalakuló világáról’ szóló híradásai egyaránt érintették az atipikus munkaviszonyok terjedését, a migráció jelenségét, a munkaviszonyok változását és meghatározásuk nehézségeit és azokat a problémákat, melyekkel az EU országainak meg kell küzdeniük. Másfelől a külföldi szakmai közönség számára is készített számos áttekintést a hazai folyamatokról, például a női foglalkoztatás problémáiról (Laky 2004; Laky–Neumann 2004).

Több éven át vezette a Szociológiai Társaság gazdaságszociológiai szakosztályát, oktatója maradt – jelképes fizetésért – a ma már Corvinus névre hallgató Közgazdaságtudományi Egyetem egyetem szociológiai tanszékének. Elszántan szervezte a munkatudományokra szakosodott fiatal kutatóknak szánt ösztöndíjak odaítélését, és felejtethetlen érdemeket szerzett a hazai szociológia oly sok más területén is... Munkássága megérdemli, hogy a szomorú alkalom szülte, fésületlen megemlékezésünkönél alaposabb, elmélyültebb munkával dolgozzuk fel több évtizedes életművét.

IRODALOM

- Laky T. (1971–72): A tanácsstagok kapcsolatai. Szociológiai vizsgálat Budapest VIII. kerületében. Budapest: Kézirat.
- Laky T. (1979): Vállalatok alkupozícióban. *Gazdaság*, 1: 74–91.
- Laky T. (1980): A recentralizáció rejtett mechanizmusai. *Valóság*, 2: 31–41.
- Laky T. (1982): *Érdekvizonyok a vállalati döntésekben*. Budapest: KJK.
- Laky T. (1984): Mítoszok és valóság. *Valóság*, 1: 1–17.
- Laky T. (1987): Eloszlott mítoszok – tétova szándékok. *Valóság*, 7: 34–49.
- Laky T. (1990): Előszó. In Kuczi T.–Vajda Á.: *A kisvállalkozók társadalmi összetétele*. Zárótanulmány. Budapest: Munkaügyi Kutatóintézet.
- Laky T. (1992): A privatizáció magyarországi sajátosságai és néhány érzékelhető társadalmi hatása. *Szociológiai Szemle*, 1: 45–61.
- Laky T. (1993): A boldogulás elbizonytalanodott lehetőségei. Bevezetés a tanulmányokhoz. In Laky T. szerk.: *Kényszervállalkozások*. *Replika*, 11–12: 237–277.
- Laky T. (1995): A magángazdaság kialakulása és a foglalkoztatottság. *Közgazdasági Szemle*, 42(7–8): 685–709.
- Laky T. (1996a): A magángazdaság kialakulásának hatásai a foglalkoztatottságra 1995-ben. *Közgazdasági Szemle*, (43)7–8: 629–652.
- Laky T. (1996b): A munka Európája. *Európai Tükör*, 2: 34.
- Laky T. (1997): A kisvállalkozások növekedésének korlátai. Kézirat. Az 1996 szeptemberében Ljubljánában az egyetem 50 éves fennállása alkalmából rendezett konferencián elhangzott előadás szövege.

- Laky T. (1991–05): *A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok. 1991...2005.* Sorozat, évente megjelenő kötetekkel. Budapest: Munkaügyi Kutatóintézet-Országos Munkaügyi Módszertani Központ-Foglalkoztatási Hivatal-Országos Foglalkoztatási Közalapítvány.
- Laky T. (1999): A foglalkoztatás növelése Nyugat-Európában. Magyar Tudomány, február-március.
- Laky T. (2000–04): Munkaerőpiac 2000...2004-ben. In Fazekas K. szerk.: *Munkaerőpiaci tükrök 2000...2004.* Sorozat évente megjelenő kötetekkel. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány.
- Laky, T. (2004): Gender Equality in Employment in Hungary and in Some Other Eastern-European Countries. Prepared for the forthcoming UNRISD volume titled *Beijing Plus Ten*. Geneva: Kézirat.
- Laky T.–Endreffy Z. (1972): *Elégedettség a munkahellyel.* Kérdőíves vizsgálat. Budapest: Kézirat.
- Laky T.–Neumann L. (1990): A nyolcvanas évek 'kisvállalkozói'. In Andorka R.-Kolosi T.-Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 1990.* Budapest: Társaság.
- Laky T.–Neumann L. (2004): Policies shaping employment, skills and gender equality in the Hungarian labour market. WELLKNOW projekt, June:
http://www.bifrost.is/wellknow/Files/Skra_0005520.pdf
- Laky T.–Neumann L.–Boda D. (1999): *A privatizáció foglalkoztatási hatásai.* „Számadás a táluentumról” sorozat. Budapest: Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Rt.

TANULMÁNY

AZ ELITTŐL A NÓMENKLATÚRÁIG Az intézményesített káderpolitika kialakulása és néhány jellemzője Magyarországon (1945–1989)

HUSZÁR Tibor

ELTE TTK
H-1117 Budapest, Pázmány P. sétány 1/a.

Összefoglaló: A tanulmány egy empirikus kutatássorozat lezárásaként áttekinti a magyar nomenklatura rendszer kiépülésének és működésének intézményi és társadalmi jellemzőit. A vizsgálat kiterjedt a döntéshozatal rendjére és a kinevezés dokumentumainak lelőhelyeire. Továbbá életútinterjúk készültek az MSZMP több vezető funkcionáriusával. A tanulmány úgy érvel, hogy bár az 1945-1948 közötti időszakban megvolt az esélye egy új elit kialakulásának, ez azonban mégsem következett be, mivel a kommunista párt pozíciónyerése az erőszakszervezetekben, majd a teljes hatalomátvétel egy nomenklatura kialakulásához vezetett. A tanulmány áttekinti és dokumentálja a nomenklatura-rendszer hatását a központi intézmények, valamint a tudomány, s a civil szervezetek működésére. Megvizsgálja a nomenklatura összetételére vonatkozó dokumentumokat és azt is, hogy milyen privilégiumokkal járt a nomenklatura-tagság.

Kulcsszavak: elit, nomenklatura, káderpolitika, rekrutáció, karrierminták, privilégiumok

A HIPOTÉZIS „GENEZISE”

Elit(ek) a két világháború közötti magyar társadalomban. Egy korábbi elit kutatás hozadéka

1993-ban fogalmazódott meg a terv, hogy a korábbi elitkutatások folytatásaként – ezek meghatározóan a két világháború közötti magyarországi elit jellemzőivel foglalkoztak – a Kádár-korszak felső vezető pozícióban tevékenykedők szociológiai jellemzőivel foglalkozzunk. Első lépésben az 1957–63 közötti időszakot vizsgáltuk. Több intézet együttműködésével kutatási csoportot alakítottunk.¹ Két irányba kezdtük meg az *előzetes* anyaggyűjtést. Egyrészt áttekintettük a döntéshozatal rendjét,²

1 Az ELTE Szociológiai Intézetében a kutatási csoport tagjai: Huszár Tibor (vezető), Szabó János, Kiss Zoltán László, Huszár László, Bohár András, Sponga István és Németh Lászlóné.

másrészt vizsgáltuk a kinevezés dokumentumait, lelőhelyeit. Az első fázisban – e kérdéskörre fókuszálva – életútinterjúkat készítettünk az MSZMP több vezető funkcionáriusával.³

A dokumentumok és az interjúk elemzése már a kutatás előkészítő szakaszában nyilvánvalóvá tette számunkra: az elit – esetünkben a két világháború közötti magyar elit⁴ – kutatása során használt elméleti előfeltételezések, kategóriák módszerek újraértelmezésre szorulnak: az elit és a nómenklatúra csak az „elvont azonosság” szintjén vethető össze.

Mert jóllehet a választói akarat érvényesülését a kétkamarás rendszerben számos megkötés akadályozta: a szavazásra jogosultak *limitált* száma, a főváros és tíz (később öt) nagyváros kivételével a szavazás *títkosságának* a hiánya; az 1927-ben alakított felsőházi tagság prejudikációja – eltekintve a bethleni, konszolidáció előtti rövid időszakról –, az állami szuverenitás legfőbb letéteményese, törvényhozó szerve a Horthy rendszerben a *parlament* volt.⁵ Igaz, a változó elnevezésű, s részben eltérő háttérű *kormányzó* párt *dominanciája* érvényesült a választásokon és a kormányzásban, de törvényes működési engedéllyel más pártok is egzisztáltak: a kormányzó pártnak volt – jóllehet behatárolt mozgástérrel, s a rendszer keretein belül a hatalomra kerülés esélye nélkül – baloldali parlamenti ellenzéke (tartósan a Szociáldemokrata Párt és a Független Kisgazdapárt), 1939-től pedig konkuráló pártként a Nyilaskeresztes Párt, majd az Imrédi Béla vezette Magyar Megújulás Pártja jelentett erős jobboldali ellenzékot, tegyük hozzá, erős német támogatottsággal (Sipos 1970.; Lackó 1966). A rendszer tehát nem volt demokratikus, de 1944. március 19-ig korlátozottan érvényesült a *pluralizmus* elve.

A *piacgazdaság* működését – különböző időszakokban eltérő szigorúsággal – korlátozták, de a tőketulajdon, a gazdasági alrendszer autonómiáját – legalábbis a *kötött hadigazdálkodás* bevezetéséig, illetve a zsidótörvények életbeléptetéséig – érdemben *megőrizte*. Működött a *tőzsde*, működtek az *érdekképviseleti szervek* és *testületek* (*Gyáripárosok Országos Szövetsége*, a *Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete*, a különböző kamarák, ipartestületek stb.), s korlátozott jogkörrel, de a munka világának fontos szereplőjeként a *szakmai szakszervezetek*. S érdemben megőrizte autonómiáját a művészet, a könyvkiadás, a sajtó, az oktatás, a felsőoktatás és tudomány. Jóllehet az iskolarendszerben túlsúlyos volt az egyházak befolyása, s a zárványok: a hatosztályos népiskola, a négyosztályos polgári iskola, a nyolcosztályos reál, illetve humán gimnázium eleve *korlátozták* a felfelé való mobilitást, az egyetemre kerülő társadalmi rétegek körét. A kultúra és oktatás azon intézményeiben, amelyekben az állam vagy az egyház kinevezői jogosítványokkal rendelkezett, preferálták a keresztény–nemzeti ideológia elkötelezettjeit (Gyáni 2000: 215–245). Mégis: az említettek közül következő-

2 E munkálatok során hasznosítottuk Nyíró András: *A párt vezető testületei a határozatok tükrében* című írását. (Nyíró 1990a)

3 A KB, illetve a PB tagjai közül Lázár Istvánnal, Gáspár Sándorral, Nyers Rezsővel, Köböl Józseffel, Szabó Istvánnal, Horváth Istvánnal, Berecz Jánossal, Lakatos Ernővel készült életútinterjú. A miniszterekkel, államtitkárokkal folytatott beszélgetés sorából kiemelném Hetényi Károllyal, Pulai Miklóssal, Hutás Imrével készített életútinterjút.

4 E kutatás eredményeire is építkeznek: Lengyel 1989; Gergely 1987; Szakály 1987, 1989.

5 Részletesebben – s az eltérésekre is utalóan – lásd Romsics 2002: 220–224.

en a Törvénytár a Tiszti Cím- és Névtár, a Lexikonok, Évkönyvek, Annalesek felhasználásával megkonstruálható volt az *elit struktúrája*, nevesíthetők voltak a pozíciók, s számszerűsíthető az elit szociális rétegzettsége, az eliten belül cirkuláció.⁶

Új elit kialakulásának esélye és esélytelensége 1945–1948

1945–1946-ban körvonalazódott a demokratikus jellegű átalakulás esélye. Megteremtődnek a többpártrendszer feltételei, amelyet az 1945 őszi törvényhatósági, illetve nemzetgyűlési választások legitimáltak; az új nemzetgyűlés elfogadta az 1946/I. törvényt. Magyarország köztársaság lett; a korlátozott szuverenitás feltételei között – de jure – megteremtődtek a plurális pártrendszer, a demokratikus politikai rendszer alapjai.⁷

A gazdaság is többszektörű maradt: a földreform erősítette a gazdaparasztság pozícióit, az újjáépítésben – legalábbis 1947-ig – jelen vannak a *piacgazdaság* fontos szereplői, a magántőke, a kisipar és kiskereskedelem. Plurálissá vált a sajtó; az egységes általános iskolai rendszer megalkotása, a Közművelődési Tanács létrehozása, a népi kollégiumi mozgalom, a *kultúra demokratizálásának* fontos kezdeti lépéseit jelentették.

A demokratikusan megválasztott politikai elit, akárcsak a formálódó vagy újrafarmálódó gazdasági-kulturális elit, mégsem tudott kifejlődni, illetve megszilárdulni. Az okok részletes kifejtése nem e dolgozat feladata,⁸ de témánk érdemi tárgyalása szempontjából is kiemelkedőnek tartunk két összefüggést. Az első a folyamat külpolitikai kondicionáltsága. A plurális szisztéma kialakítását – legalábbis ideiglenesen – a Szövetséges Hatalmak közötti megállapodások tették szükségessé.⁹

A szövetségesek közötti együttműködés átmenetinek bizonyult, azt felváltotta a hidegháború, a magyar kommunista mozgalomnak az SZKP-től *függő helyzete* azonban állandó változója e folyamatnak. E tény a formálódó demokratikus elittel való leszámolásban meghatározónak bizonyult (Szakács–Zinner 1997). A külpolitikai függés 1947 után felerősödik; Magyarország fokozatosan betagozódik a szovjet birodalmi övezetbe.

Keresztezte a demokratikus elit formálódását, s megalapozta annak nómenklatúrává való átváltódását a *kommunista párt* 1945-ig visszadatálható *lopakodó pozíciónyerése az erőszakszervezetekben*, mindenekelőtt a változó elnevezéssel működő

6 E munkát Vida István, Lengyel György, Gergely Jenő, Szakács Sándor közreműködésével Kovács I. Gáborral közösen végeztük el.

7 Az állampolgárok természetes és elidegeníthetetlen jogai, különösen a személyes szabadság, a félelemtől és nélkülözéstől mentes élethez, a gondolat és a vélemény szabadság nyilvánítása, a vallás szabad gyakorlása, az egyesülési és gyülekezési jog, a tulajdonhoz, személyi biztonságához, a munkához és méltó emberi megélhetéshez, a szabad művelődéshez való jog s a részvétel joga az állam és önkormányzatok irányításában. 1946. I. tc. Magyarország államformájáról (*Magyar Törvénytár* é.n.: 3).

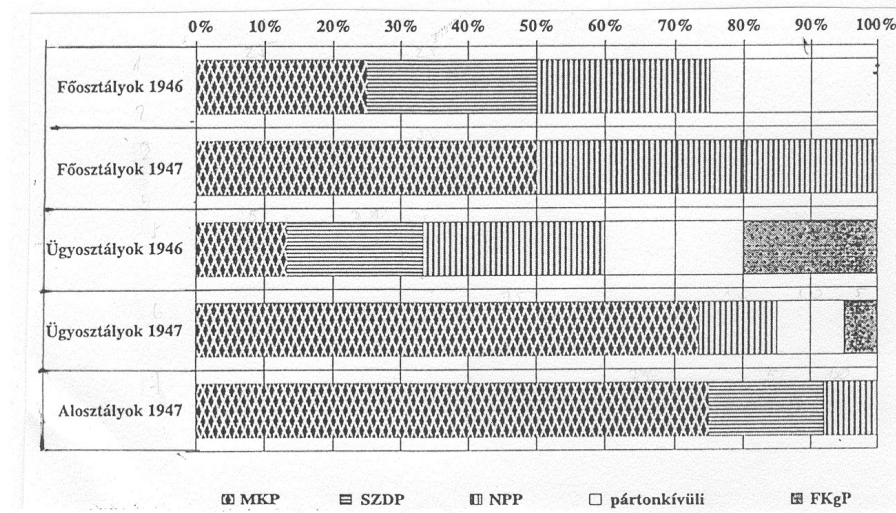
8 Az okokról és összefüggésekről részletesebben lásd Ständeisky et al. 1998.

9 Révai József *Az ország felépítésének politikai feltételei* című előadásában 1945 nyarán megfogalmazott szavaival: „A Szovjetunió a szövetséges nemzetekkel az együttműködés politikáját folytatja. Ugyanakkor tehát mi nem csinálhatunk... ennek ellentmondó politikát... A kommunista nemzetköziség magával hozza azt, hogy a nemzetközi politikához igazodni kell, éspedig elsősorban igazodnunk kell a szovjet politikához.” Idézi Szakács 1981: 39.

Katonapolitikai Osztályon, illetve az akkor szervezetileg önálló Államvédelmi Hatóságban. Hasonló tendencia észlelhető a rendvédelmi szervek, a megyei közigazgatás felügyelete szempontjából meghatározó jelentőségű Belügyminisztériumban (Okvát 2000: 33–56.; Gyarmati 2000: 97–134). Jól tükrözte ezt a vezető posztok koalíciós pártok szerintimegoszlása a Belügyminisztériumban (Gyarmati 2000: 100).

Az MKP pozíciónyerése az erőszakos szervezetekben és a közigazgatásban az első szabad választásokon kialakult eredmény utólagos kiigazítását célozta: a koalíciós kormányzás folyamatát az ún. direkt akciókkal, s a kényszerítés más eszközeivel nyomás alatt tartották. Nem e dolgozat tárgya e praktikák és technikák számbavétele. Csak jelezzük: ennek „feszítvolsága” a koalíciós pártok vezérkarába beépített kriptokommunistáktól, a koalíciós pártok befolyási körét, majd közvetlenül e pártokat érintő, azok vezetését destabilizáló műpercekig terjedt. E szempontból a legdurvább beavatkozás az ún. Magyar Közösség-per volt (Csicsery-Rónai–Csernyei–Palasik 1998: 102; Szakács–Zinner 1997: 446–250).

1. ábra Kulcspozíciók (fő-, ügy- és alosztályvezetők) pártok szerinti megoszlásának változása a Rajk László vezette Belügyminisztériumban, 1946 tavasza–1947 tavasza között

Az 1947-es választások eredményeit adminisztratív módszerekkel, ugyanakkor közvetlenül befolyásolták. Az ÁVO közreműködésével megfosztották a szavazati jogtól 467 ezer állampolgárt, a szavazásra jogosultak közel nyolc és fél százalékát. Az ún. kék cédula akció a választások lefolyása alatt módosította az eredményeket: az állampolgár ezen cédulák segítségével törvénytelenül több helyen adta le szavazatát – a BM közreműködésével az MKP javára.¹⁰

A demokratikus átalakulás elreteszése volt az oka annak, hogy a kirajzó, fiatalon vezető posztokra nominált, számos tehetséges politikus pályája megtört, deformálódott. A háborús vereség 1945-ben ugyanis a Horthy-rendszer *establishmentjének* elle-

10 Gyarmati 2000: 105. Lásd továbbá Gyarmati 1997.

hetetlenülését eredményezte. Paretoi megfogalmazással élve az uralkodó konzervatív elit és az általa irányított világ között létrejött a „szétválás”, s színre lépett egy új réteg, egy potenciálisan új elit (Pareto 1935: 18–25). S valóban: a demokratikus pártok és intézmények vezetői, ha 1944 előtt viseltek is párttiszséget, *kormányzati* szerephez nem juthattak. Zömük 1905–1920 között született; 1945-ben harmincas éveikben jártak.

Néhány jellegzetes karriermintát idézünk a folyamat dinamikája, s a formálódó politikai elitben vezető szerepet játszó, vagy arra jelölt szereplőről. Kovács Béla 1908-ban született. Az eredendően dél-dunántúli parasztagazdálkodót 1944 decemberében nevezik ki a Belügyminisztérium politikai államtitkárának, 1945 novemberétől 1946 februáráig földművelésügyi miniszter, ezt követően veszi át a Kiszgazdapárt irányítását. 1947 februárjában szovjet belbiztonsági szervek letartóztatták. Súlyos betegen, megtörtén 1955-ben tért vissza Magyarországra. 1956 novemberében az újjáalakuló Kiszgazdapárt vezetőjének választja, a második Nagy Imre kormányban államminiszter. A november 4-i intervenció és súlyos betegsége akadályozza a neki felkínált szerep ellátásában. 51 éves, amikor a Gulágban szerzett kór végez vele (Csicsery-Rónai–Csernyei–Palasik 1998: 259–285, 415–416).

Kiss Sándor 1918-ban született Vásárosnaményban. Szülei gazdálkodó parasztok; Sárospatakon tanítóképzőt, Szegeden magyar-történelem szakon polgári tanítóképzőt végzett. A német megszállás hónapjaiban aktív résztvevője az ellenállásnak. 1945-ben lesz tagja a Kiszgazdapártnak. Rövid ideig az egységszervezetként alapított MADISZ budapesti elnöke, majd országos alelnöke. Az elmélyült gondolkodású, 27 éves fiatalemberre felfigyel Nagy Ferenc, '45 augusztusában kinevezik a Parasztszövetség igazgatójának. A szeptemberi, jelentős paraszti tömegeket mozgató parasztnapok fő szervezője. Talán ekkor kerül célkeresztbe. Jóllehet a Magyar Közösség tevékenységében aktívan nem vett részt, a Mistéth-per ötödrendű vádlottjaként háromévi börtönbüntetésre ítélik. 1949. október 15-én szabadult, rendőri felügyelet alatt álló szabadult rabként téglagyári, majd betonútépítő segédmunkásként tud elhelyezkedni. A forradalom napjaiban részt vesz a Kiszgazdapárt és a Parasztpárt újjászervezésében. 1956 novemberében hagyja el az országot. 1957 januárjában Párizsban a Magyar Forradalmi Tanács Intézőbizottságának tagja, majd kivándorol az Egyesült Államokba. 1963-tól szerkeszti az *East Europe* című angol nyelvű folyóiratát, később az Amerika Hangja rádióállomás munkatársa. 53 éves korában autóbaleset következtében halt meg (Huszár 1983: 265–326; Borbándi 1997).

Hasonlóan fiatalon indul és lehetetlenül el a Kiszgazdapárt vezetőinek reményteljes második vonala: dr. Saláta Kálmán 1912-ben, Vatai László 1914-ben, Gyulai László 1914-ben, Hám Tibor 1914-ben született, őket Kiss Sándorhoz hasonlóan a Magyar Közösség elleni műper folyamatában lehetetlenítik el.

A kiemelkedő tehetségű – kezdetben a párt centrumához tartozó –, már 29 évesen miniszteri posztot kapó Bognár József az ellenpélda. Fiatalon vállalt elveit feladva elengedi társai kezét. Kétéves főpolgármesteri szereplést követően 1956-ig – különböző összetételű kormányokban – miniszter, majd a forradalom leverését követően a Világ-gazdasági Intézet igazgatója, akadémikus (Csicsery-Rónai–Csernyei–Palasik 1998: 185–209, 406–420). Megbízható „útítársként” rokon pályát ír le az 1911-ben született Ortutay Gyula.

Nem kisebb vérveszteséget szenved el a másik két koalíciós párt. A Nemzeti Parasztpárt két kulcsfigurája: Kovács Imre és Erdei Ferenc. Kovács 1913-ban, Erdei

1910-ben született. Mindketten a népi írói mozgalom kiemelkedő figurái, a Márciusi Front vezéregyéniségei. Útjuk azonban 1945-ben elválík. Erdei az MKP bizalmi embere lesz, Kovács az FKgP-vel való együttműködést szorgalmazza. Kovács Imrét 1947-ben az Erdei vezette kriptokommunista csoport kiszorítja a vezetésből. Előbb új párt alapításával kísérletezik, majd emigrálni kényszerül. Az emigráció egyik vezető politikusa lesz, a Szabad Európa munkatársa, 1951-től a *Látóhatár*, 1958-tól az *Új Látóhatár* főmunkatársa Huszár (1983: 62–209). De a tudós és politikus Erdei pályája is megtörik: nagyreményű szociológiai munkásságát 1945 után nem folytatja; a miniszteri poszt, akadémiai tisztségei nem változtatnak a tényen: a Rákosi érában nem alakítója, hanem kiszolgálója, díszlete az állampárt politikájának. Ezen helyzete, szerepe részben módosul a hatvanas években, amikor egyik kezdeményezője a kolhozok szövetkezetekké való transzformációjának, a Tudományos Akadémia modernizációjának. Az önálló magyar politikai elit formálódása szempontjából mindkettőjük pályája – ha más módon is – veszteség.

Deficitje e folyamatnak a *Nemzeti Parasztpárt* holdudvarához tartozó, 1911-ben született *Bibó István* korai visszavonulása (Huszár 1995b). Jóllehet, fiatalon írt művei is jelentősek, legjelentősebb történelmi-politikai esszéit 1945–48 között írja; neve ekkor válik országosan ismertté. Pályája – akárcsak Kovács Imréné – Erdeivel ellentétesen alakul. A proletárdiktatúra hazai intézményesülése konklúziójaként harminchét évesen a *belső emigrációt*, a *hallgatást* választja. 1956. november 2-án jelölik államminiszternek, közszereplése azonban néhány napra korlátozódik, elvűsége mégis a *forradalom emblematikus* figurájává emeli. 1957 májusában letartóztatják, 1958 augusztusában életfogytiglani fegyházra ítélik. 1963 májusában szabadul. Nehéz körülmények között, a közélettől visszavonultan folytatja tudósi munkásságát. 1979-ben hal meg.

A Szociáldemokrata Párt lefejezésével is a formálódó új elit fontos szereplőinek pályája török meg. Az első számú vezetők közül az 1903-ban született *Bán Antalt* említenénk. 1945 júniusától iparügyi miniszter; a pártközvélemény benne látja Szakasits leendő utódját. Jóllehet híve a két munkáspárt együttműködésének, ellenzi a fűziót. Ellehetetlenítését célozza közvetlen munkatársa, Kelemen Gyula iparügyi államtitkár hamis vádak alapján való perbe fogása. Bánnak felkínálják az országból való „törvényes” távozást. Svájcba emigrál, menekült társaival törvénytelennek nyilvánítja a két párt egyesülését, megalakítja a Magyarországi Szociáldemokrata Párt külföldi képviselőt, amelyet a COMISCO – a II. Internacionálé utódszervezete – tagjai sorába fogad. 1951-ben, negyvennyolc évesen hal meg Genfben. Markáns alakja az SZDP-nek az 1905-ben született *Justus Pál*, a *Szocializmus* című folyóirat szerkesztője, akit – okkal – a párt első számú ideológusának tekintettek. 1949-ben letartóztatják, a Rajk-per nyolcadrendű vádlottjaként életfogytiglani fegyházra ítélik. 1955 novemberében szabadul, de politikai szerepet nem vállal. 1965-ben hal meg (Strassenreiter 2000).

Ily módon a kommunista párt az 1949-es választásokig, a koalíciós pártokkal együtt vezető garnitúrájukat – *egy születő demokratikus elit markáns alakjait* – is ellehetetleníti. Akár úgy, hogy leszámol velük, hogy emigrációba kényszeríti, vagy udvaronccá züllesztő őket. Történik mindez két-három év leforgása alatt, a pozícióváltás szüntelen kényszere mellett, a tudatosan gerjesztett bizonytalanság légkörében, amely megnehezítette az *elitfunkciók ellátásához szükséges szerepkészletek, sokoldalú tudásanyag, nemzetközi kapcsolatok folyamatos gazdagítását*.

A Kommunista Párt, amelynek a legitimitás látszatát hivatott kölcsönözni az 1949 májusi *kvázi-választás*, monopóliumhelyzetbe kerül, konszolidáció helyett azonban folytatja a szovjetizálást, az „osztályharc” mesterséges élezését. A diktatórikus légkört ösztönzi a szovjet külpolitika is, a „két tábor” elmélete, a Jugoszláv Kommunista Párt hamis vádak alapján való kitagadása (Gibianszkij 1994: 111–144). Ezen összefüggések, kölcsönhatások kifejtése nem feladatunk, jóllehet a kommunista vezető réteg „megrostálása is” a szovjetizálás, a hiszterizált osztályharc következménye: az MKP – ha fáziseltéréssel is – *saját potenciális elitjével is leszámolt*.

Nem egyhabitusú ez a csoport, és semmiképpen nem frakció. Egyetlen közös jellemzőjük, hogy a *magyarországi* kommunista mozgalomban szocializálódtak, hogy a háború éveiben – a moszkvai vezetéstől függetlenül, de nem ellenére – a különböző elnevezésű *demokratikus, antifasiszta* mozgalmakban (Márciusi Front, Történelmi Emlékbizottság, Magyar Front) kapcsolatba kerültek az akkori ellenzéki pártokkal. *Rajk László* 1909-ben született, 22 évesen lesz a párt tagja, 36 éves, amikor 1945-ben kooptálják a Politikai Bizottságba, megválasztják a párt főtitkár-helyettesének. *Kádár János* 1912-es születésű, 21 éves, amikor kapcsolatba kerül az illegális párttal. Ő harminchárom évesen lesz a PB tagja, budapesti titkár. 1945 előtt – egymást váltva – mindketten tevékenykedtek az illegális párt első embereként. Az 1910-ben született Kállai Gyula, az 1913-ban született *Zöld Sándor* és *Donáth Ferenc*, az 1915-ben született *Ujhelyi Szilárd*, az 1917-ben született *Losonczy Géza* közvetlen a felszabadulást követően a párt második vonalához tartoznak, de hamar ismertté válnak (*Politikuspályák* 1984).

S jelentkezik a vezetők új hulláma is. Többségük 1945-ben a húszas éveiben jár. Ide soroljuk a rövid illegalista múlttal rendelkező, a NÉKOSZ-t alapító Kardos Lászlót, Hegedűs Andrást, Gyenes Andrást, továbbá a MEFESZ vezérkarából Szalai Bélát, Halász Józsefet, Tardos Andrást, Pataki Ferencet, a Szabad Nép szerkesztőgárdájából Vásárhelyi Miklóst, Kende Pétert, Gimes Miklóst. A lista önkényes, kiegészíthető, de későbbi életpályájuk igazolja feltevéseinket: *ha* Magyarország egy a finn fejlődéssel rokonítható demokratikus fejlődési ívet ír le – nem oroszellenes külpolitikával, de plurális pártszerkezettel, parlamentáris rendszerrel –, e politikusok, politizáló értelmiségiek, a szabadon választott legitim *elit versenyképes* tagjaivá *válhattak* volna. Az utak azonban eltorlaszolódtak. Az egypártrendszer centralizált függőségi viszonyai, miközben *megszüntetik a tehetség szerinti kiválasztódást, a vezető rétegen belüli cirkulációt, a szabad be- és kilépést, a káderállományt a központi párttestület ellenőrzése alá helyezik*, ami a *gyakorlatban a trojka* (Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály) által irányított ÁVH ellenőrző és „konstruáló” tevékenységének az ún. nemzeti kommunisztákra való kiterjesztését jelenti.¹¹ Ily módon megjelennek a nómenklátúra-elv *első* jellemzői, jóllehet a „mű” még nem kész.

A nómenklátúra rendszer gazdasági-társadalmi előzményei

A nómenklátúra rendszer kiépítésének a régi – formálódó új elit destabilizálásának fontos eleme a *piacgazdaság felszámolása, a tulajdonviszonyok homogenizálása*. A

11 Az MDP Államvédelmi Bizottságáról lásd Gyarmati 1999: 115–145; Huszár 1998a: 173–219; Huszár 2003: 136–198.

régi-új elit megjelölés nem elszólás. A gazdaság szférájában 1948–49-ig a régi tulajdonosi réteg fokozatosan veszti el pozícióit (Pető 1998: 95–110). E folyamat többlépcsős volt, s különböző jellegű, egymást erősítő intézkedéssor eredményeként teljesedett ki.

Az 1946-os alkotmány szavatolta a tulajdon sérthetlenségét, ugyanakkor már 1945-től az adminisztratív *korlátozó lépések* – kezdetben a rendkívüli helyzetre, majd a visszaélésekre, a spekulációra hivatkozva – életbe léptek. Az MKP kezdeményezésére a Budapesti Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályán gazdaságpolitikai alosztály működött, majd ennek funkcióit átvette a belügyminiszter által szabályozott Gazdasági Rendészeti Osztály.¹² A *Gazdasági Rendőrség* néven elhíresült szervezet tulajdonképpen a gazdasági folyamatok *rendészeti ellenőrzésének rendszerét* építette ki, személyi és cégnyilvántartás vezetett, kontroll alatt tartotta a gazdasági élet szereplőit. E célkitűzés végrehajtását szolgálta *A gazdasági rend büntetőjogi védelméről* szóló 8800/1946. ME számú rendelet is, amely – más feladatok mellett – „egy minden korábbinál egykezesítettebb (!) készletgazdálkodási felügyeleti rendszer” kiépítésének eszköze volt (Szakács–Zinner 1997: 198–199).

A hazai és nemzetközi, mindenekelőtt amerikai tőke pozícióinak meggyöngyítését, állami kisajátításuk előkészítését szolgálták – a több hullámban megrendezett – gazdasági (mű)perek, leglátványosabban a Magyar–Amerikai Olaj Részvénytársaság (MAORT)¹³ és az ún. Standard per(ek).¹⁴ Az előbbire 1948 novemberében-decemberében, az utóbbiakra 1950 februárja, illetve májusa között került sor.

E műperek az antikapitalista propaganda funkción, illetve kisajátításuk előkészítésén túl a régi-új gazdasági elit *megrettentését* szolgálták. A hatalom ezen szándékát egyértelműen tanúsítja: Papp Simont, a MAORT-per fővadásztályvezetőjét, Geiger Imrét, a Standard gyár igazgatóját mindkét fokon halálra ítélték és kivégezték, Radó Zoltánt, az Iparügyi Minisztérium főosztályvezetőjét ugyancsak halálra ítélték és kivégezték (Horváth 1992: 283–284). A Földművelésügyi Minisztériumban pozicionált – 1945-ben egyébként igazolt – „régiszakember” gárda ellehetetlenítése céljából nyolcvannégy személy ellen emelt vádat az ügyészség. Büntetőperük 1948 szeptemberében kezdődött és folyamatosan egy hónapig tartott. A *Perneczky Béla és társa* néven elhíresült műperben első fokon 64, másodfokon 47 fő ellen született jogerős ítélet.¹⁵ E perekben értékes szakemberek sorát veszítette el a magyar nemzetgazdaság. Csak példaként említjük Papp Simont, aki a szénhidrogén kutatás nemzetközi rangú kutatója, a Műegyetem tanára, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja volt.

A piacgazdaság kiiktatása, a tulajdonviszonyok homogenizálása, a nómenklatúra rendszer alapozása szempontjából meghatározó az államosítások végigvitele. Nemcsak a tulajdonosi, bankár réteg iktatódik ki az elitből, de *a vezetők szigorúan gazdasági szempontú, a piaci hatások általi szelekciója is.* Az első lépést 1946 januárjában a

12 BM KP Iv. 278. 734/1945. BM IV/12. sz. Idézi Szakács–Zinner 1997: 143.

13 BFL Bp. Nü iratok. Sz. 910/1949. Papp Simon és társai ügye; Tímár–Vásárhelyi 1948.

14 Geiger Imre és társai peréről, illetve a csatlakozó perekről lásd: Az ÁVH javaslata a Standard ügy tárgyalásával kapcsolatban. 1950 február (Horváth 1992).

15 Az FM-per kapcsán keletkezett dossziék áttekintését a Perneczky Béla társai per jellemzését és utóéletét lásd Bacsoni 2000: 291–313.

szénbányák,¹⁶ majd egyes nehézipari vállalatok, a nagybankok állami kezelésbe, illetve állami tulajdonba vétele jelenti.¹⁷ 1947. novemberében, a bauxitbányászat és az alumíniumtermelés,¹⁸ majd a „fordulat” meghatározó aktusaként a száznál több munkást foglalkoztató ipari vállalatok konspiratív módszerekkel előkészített állami tulajdonba vétele következik.¹⁹

A *titkosság* kiterjesztése a gazdasági termelés folyamatára és irányítására a gazdasági-társadalmi folyamatok *militarizálásának* jele és következménye. A demokratikus politizálás, koalíciós együttműködés feltételezett egy meghatározott *nyíltságot* a célok kinyilvánításában, és *nyilvánosságot* azok kommunikálásában. Láthattuk, hogy az MKP ezt a fontos játékszabályt folyamatosan megszegte, számos területen élt a konspiráció eszközével. De a bankok államosítását, a hároméves terv fontosabb célkitűzéseit az 1947-es választások előtt az MKP még saját programjában hirdette meg. Ez akkor is a demokratikus politizálás *látszatának* megőrzésének szándékáról tanúskodik, ha a program kivitelezésében – a koalíciós kormány ellenőrző szerepét kiiktatva – az operatív irányítást a vezetése alatt álló Gazdasági Főtanácsra ruházza rá. Az 1948. március végén végrehajtott államosítási aktus már egy „összeesküvés titkosságával” folyt (Pető 1998: 107). Az új munkásigazgatók, akiket futár útján értesítettek, csak a Vasas Székházban értesültek megbízatásukról. Többségük nem rendelkezett magasabb iskolai végzettséggel, megbízatásukat – akárcsak az államosítás aktusát – az MKP vezetése az osztályharcban elért sikerként aposztrofálta. „Az üzem közel áll a munkásokhoz, hiszen benne dolgoznak, ismerik minden fogaskerekét, minden csínját-bínját. *Nem ördögösség számukra* nemcsak a satupad mellett dolgozni, de *üzemet vezetni sem.*” (Gerő 1950: 263, kiemelés – H. T.)

A *nómenklatúra rendszer alapjainak* megteremtése szempontjából e döntés nemcsak azért volt jelentős, mert minőségi előrelépést jelentett a tulajdonviszonyok egyneműsítésében, hanem mert a *fel felé való mobilitásnak* – a *képzési rendszertől független* – új csatornáit nyitotta meg, és ily módon *új karriermintákat* intézményesített.

Az időközben főszereplővé vált Kominform által megfogalmazott igények szempontjából a „gazdasági csúcspozíciók” meghódítása nem bizonyult elégségesnek. Folytatódott, és új ágazatokra is kiterjedt az államosítás, amely 1949 decemberére a kiskereskedelem kivételével a bányászat, az ipar, a közlekedés és a nagykereskedelem *egészét* átfogta, és a bankszektorban is biztosította az állami túlsúlyt (Ránki 1963: 206).

16 A nemzeti kormány 12.200/1945 ME. sz. rendelete a szénbányák állami kézbeviteléről. *Magyar Közlöny*, 1945. december 20. 205. sz.

17 1947. XXX. törvénycikk a Nemzeti Bank és a Pénzügyi Központ I. kúriájába tartozó részvénytársasági alapon működő pénzügyi intézetek magyar tulajdonban lévő részvényeinek állami tulajdonba vételéről. MT 1947:

18 1948. XIII. törvénycikk a bauxitbányászat és az alumíniumtermelés államosításáról. MT 1948. 54–60.

19 1948. XVI. törvénycikk egyes ipari vállalatok állami tulajdonba vételéről. MT 1948. 110–120.

1. táblázat Az állami tulajdon térhódítása
1947. július – 1949. december

Gazdasági ág	1947. július	1948. július	1948. december	1949. december
Bányászat	91	91	91	100
Ipar	38	80	87	100
Közlekedés	98	98	98	100
Bank	–	95	95	95
Nagykereskedelem	–	16	75	100
Kiskereskedelem	–	–	20	30

Az államosítás-ipar új típusú, centralizált irányítási rendszer kiépítését vonta maga után. Egyes intézmények megőrizték nevüket, érdemben változtak meg funkcióik (Nemzeti Bank), másokat megszüntettek (Gazdasági Főtanács), módosult a minisztériumok feladatköre, súlya. *A nómenklatúra rendszer kiépülése szempontjából elsődleges e változások társadalmi visszahatása: a régi közigazgatási elit pozícióvesztése, illetve túlélés stratégiái, új káderek beáramlása, az irányítási posztok pártellenőrzése.*

A folyamatok e területen ellentmondásosak, azokat egyszerűen a kiszorítás, leváltás „vörösgárdista” módszerével megoldani nem lehetett. Az állami tulajdon működtetése és ellenőrzése már a tervutasításos rendszer teljes körű kiépítése előtt a közigazgatási apparátus felduzzasztását vonta maga után. A régi apparátus – közigazgatási elit – megroppantását szolgáló, s létszámcsökkenést is előirányzó B-listázásokat követően 1947-ben 15 500, 1948-ban 57 000 új tisztviselői állás létesült. Ez a rapid növekedés sem módosította alapvetően a „régiek” és az „újak” arányát. A *Kinevezési és Alkalmazási Bizottság* (továbbiakban: KAB) 1949-ben készített felmérése szerint a közalkalmazottaknak 66%-a 1945 előtti alkalmazott volt. Ez csaknem 200 000 főt jelentett.²⁰

Az elit hagyományos értelmezése szerint annak csúcsába csak a vezetők meghatározott kategóriái sorolhatóak. A politikai szempontok dominanciája, s a személyzeti politika (káderpolitika) titkosítása következtében a vezetők kiválasztódásának és szocializációjának hagyományos útjai beszűkültek, illetve torzultak. A régi alkalmazottak tömeges jelenléte ebből következően „korántsem jelentette azt, hogy számarányuknak megfelelő hatalmi pozíciókat töltöttek be. Először is, a fenti adatok nem tartalmazzák az államrendőrség, az ÁVH és a hadsereg állományát, márpedig a hatalmi megoszlás tekintetében ezeknek döntő szerepe volt. Másodsorban, az összefoglaló számok nem mutatják a „régiek” és az „újak” apparátuson belüli hierarchikus megoszlását, holott nyilvánvaló, hogy minél feljebb haladunk egy szervezetben, annál kevesebb embert találunk vezető posztokon (Kovács 1982: 50).

Fókuszáljunk figyelmünket Kovács M. Mária nyomán a vezetők – osztályvezető, illetve annál magasabb beosztásúak – megoszlására, egybevetve a „régiek” és az „új” pozícionáltak arányát, a párttagság, illetve előző munkahely szerinti megoszlását. Az

20 A felmérés 295 405 alkalmazottra terjedt ki, s technikai okokból maradt ki az Önkormányzatok kb. 25 000, az Egyetemek és Tantestületek Főigazgatóságán 67 000, továbbá a Földművelésügyi és Belkereskedelmi tárcák 79 000 alkalmazottja. Idézi Kovács 1982: 60.

egész köztisztviselői állományban vezetői tisztséget betöltők között a régi és az új alkalmazottak pozicionális megoszlásában a „régiek” aránya 66% volt, a minisztériumokban és az országos hatáskörű hivatalokban 45,5%. Figyelmet érdemel, hogy a régiek száma a BM *megyei szerveinél*, az igazságszolgáltatásban, a kultusztárcánál, illetve a MÁV-nál és a Postánál volt a legmagasabb.

A vezető állások 21,5%-át töltötték be korábban munkásfoglalkozásúak, az egyéb tisztviselői állások 6,8%-át. *A minisztériumokban és országos hivatalokban* a vezetők között nagyjából hasonló volt az arány (24%), viszont a nem vezető tisztviselők között az *országosnál* jóval nagyobb százalékban (21,1%).²¹

A káderpolitikai szándékok ismeretében, illetve a „rég” és az „új” fogalmával társított ideológiai minősítésekből kiindulva azt feltételezhetnénk, hogy időben előrehaladva – az új, meghatározó százalékában munkáskáderek belépésével arányosan nő – az MDP, illetve csökken a volt FKgP, NDP tagok száma. Az alábbi tábla csak az utóbbi feltételezést erősíti meg.

2. táblázat A közalkalmazottak megoszlása és az alkalmazás ideje és párttagság szerint

	1945 előtt alkalmazottak (%)	1945–1948 között alkalmazottak (%)	1949-ben alkalmazottak (%)	Összesen (fő)
MDP ²²	46,5	44,12	43,8	118 601
FKgP	7,1	4,3	1,9	15 345
NDP	3,9	4,3	2,3	9 975
Pártonkívüli	42,5	47,2	52,2	115 484

Ezek az adatok valóban ellentmondani látszanak az *ideológiai* előfeltételezéseknek. De a reálfolyamatok ismeretében nem neveznénk váratlannak. Az MKP 1945 előtt kis párt volt, érdemben nem volt befolyása az 1945 előtt pozicionált közalkalmazotti rétegekben, s vélelmezhetően kevés volt – lehetett – itt az SZDP-tag vagy szimpatizáns is. A köztisztviselők, az igazolói eljárások illetve a B-listázások folyamatában, éppen rendszerkonform magatartásuk okán vállalták az 1945 után védelmet jelentő párttagságot a rózsaszínűbb SZDP-be való belépéssel, majd az erőviszonyok változásával az átigazolást az MKP-ba, illetve a tagság megőrzését az egyesült pártban. „Véltetően ez a körülmény magyarázza, hogy 1949-ra a *régi* alkalmazottak tették ki az MDP-tagok 67%-át (Jakab 1979: 129.)

Az MKP számára a *közigazgatási pozíciók* meghódítása egyébként fontosabb volt az *igazgatás érdemi reformjánál*, tekintettel a koalíciós pártok által javasolt tervek, különösen az Erdei–Bibó-féle javaslat *demokratikus* rendező elveire. Ez a körülmény magyarázza, hogy az MKP a közigazgatási reform koalíciós alapokon való megszervezését elszabotálta.²³

21 Lásd Kovács 1982: 51.

22 A táblázatot Kovács M. Mária állította össze a KAB jelentés alapján. A forrásul szolgáló vizsgálat nem tartalmaz adatot az MDP-tagok pártegyesülés szerinti hovatartozására (Kovács 1982: 53).

23 Jogi reformbizottság iratai 1946. Lásd Beér János hagyatéka az MTA Állami és Jogtudományi Intézetében; Erdei 1946: 86–94.

A reform „elnapolódott”, s a kérdés érdemben csak az MDP megalakulását követően vetődik fel újra, „amikor is a pártközpontban külön testületet hoznak létre egy, a kommunista platformon álló igazgatási szervezet létrehozására. Ez azonban – állapítja meg joggal tanulmányában Gyarmati György – átvezet az 1960-ban létrehozott tanácsrendszer közvetlen előtörténetéhez” (Gyarmati 1984: 18.) – vagyis a *kvázi-önálló, formálisan megválasztott, a hatalmi gépezet részét képező, a nómenklatúra által ellenőrzött igazgatási rendszer létrehozásához*.

A piactudáság felszámolása a tervutasításos rendszerben teljesezik ki (Pető 1998: 108). A kötött gazdálkodás, a központi újraelosztás érdemi jellemzése nem e dolgozat feladata. Annak kiemelése azonban igen, hogy a *termelés minden részletét szabályozni* hivatott mutatókat a *többlépcsős irányítási hierarchia minden szintjén* tovább részletezték.

A piaci jellegű szabályozást a *gazdaság minden szegmensében* gyakorlatilag felváltotta a „*bürokratikus koordinálás*”. Ennek „logikus” velejárójaként a kádergazdálkodást is központosítani kellett. A kinevezési rendszer bevezetése e döntés logikus következménye. Továbbá, ha a többlépcsős hierarchia *minden szintjén* érvényesíteni kell a bürokratikus koordinálást,²⁴ akkor a *kinevezési rendszert oly módon kell kiépíteni, hogy az hálószerűen fogja át a gazdaság irányító posztjait*, a főbb parancsnoki pozíciókban fenntartva „a kinevezés, az áthelyezés és leváltás jogát” az irányítást kisajátító párttestületeknek. S ez már érdemben a *nómenklatúra elv érvényesítése*, annak egységesítése és definitív megnevezése nélkül.

A termelési egységekben, hivatalokban jelenlévő *pártszervezetek*, a pártvezetés határozatait közvetítő *apparátus* az irányítás és ellenőrzés új típusú: párt-állami kontroll-mechanizmusát jelentette (Bihari 1979: 110-115). A gazdaság szereplői közül a korábban *érdekvédelmi, érdekvérvényesítő* funkciót betöltő autonóm *szakmai* szakszervezeteket – szovjet minta szerint – a központosított szakszervezeti bürokráciának – a SZOT-nak – alárendelt *ágazati* szervezetekké alakították át. A párt transzmissziós szerveiként elsődleges feladatuk a tervteljesítés ösztönzése, a munkaverseny-mozgalmak szervezése, a munkafegyelem megszilárdítása, a norma és bércsalások elleni harc.²⁵ Egyidejűleg megszüntették a választott üzemi bizottságok, főbizalmik *autonóm* testületeit.²⁶

Az egyetemi és akadémiai autonómia megroppantása, az intézmények államosítása

Révai József az MKP főideológusa az ún. *kulturális* forradalom első számú célkitűzéseként emelte ki „a volt uralkodó osztályok működési monopóliumának megszün-

24 A tervezésről és a direkt bürokratikus szabályozásról, bürokratikus koordinációról részletesebben lásd Kornai 1993: 128–131, 140–160.

25 Az MDP Politikai Bizottságának határozata a szakszervezeti munka egyes kérdéseiről. 1950. július 28. (MOL 276. f. 53/56. ó. e.)

26 A szakszervezetek XVII. kongresszusa 1948. (október 17–20.) határozta el az iparági szervezkedésre való áttérést, amelynek velejárójaként elvesztették korábbi jogállásukat és funkciójukat az üzemi bizottságok. SZOT Elnökségének határozata a műhelybizottságok választásáról. *Szabad Nép*, 1949. október 29.

tetését” (Révai 1950). A célkitűzésnek annyiban volt valóságalapja, hogy a munkás és paraszti származású diákok különösen a közép- és felsőfokú képzésben alulreprezentáltak voltak. A népi kollégiumi mozgalom, a szakérettségi, a dolgozók iskolája a továbbtanulási esélyeket gyarapító intézményekként *a felfelé való mobilitás új útjait* voltak hivatva megnyitni (Kardos 1978a.).

Hasonló célokat szolgáltak a koalíció más pártjainak kezdeményezései is. A Szociáldemokrata Párt is létrehozta a maga kollégiumi mozgalmát a DOKOSZT, a Parasztpárt pedig – hogy egyetlen példát említsünk – a Magyar Népi Művelődési Intézet alapítását kezdeményezte Illyés Gyula (1946: 2–4).

E kezdeményezések azonban átmenetinek bizonyultak: a pluralizmus felszámolása a kulturális hatalom kisajátításával társult. A „fényes szelek időszakát” – Nagy László metaforáját idézve: „zord majálisok” időszaka – a *kultúra államosításának, az ideológiai monopólium* megteremtésének kurzusa váltotta fel.

Jóllehet a kultúra államosításának, a demokratikus kezdeményezések „hibernálásának” a NÉKOSZ pártbírálata, majd feloszlata csak egy aktusa volt, de a NÉKOSZ emblematikus jellegéből következően a döntés alkalmas az egész folyamat jellemzésére. 1946-tól – érdemben két év alatt – 160 kollégium alakult 10 000 diákkal. A kollégiumok az *önnevelés, a közösségépítés műhelyeivé* váltak. A NÉKOSZ-mozgalom elindításának első évfordulóján, 1947 júliusában Rákosi Mátyás még így méltatta a mozgalom nevelési programját:

„Én rendkívül figyeltem a népi kollégiumoknak módszereit, különösen autonómiáját és a népi kollégiumokon belül az egyéni szabadság, az önállóság, az individuum fejlesztésének a módját, amely azonban számomra még fontosabb volt, az az, hogy hogyan tudja a népi kollégium a közösségi szellemet és a belőle folyó társadalmi magatartást és társadalmi gyakorlatot megvalósítani.” (Kardos 1978a: 737) E pedagógiai célkitűzést méltányolandó, Kardos Lászlót 1948. március 15-én Kossuth-díjjal jutalmazták.

Alig néhány hónappal később – összhangban az SZKP és a kelet-európai kommunista pártok stratégiaváltásával – az MDP Politikai Bizottsága már avantgarde mozgalomként ítéli el a NÉKOSZ-t, vezetőit pedig felelőssé teszi azért, hogy a kollégiumi mozgalom kommunista diákjait „ideológiailag és szervezetenként elszigetelték a párttól”, hogy marxista–leninista nevelés helyett zavaros, antileninista ideológiát terjesztettek, *valamiféle önálló »Nékosz öntudatra«* neveltek...²⁷ (Kiemelés – H. T.) Révai József, aki kezdetben a NÉKOSZ első számú patrónusaként lépett fel, a NÉKOSZ kommunista aktíváján tartott előadói beszédében, a határozatot követően többek között kijelentette: „A párthoz való viszony ilyen felépítése(!) mögött az az elképzelés volt, hogy a párt valami kaszárnya vagy talán valami börtön is és ebből a börtönből, ebből a kaszárnyából, ebből a pártfegyelemből »szabadulni kell«.”²⁸

Az ideológiai megbélyegzés egyidejűleg szolgált a szellemi élet uniformizálását, és a szervezeti következtetések indoklását. Első lépésben Kardos László leváltását, majd 1949 júniusában a NÉKOSZ feloszlátását és a kollégiumok államosítását.²⁹

27 Az MDP Politikai Bizottsága határozata a NÉKOSZ helyzetéről. *Szabad Nép*, 1948. szeptember 19.

28 A NÉKOSZ helyzete és feladatai. Előadás a NÉKOSZ kommunista aktíváján. 1948. szeptember 24. In *Élni tudunk a szabadsággal*. Budapest: Szikra, 1949: 644–648.

29 A népi kollégiumok küldöttei III. közgyűlése. Horváth Márton, az MDP PB tagja felszólalása. *Szabad Nép*, 1949. július 12. A kérdésről részletesebben lásd Pataki 2005: 330–354.

A NÉKOSZ történetében van közvetlen összefüggése az elitkiválasztás és -képzés demokratikus alternatívájának elszorításával, a nómenklatúra rendszer genezisével. 1947 nyarán körvonalazza Kardos László a Vasvári Akadémia tervét. Az Akadémia – szavait idézve – „nem pártiskola, nem egy párt iskolája, hanem a haladó magyar politika főiskolája... Az Akadémia képesítést és végbizonyítványt ad. Az Akadémia autonóm oktatási és nevelő szisztémára épül és a régi akadémiák természetéhez híven a tanuló ifjúság és a tanári kar, a nevelők és neveltek, az iskola és a kollégium egységét óhajtja megvalósítani.” (Kardos 1978b: 867–871; kiemelés – H. T.)

Az elitképző funkció világosan kiolvasható az Akadémia képzési és nevelési céljainak meghatározásából. Az Akadémia csak szelekció útján veszi fel hallgatóit, nincsenek tehát delegálási joggal rendelkező testületek. Legfontosabb kiválasztási elv a nyitottság, mert az Akadémia kész volt kitárni kapuit „bármely társadalmi klasszis alkalmas lányai és fiai előtt, pártállásra való tekintet nélkül”, s nyíltan vállalta elit, pontosabban elitképző funkcióit, mert a képzés céljául a megfelelően felkészült „meginyitáhatatlanságában megbízható, egyéniségében és módszereiben vonzó progresszív politikai típust” tűzte ki. Ugyancsak e funkció preferálására utal annak kinyilvánítása, hogy „Az Akadémia oktatási tervzetének kialakításában... egy fejlett, modern ország állami és társadalmi, politikai szervezetének szükségletét vette irányadóul.” Ezt volt hivatva szolgálni a hároméves képzési időn belül fél éves vagy azt meghaladó tanulmányút Közép- vagy Kelet-Európa valamelyik államában, vagy valamelyik „nyugati demokratikus országban”.

Az 1947–48-as tanévben az első évfolyam meg is indult, de a meghirdetett program végül botránykötő lett, s eleme a NÉKOSZ vád alá helyezésének. Mert az ún. fordulatot követően nem erénynek, hanem eltévelyedésnek számított a párt(ok)tól való elhatárolódás, az ideológiai opciók mellőzése, a nyugati („a fejlett demokratikus”) országok képzési rendszerének mintaként való átvétele, a Szovjetunióval való kapcsolatok mellőzése. A Vasvári Kollégium elhalására volt ítélve. A vezetők zárt rendszerben való képzésének és továbbképzésének funkcióit átvették a kezdetben rövid párttanfolyamok, majd 1949-től a Pártfőiskola, továbbá az egyéves Oleg Kosevoj előképzős iskola elvégzése után a szovjet egyetemek, illetve a szovjet mintájú aspiránsképzés.

Az iskolarendszer és a felsőoktatás szervezeti és ideológiai egyneműsítésének csak egy – de fontos – stációját jelentette a NÉKOSZ feloszlása, a kollégiumok államosítása.

„Szőnyegbombázás”

A koalíciós időszakot az egyetemek professzori karában és a Magyar Tudományos Akadémián egyaránt – jóllehet nem azonos mértékben – ellentmondásos folyamatok jellemezték.

Az 1945 utáni első években az egyetemek még megkísérelték védelmezni autonómiájukat, jóllehet az igazolási eljárások során – háborús bűnökben egyébként nem elmarasztalható – számos iskolateremtő tudós felfüggesztését nem tudták elhárítani.³⁰

30 Ezen években nemcsak a professzori kar megrostálása történik meg. 1949 tavaszán ideológiai megfontolásból egész karokat függesztenek fel. Így a hallgatóság és a professzori kar demokráciaellenes magatartása miatt az Agrártudományi Egyetem Mezőgazdasági Karának debreceni, keszthelyi, mosonmagyaróvári szekcióiban szüneteltetik a képzést. MTA RAL XIX. K. I. nm 55555/1949.

Egyes tudományterületek – az államjog, a földrajz, a pedagógia – vesztesége különösen jelentősnek bizonyult. Ugyanakkor katedrát kaptak politikai-vallási okból korábban mellőzött, nemzetközi rangú tudósok, teret nyertek visszaszorított tudományterületek: szociológia, társaslélektan, településtudomány, illetve a felsőoktatás modernizációját szolgáló lépések.³¹

A fordulat a homogenizáció irányába többlépcsős. Az MDP 1948. évi felsőoktatási reformprogramjában még megőrződnek a koalíciós időszak korlátozott pluralizmusának bizonyos jellemzői. *Egészében* azonban e tervezet már *bürokratikus keretbe* emeli, s *központi vezérléssel* kívánja megvalósítani az említett pozitív kezdeményezéseket is. Még egyértelműbben ez a tendencia az 1949. évi módosításokban. A felsőfokú képzés tervezése alárendelődik a *munkaerőképzés*, a *népgazdasági tervezés* logikájának, a szakképzés szűk profilja e bürokratikus logika jegyében válik meghatározóvá.

Hasonló módon torzul az egyetemi hallgatók szociális megújításának *történelmileg indokolt* programja. A származási kategóriák bevezetése a megbélyegzésnek és kizárásnak a *numerus clausus* intézményét idéző gyakorlatát tette általánossá, miközben a munkás–paraszt származású hallgatók számának az adottságokat és feltételeket figyelmen kívül hagyó növelése, a rendszer *önlegitimációjának* eszköze lett (Örkény 1991: 28–29, 34.).

A professzori kar – akárcsak az Akadémia – kivézetése a Gerő Ernő vezette *Magyar Tudományos Tanácsra* (a továbbiakban: MTT) hárult. E testület az 1948. szeptember 8-án megalkotott XXVII. tc. értelmében „a magyar tudomány és felsőoktatás irányításában” rendelkezett önálló jogosítványokkal (Huszár 1995a: 11). A Tanács funkciója, a már említett rostán túl az *egyetemi autonómia* felszámolása, az *Akadémia önállóságának* megkurtítása, s jogosítványainak átértelmezése, a *pártkontroll* mechanizmusainak kiépítése.

Ehelyütt nem tekinthetjük át a korrumpálás, a megfélemlítés, a zsarolás bizantiánus eszköztárát, amellyel az említett – a régi-új elit értelmiségi szegmenseit alapjaiban érintő – intézkedéssort megvalósították. Ami témánk szempontjából kiemelendő, az a közreműködő értelmiségi szereplők tevékenységét felhasználó, ám *lát-szattevékenységre* devalváló, az állami és pártjogosítványokat egybeolvasztó, a jogszerű intézkedéseket és a klasszikus puccs eszköztárát ötvöző *masinéria* működése.³²

A fontosabb döntéseket érdemben két testület ülésén hozták: az MTT elnökségén és az MTT Pártkollégiumán. Ez a tény is magyarázatot igényel. A jogalapnak tekinthető 1948. évi XXXVIII. törvény a Magyar Tudományos Tanácsot ruházta fel döntési jogosítványokkal. A törvényhez azonban nem készült végrehajtási utasítás, s bár a Tanács tagjait és főtitkárát 1948 decemberében kinevezték, a nagytekintélyű tudósokból álló testület plenáris ülésére *egyetlen* alkalommal került sor – alakulásakor, 1949 márciusában. Az *Elnökség legális* konzultációs fórumai még a *szakosztályok* voltak, érdemben azonban az Elnökség az MDP Kulturpolitikai Osztály Tudományos Bi-

31 Ilyen lépésnek tekinthető a budapesti és debreceni tudományegyetemen a bölcsészettudományi kar kettéválasztásával önálló természettudományi kar, közgazdaságtudományi kar létesítése, a Műegyetem hallgatói létszámának emelése stb. Ladányi 1986: 12.

32 Huszár Tibor: Felterjesztés az MTT Pártkollégiuma elé. A Magyar Tudományos Tanács ügyrendje. MTA Lt. MTT 1/1.

zottsága által létrehozott *szakkáder-tanácsok* referenciaanyagait tartotta irányadónak.³³ Az érdemi szervezeti és személyi döntések az MTT Gerő Ernő által irányított *Pártkollégiumán* születtek.

A nómenklatúra rendszer *formai* intézményesítése előtt a minisztériumokban *pártkollégiumok* működtek. Ezt két körülmény tette szükségessé: a hatalom teljes meghódítása előtt a minisztériumokban kevés volt a befolyásos párttag, másrészt – az előbbi körülménytől nem függetlenül – ezen főhatárokon nem voltak az intézményekben tevékenykedő kis létszámú tagságot tömörítő pártbizottságok. A minisztériumok kollégiumaival párhuzamosan működő pártkollégiumokra hárult az MDP politikai döntéseinek, elvárásainak közvetítése. Az MTT mellett működő Pártkollégium funkciója a minisztériumokkal rokon volt. Az MTT-nek és a Pártkollégiumnak is Gerő Ernő volt az elnöke. A kollégium tagjait egyébként az MDP Politikai Bizottsága nevezte ki. A tagok névsora így alakult: Révai József, Lukács György, Hevesi Gyula, Kossa István, Alexits György főtitkár.³⁴

Az *MTT pártkollégiuma* a pártállami struktúra létrehozásának jellegzetes átmeneti intézménye volt. Olyan időszaké, amelyben a hegemon szerepet intézményesítő párt az *operatív irányítás* szintjén is behatol az állami intézményekbe, testületekbe.

Az MTT *állami* testület volt, ügyrendjét azonban 1949 márciusában nem a felügyelő Minisztertanács, hanem egy *párttestület*, az MTT Pártkollégium fogadta el,³⁵ s azt 1949 májusában (!) – szövegváltoztatás nélkül – az MTT Elnöksége hagyta jóvá.³⁶ A belső használatra készült ügyrend többek között a következőket tartalmazza: „Az elnökség havonta tart ülést lehetőleg úgy, hogy az ugyanazon hónapban hozott szakosztályi döntéseket tárgyalhassa és jogerőre emelhesse. Ugyancsak szükséges, hogy a *Pártkollégium határozatai* közül mindazokat, amelyek az MTT egészének működését érintik, az *Elnökség saját határozataiként* elfogadja és ezzel olyan formát adjon neki, amely a Tudományos Tanács *nem kommunista tagjai* számára *jogérvényes* és nyilvános.”³⁷ (Kiemelés – H. T.) Az ügymenet és a jogosítványok szabályozásának módja a *pártállami* jellemzők egyértelmű vállalására utal.

Az egyetemi tanárok rostájára vonatkozó javaslatot 1949. szeptember 16-án tárgyalta először az MTT Pártkollégiuma „*Egyetemi tanárok nyugdíjazásának ügye*” címen.³⁸ Ezen kérdés bonyolításával összefüggő részletek ismertetésétől eltekintünk, egy szálal emelünk ki, amely a *nómenklatúra rendszer e területre való kiterjesztése*, s annak *módja* szempontjából jelentős.

A professzorok leváltásával kapcsolatos intézkedéssor előkészítése már 1948 márciusában megkezdődött. Akkor az elődszervezet, az MKP Értelmiségi Bizottsága vette számba a leváltandó és újonnan kinevezendők körét.³⁹ Jóllehet az egyetemi és minisz-

33 Az MTT Elnökségének elnöke Gerő Ernő volt. Társelnök Ortutay Gyula; tagok Vajda Imre, Rusznyák István Zemplén Géza.

34 Az MTT Pártkollégiuma. MOL 276 f. 68/2. ő. e.

35 Feljegyzés az MTT Pártkollégiuma elé. A Magyar Tudományos Tanács ügyrendje. MTA Lt. MTT 1/1.

36 Magyar Tudományos Tanács ügyrendje. MTA Lt. 1/4.

37 Javaslat az MTT Elnökségi ülése tárgyában. MTA Lt. MTT 1/2. 4.

38 Az MTT Pártkollégiuma f. hó (szeptember 16-án) tartott ülése. MTA Lt. MTT 1/9.

39 Az egyetemek káderhelyzete. MKP Értelmiségi Bizottsága 1948. március 31. MOL 247. f. 24/17. ő. e.

tériumi előterjesztési, kinevezési jogosítványok még érvényben voltak, a párttestület közel negyven professzor leváltását irányozta elő. A Pázmány Péter Egyetem jogi karán 17 tanszék közül 15 volt betöltve, itt szinte teljes őrsváltást javasoltak. A javaslatból kitűnik, hogy több egyetemen a professzori karnak nem volt egyetlen kommunista, szociáldemokrata tagja. A professzorok vezető párttestületek általi kinevezését ez az előterjesztés iniciálja először. Az 1948. évi XXXVII. tc. az egyetemek és főiskolák vonatkozásában az MTT illetékességét egy kérdésben rögzítette: *véleménynyilvánítási joggal* ruházta fel az „egyetemi és főiskolai tanári kinevezések tekintetében”.

Az MTT 1949. szeptember 24-i ülése elé terjesztett javaslatot – az említett kezdeményezéssel összhangban – az MDP káderosztálya és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium személyzeti osztálya készítette elő. A javaslatukat Gerő Ernő demonstratíván levetette a napirendről. Az ok: az előterjesztést az MTT Pártkollégiuma nem tárgyalta, az MDP káderosztálya azt megkerülésével vitte a KV Titkársága elé.⁴⁰

Lehet, hogy Gerő lépését presztízsszemponatok is motiválták, de a döntés azt is nyomatékossítja, hogy a VKM *nem* illetékes vezető egyetemi káderek *politikai* minőségében, másrészt megállapítja, hogy az előterjesztés a *párt által delegált* szakaktívák javaslatait mellőzve készült.

Ezen megfontolásokat a döntés szövegszerűen tartalmazza. Az indokok azonban, feltételezésünk szerint más vonatkozásokat is tartalmaznak, melyek a *nómenklátúra elv bevezetésének politikai klímája* szempontjából fontosak. Gerő a kamarilla – Rákosi, Farkas, Révai – tagjainak egyetértésével 1949 kora őszén különös, kettős játékot játszik. Egyrészt kihasználja a Rajk-perből adódó lehetőségeket, ám miközben a félelem légkörét az értelmiség e szegmensében is eszkalálja, a tervezett intézkedések (egyetemi tanárok kényszernyugdíjazása, soron kívüli előléptetése, akadémikusok tiszteletbeli taggá való visszaminősítése – gyakorlatban kizárása –, újak jelölése) olyan üzenetet is közvetítettek – különösen a műszaki és természettudományok meghatározott csoportjai számára –, ha *lojálisak vagytok, Mi (Én) megoltalmazunk*.

A VKM és a káderosztály javaslata, s különösen az a mód, ahogyan készült, erre nem volt alkalmas. Mert a szakértői részvételnek – túl a reprezentáción – volt egy másik funkciója: a beavatás, amely a részvétel kompromittáló hatásán túl az üzenetátvitel sajátos közegét biztosította. Ez az üzenet a munkálatokban résztvevőknek szólt: a tény, hogy e szigorúan *titkosított* munkában részt vehettek, a bizalmunk jele. Ne adjatok okot, hogy a bizalom megrendüljön.

A nómenklátúra-építés befejezetlensége okán az első – 1949. augusztusi – országos hatásköri listán még nem szerepelnek az egyetemi tanárok, dékánok, rektorok, s az Akadémia tagjai és vezetői. Gerő nem titkolt célja, hogy a (kényszer)nyugdíjazásokat és visszaminősítéseket követően az MTT Pártkollégium saját illetékességi listával rendelkezzen. S ez – igaz, megkésve – 1949 novemberére el is készült.⁴¹

A szakaktívák által megvitatott és jóváhagyott előterjesztést 1949. szeptember 24-i ülésén tárgyalta meg, s végül 20 professzor előzetes nyugdíjazásáról döntött.⁴² E szám

40 Előterjesztés egyetemi tanárok nyugdíjazása, kinevezése tárgyában. MTA Lt. MTT 1/10.

41 Feljegyzés Csendes (Károly) elvtársnak a tudományos kádermunka tárgyában. Budapest, 1949. október 21. MTA Lt. MTT 3/3. 1.

42 MTA Pártkollégium 1949. f. hó (szeptember) 24-én tartandó ülésének meghívója.

első látásra nem tűnik magasnak, de az összefüggések és a *minőségi* jellemzők ismeretében valóban csak első látásra. Magas a korábban B-lista címén eltávolítottak, az emigrációt választók száma – csak példaként Békési György, Szent-Györgyi Albert, Bay Zoltán nevét említjük. Sok a betöltetlen professzori hely; az 1948–49. évi reformok során egész karok szűntek meg. Ezek tanárai szinte kivétel nélkül nyugdíjba vagy rendelkezési állományba kerültek.

Megőrződtek egyébként a szakaktívák jegyzőkönyvei. Iskolaalapító, nemzetközileg ismert professzorok szerepelnek e listán, akiknek teljes értékű pótlása nem volt megoldható.⁴³ Vélhetően ezzel magyarázható, hogy az említett jegyzőkönyvek tanúsága szerint például a bölcsészaktíva e listát legitimálni hivatott, szeptember 21-i ülésére *nem* hívták meg a Társadalomtudományi Szakosztály elnökét (az MTT társelnökét), Ortutay Gyulát, továbbá Lukács Györgyöt, Mérei Ferencet, Szalai Sándort. A szakosztályt Fogarasi Béla és G. Fazekas Erzsébet titkár képviselte; jelen voltak továbbá a testület szakelőadói és a VKM képviselői. Vagyis a lista jóváhagyása, még az MTT igencsak rugalmasan értelmezett játékszabályai szerint sem volt legitim.

A természettudományi, orvosi és műszaki aktívák lefolyása érdemben hasonlóan zajlott, vita kizárólagosan a politikai-ideológiai minősítésekről folyt; az aktívákat nem a szakértelem, a nevelői adottságok mérlegelése céljából hívták össze. S ez nem véletlen: az akció – miközben gerjesztette a félelmet – az ideológiai homogenizáció eszköze volt; s az egyetemeken – jelentős minőségi veszteséggel – *így* épült a *nómenklatúra* (Ladányi 1986: 16–20).

Még konspiratívabb formában folyt az Akadémia átszervezése. A cél – mint korábban említettük – itt is kettős volt. Egyrészt új Akadémia-törvény elfogadásával minimálisra korlátozni, a látszat szintjére süllyeszteni az Akadémia *autonómiáját*, ennek érdekében átalakítani belső struktúráját, módosítani működési rendjét, másrészt nagyleptékű személycserékkel megalapozni a megfelelő pártképviseletet a testületen belül. Más szóval ez a konspiratív akció az Akadémia *államosítását szolgálta*, betagolva az intézményt a pártállami struktúrába, egyidejűleg – szovjet minta szerint – beneficiummokkal kiváltságos helyzetbe hozva az akadémikusok testületét (Huszár 1995a: 168–279).

Az átszervezés folyamatában egyébként 117 rendes, illetve levelező tagot minősítették vissza.⁴⁴ Vagyis az *Akadémia összlétszámának több mint ötven százalékát (!)*, közöttük számos olyan rendes vagy levelező tagot, akik – mint Kerényi Károly, Bibó István, Varga István – 1945 után lettek az Akadémia tagjai. Az egyetem birtokbavételét követően kényszernyugdíjazott professzorok akadémiai tagságukat *is* elvesztették. Egyidejűleg megszüntették az Akadémia – az alapító Széchenyi István szándékát jel-

43 A Bölcsészettudományi szakaktíva azonnali nyugdíjazására javasoltak között szerepel többek között Zolnai Béla (általános filológia tanszék), Bisztray Gyula (magyar irodalomtörténeti tanszék), Haynal István (újkori egyetemes tanszék), Prohászka Lajos (pedagógia tanszék), Lasaczius Gyula (általános nyelv és fonetika tanszék), a szegedi Tudományegyetemen Kerényi Károly (klasszika filológia tanszék). Javaslat a Bölcsészkaron sürgősen leváltandó professzorokról. Budapest, 1949. szeptember 16. MTA Lt. MT 5/3.

44 Osztályonkénti megoszlásban: a Társadalmi-történeti tudományok osztályáról 54, a Filológiai tudományok osztályáról 21, a Matematikai és természettudományok osztályáról 14, a Biológiai-agrártudományi osztályáról 11, az Orvosi tudományok osztályáról 11, a Műszaki tudományok osztályáról 8 tagot minősítették vissza tiszteleti taggá, gyakorlatilag zártak ki az akadémikusok testületéből.

képező – 14 fős *Széptudományi alosztályát*. Így vált meg az Akadémia többek között Illyés Gyulától, Keresztúri Dezsőtől, Pátzay Páltól.⁴⁵

A kizárásokat és az új tagok kooptálását az MTA Elnökének és Igazgató Tanácsának kiiktatásával realizálták. Egyébként az új tagok között voltak jeles tudósok is. A matematikus Rényi Alfrédet, Kalmár Lászlót vagy a fizikus Kovács Istvánt az Igazgató Tanács és az Összes Ülés titkos szavazás esetén is elfogadja, ám nehezen valószínűsíthető, hogy a formai követelményeknek sem megfelelő Andics Erzsébet vagy Rudas László jelöléséhez hozzájárul. Esetükben az *ideológiai* „tudás”-nak a *szakmai* tudással való egyenértékűségét kívánták dokumentálni. A *nómenklatúra* elv érvényesítésének szempontjából ezen üzenet értékű döntésnek a személyeken túlmutató, *szimbolikus* jelentősége volt.

Az Igazgató Tanács és az *Összes Ülés* e döntéseket formailag jóváhagyni hivatott ülésén az elnök, Kodály Zoltán nem vett részt.

Az Igazgató Tanács több tagja, így Eckhardt Sándor, Navratil Ákos, Varga István, Andreánszky Gábor csak az *Összes Ülésen* értesült az őt érintő visszaminősítési – kizárási – javaslatról.⁴⁶ A Rajk-pert követő hónapokban a szétterülő félelem légkörében érthető, hogy – mint Alexits György, az MTT főtitkára írja Rákosi Mátyásnak adresszált jelentésében írja – az „Igazgató Tanácson Navratil morgott, elégedetlenségét nyíltan kifejezte, Eckhardt a dühtől sápadtan egy szót sem szólt, Varga és Andreánszky pedig csupán az alapszabályokra merészeltek stílis javaslatokat tenni... A lista szavazásának döntő pillanatában – bár Navratil hangosan, jól [hallhatóan] sóhajtozott –, *egyetlen szavazat sem szólt a javaslat* ellen, úgy hogy azt az Igazgató Tanács *egyhangúan elfogadta*.” (Kiemelés – H. T.)⁴⁷

Az *Összes Ülés* kockázata nagyobb volt, lévén az „önmegsemmisítő” javaslatot titkos szavazással tervezték jóváhagyatni. Az 1949. október 30-i – a későbbi közgyűlés funkcióját betöltő – *Összes Ülésen* csak a tiszteleti, illetve rendes tagok rendelkeztek szavazati joggal, s meghatározó többségük pártunkívüli volt, s negatívan érintett. Az ülés összehívására vonatkozó javaslatában azonban Alexits György nem kis cinizmusmal állapítja meg: „...az MDP-tagok a szavazati joggal bírónak csak 32%-át teszik ki. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a szavazati joggal rendelkezők egy része annyira elaggott, másik része pedig feltétlenül velünk jön még titkos szavazás esetén is, biztos, hogy a szavazásnál 60%-ot tudunk elérni. Ha ehhez hozzászámítjuk azt is, hogy a semlegesek közül sokan megpuhíthatók, valamint hogy a választást az Elnökségnek kell jóváhagynia, az *Akadémia javasolt összetétele mellett minden általunk kívánt jövőbeni választás sikere biztosnak látszik*.”⁴⁸ (Kiemelés – H. T.)

Az egyébként kiváló matematikus Alexits ezen szavai jól dokumentálják azt a következtetést, amelyre előtanulmányaink során arra jutottunk: ha a *szuverenitás*, a *vá-*

45 Az MDP Titkársága 1949. október 19-i döntését követően az Akadémiának 3 tiszteletbeli, 56 rendes és 70 levelező tagja maradt. (MOL 276. f. 54/62. ö. e.)

46 Az Igazgató Tanács ülésén megjelent Pais Dezső, Németh Gyula, Eckhardt Sándor, Ligeti Lajos, Turóczy-Trostler József, Zsivai Miklós, Heller Farkas, Varga István, Navratil Ákos, Fogarasi Béla, Alexits György, Andreánszky Gábor, Jávorka Sándor, Manninger Rezső igazgatósági tagok. MTA KK RAL 265/1949.

47 Jelentés Rákosi elvtárs számára. MTA Lt. MTT 3/3.

48 Az akadémiai tagságra vonatkozó megjegyzések. MOL 276 f. 54/67. ö. e.

lasztási elv szabad érvényesülése, a jelölő testületek belső demokratizmusa elengedhetetlen feltétele az elit(ek) természetes kiválasztódásának, akkor az Akadémia átszervezése modellértékű példája az elit-jellemzők részleges vagy teljes elvesztésének, a nómenklatúra genezisének.

Mert a Magyar Tudományos Akadémia minden meritokratikus vonása, bizonyos belső zártsága, konzervativizmusa ellenére (Huszár 1993: 20–38) a magyar tudós elit intézménye volt, s különösen azzá vált Szent-Györgyi Albert bátor reformkezdeményezéseit követően.⁴⁹ Az 1949. évi XVII. törvény a Magyar Tudományos Akadémiáról azonban egyértelművé tette a puccsszerűen végrehajtott államosítás után kialakult új helyzetet: „Az Akadémia belső szervezetét a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanács által jóváhagyott alapszabályok határozzák meg... (2) Az Akadémia működésének törvényességét és alapszabályszerűségét a Minisztertanács ellenőrzi... (3) Az Akadémia működésével kapcsolatos személyi és dologi kiadások fedezetéről az állami költségvetésben külön cím alatt kell gondoskodni. (4) Az Akadémia alkalmazottai közszolgálati alkalmazottak, akiket a VI. fizetési osztályig bezárólag az Akadémia elnöke nevez ki, illetőleg szerződtet.” (Kiemelés – H. T.)

Az államosítás folyamata ezzel befejeztetett. A kép ugyanakkor a fentebb vázoltnál összetettebb: az Akadémia jogot és lehetőséget kapott egy széles kutatói hálózattal megteremtésére; tagjai sorában számos kiváló tudós megőriz(het)te pozícióit, sőt, az Akadémia vezető testületében is szerepet kapott; nem mindenki volt néma tanúja az átalakulásnak – lásd Sántha Kálmán ügyét (Huszár 1998a) –; az új tagok választásánál az MDP még nem pontosan formalizált jogosítványai következtében az osztályülések a titkos szavazásokon érvényesítették korrekciós szempontjaikat stb. Az említett kiigazítási kísérletek nem változtatnak azon a meghatározó tényen, hogy az *Akadémia közgyűléseinek napirendjét*, a közgyűlésen megválasztandó levelező tagok listáját, a megválasztottak akadémiai tagságát előzetesen az MDP, később az MSZMP Politikai Bizottsága hagyta jóvá.

Egyesületek a polgári Magyarországon és a pártállamban

A polgári Magyarország jogalkotása megteremtette az egyesületek működésének törvényes kereteit, e területen is érvényt szerezve az állam túlsúlyának. A kormányzati politika érdekeinek megfelelően befolyásolta – engedélyezte, tiltotta – a társadalmi egyesületek működését (Halmai 1990).

A kormányzati akarat, a törvényalkotás még szabadelvű kormányok és pártok regnálása idején is csak *korlátozottan* segítette elő a társas élet finomabb szöveteinek erősödését, s e korlátok a Horthy-Magyarország évtizedeiben csak erősödtek. Mindazonáltal, különösen a városokban *volt* szabályozott, viszonylag kiterjedt egyesületi élet.

Dobrovits Sándor (1936) *Budapest egyesületei* című monográfiája szerint Magyarországon 1932-ben megközelítően 12 000 egyesület működött. Dobrovits – ha írása nyelvezete archaikus is – pontosan körülhatárolja vizsgálata tárgyát. A társadalom „általános természetű életközösségeitől – az államtól, az egyháztól, a családtól –

49 Szent-Györgyi Albert reformjavaslatairól lásd Péteri 1989: 18–24.

3. táblázat Az egyesületek száma Magyarországon 1932-ben

Az egyesület jellege	Vármegyékben			Törvényhatósági jogú városokban			Budapesten			Összesen		
	szám	%-ban	100 ezer lakosra	szám	%-ban	100 ezer lakosra	szám	%-ban	100 ezer lakosra	szám	%-ban	100 ezer lakosra
I. Hazafias	329	3,1	4,69	54	3,2	8,05	48	2,1	4,77	431	3,0	4,96
II. Vallásos	100	1,0	1,43	26	1,5	3,87	31	1,4	3,08	157	1,1	1,81
III. Bajtársi	159	1,5	2,27	130	7,7	19,23	208	9,3	20,67	397	3,5	5,72
IV. Kulturális	868	8,3	12,38	76	4,5	11,33	139	6,2	13,82	1083	7,5	12,47
V. Művészeti, irodalmi	490	4,7	6,99	114	6,8	17,00	140	6,3	13,91	744	5,2	8,56
VI. Tudományos	16	0,1	0,23	13	0,8	1,94	73	3,3	7,26	102	0,7	1,17
VII. Sport	800	7,7	11,41	191	11,3	28,48	340	15,2	33,79	1331	9,2	15,32
VIII. Jótékony	580	5,6	8,27	104	6,2	15,50	172	7,7	17,10	856	6,5	9,80
IX. Önszegélyező	1015	9,7	14,48	152	9,0	22,66	222	9,9	22,06	0389	9,7	15,99
X. Társaskörök	3383	32,4	48,25	277	16,5	41,28	147	6,6	14,61	3807	26,5	43,81
XI. Érdekképviseleti	1295	12,4	18,47	471	28,0	70,22	585	26,1	58,14	20351	16,4	27,06
XII. Egyéb	1411	13,5	20,12	75	4,5	11,18	131	5,9	13,02	1617	11,2	18,61
Összesen	10446	100,0	148,99	1683	100,0	250,74	2236	100,0	222,23	14365	100,0	165,33

megkülönbözteti azon társulásokat, amelyek egy bizonyos meghatározott feladatnak vagy feladatkörnek közös erővel való elvégzését szolgálják”. Ezek üzleti (kereseti) célú vagy „nem kereseti célú társulások”. Az utóbbiakat további két nagy tömbre osztja. Megkülönbözteti a „*kényszertársulásokat*” – ilyennek tekinti a kamarákat, az iparegyesületeket –, s a tagok *szabad, önkéntes társulásait*. Az így képződő halmozaton belül elkülöníti az *alkalmi* – pl. szoborbizottság – és a *nem alkalmi jellegű szabad társulásokat*. Ez utóbbiak értelmezésében az *egyesületek*. Vizsgálatának gazdag tényanyagából önkényesen csak néhány, témánk vonatkozásában fontos számsort emelnék ki.

Az egyik az egyesületek Dobrovits Sándor idézett fogalomértelmezését tükröző kategóriák főbb csoportjainak területi megoszlásával kapcsolatos.

A táblázatból kitérünk, hogy a százezer lakosra jutó egyesületek száma minden településtípusban alacsony. Különösen figyelemre méltó e tény Budapesten, az ország legiparosodottabb, legurbanizáltabb településén.

E megállapítás érvényessége akkor szembeötlő, ha városaink – köztük a főváros – adatait a tőlünk nyugatabbra eső országok adataival vetjük egybe. Míg Budapesten 100 ezer lakosra 165 egyesület jut, Bécsben – amely a harmincas években tekintve leginkább hasonlítható fővárosunkhoz – 251. Budapesten egyébként az említett évben 2236 egyesületet regisztráltak, míg Ausztria fővárosában 16 244-et.

A magyarhoni adatokban egyesületi típusonként jelentős az eltérés. A *vármegyékben* (ide sorolandók a nem törvényhatósági jogú városok és a községek integrált adatai) érzékelhetően alacsonyabb a tudományos, az önszegélyező vagy érdekképviselési egyesületek száma, ugyanakkor viszonylag magas a 100 ezer lakosra jutó *társasköröké* az összes egyesületek 32%-a (Dobrovits 1935). Ezen körök egyébként elnevezésük alapján is tükrözik ezen települések társadalmi, vallási tagozódását, egyes szocio-kulturális csoportok *rendies* elkülönültségét.

Érdekes tanulságokat kínál, s még markánsabban figyelmeztet bizonyos tendenciákra, ha az egyesületek adatait alapításuk éve szerint vetjük össze. E vonatkozásban csak fővárosi adatokkal rendelkezünk, de mert számos egyesület anya- és fiókegyesületből állt, és az anyaegyesületek – országos központok – már akkor a fővárosban működtek, a Dobrovits által elemzett tényekből általános következtetések vonhatók le (Dobrovits 1935: 50).

A *ciklikusságot* jelzi az egyesületi típusok *eltérő dinamikájú* fejlődése. Az első sűrűsödési pont 1825–1840. Ezen években jelentős köztestületek mellett – mint például a *Magyar Tudományos Akadémia* – olyan polgárosodást megalapozó intézmények jönnek létre a civil szférában, mint az *Országos Magyar Gazdasági Egyesülés*, a *Magyar Lovaregylet*, a *Budapesti Királyi Orvosegyesület*, a *Nemzeti Zenede Egyesület* vagy a *Kisfaludy Társaság*. Az 1840-es évek elején még e dinamika fejeződik ki az *Országos Iparegyesület* vagy a *Királyi Magyar Természettudományi Társulat* megalakításában.

Újabb növekedés figyelhető meg a *dualizmus éveiben*. Különösen az iparosodás felgyorsulását követően jöttek létre nagyobb számban művészeti, tudományos, jótékony és önszegélyező egyesületek, érdekképviselési szervezetek, ám a történelmi Magyarország léptékét, a főváros lakosainak növekedési ütemét tekintve e számok is az *erezettség, a gyökérzet ritkaságára* figyelmeztetnek.

Minőséginek nevezhető *ugrás* következik be viszont 1920–1932 között. A megalakított egyesületek száma a korábbi két évtizedhez viszonyítva megháromszorozódik,

és megközelíti az ezret. Figyelemre méltó, hogy az „ugrást” az érdekképviseleti egyesületek mellett mindenekelőtt a bajtársi és hazafias egyesületek, valamint a sportegyesületek növekedése idézi elő.

E ténynek van témánk szempontjából is megfontolandó tanulsága. A hazafias, bajtársi egyesületek és részben a sportegyesületek *paramilitáris jellegének* erősödése szembeötlő. A tényt a hadsereg létszámának békeszerződésben előírt korlátozásai is magyarázzák. (A bajtársi egyesületek többsége például 1920–1924 között alakult.) Ugyanakkor jelképrendszerük, szervezeti kötöttségeik erőteljes *rendies jelleget* mutatnak, nem egy közülük inkább a refeudalizáció, semmint a polgári értékek, érintkezési formák meghonosítását szolgálják (Dobrovits 1935: 44).

Pozitív fejleménynek tekinthető és nyilván összefügg a klebelsbergi kultúrpolitika törekvéseivel, a kultúr-, művészeti, irodalmi, valamint tudományos egyesületek abszolút számokban nem túl magas, a korábbi évek átlagához viszonyítva mégis erőteljesebb növekedése.

Csak tendenciákat jelezhetünk. Az önkényesen kiemelt táblázatok, adattöredékek általános következtetések levonásához nem szolgálnak kellő alapul. De arra alkalmasak, hogy az egyesületek teljes körét áttekintve kijelentsük: *a társadalmi élet számos szelvényében létrejöttek a polgárosodást elősegítő, az önszerveződés számára kereteket biztosító egyesületek.* Ugyanakkor ezek területi megoszlása, kiterjedtsége nem kellően arányos; a törvényi szabályozás is sok vonatkozásban *gátolta, hogy az etatista törekvésekkel, a paternalizmus szellemiségével szemben létrejöjjön egy erős civil szféra.* Mindez a polgárosodás magyarországi jellegzetességeivel függ össze, annak kísérő tünete.

Az egyesületi élet 1945–1949 közötti fejlődése, majd elsorvasztása, lefejezése *érdemben feldolgozatlan.* Itt csak jelezhetjük: a Magyar Országos Levéltár címjegyzékében 6448 féle egyesület neve szerepel. Ezek megoszlása a levéltár csoportosítása szerint a következő: kényszertársas jellegű, korporációs egyesületek (494); kulturális jellegű egyesületek (704); társadalmi egyesületek (1296); biztosító jellegű egyesületek (335); szakmai jellegű egyesületek (600); karitatív jellegű egyesületek (400); vallásos jellegű egyesületek (450); ifjúsági egyesületek (500); vadásztársaságok (1480); állatvédő, állattenyésztő egyesületek (405); kiségyházak, nem „bevett” vallású közösségek(!), egyesületek (50).⁵⁰

A levéltári forrásanyagok rendezetlensége okán még ezen számok is csak becslést számoknak tekinthetők. Továbbá a kategorizálás esetleges, a típusok nem világos értékszempontok szerint lettek elhatárolva. (A kulturális jellegű egyesületek között szerepelnek az öntevékeny egyesületek, irodalmi-tudományos társaságok és a külügyi társaságok; a kiségyházakat, nem bevett vallású közösségeket a szabadkőműves páholyokkal együtt a vallási egyesületek közé sorolják).

Ezen anyag módszeres feldolgozása témánk vonatkozásában is több fontos tanulsággal szolgálna. Egyrészt képet alkothatnánk arról, hogy 1945-öt követően milyen egyesületek nem alakultak újjá, milyen politikai praktikák segítségével minősítették reakciónak, oszlatták fel vagy sorvasztották el a „konzervatív” egyesületek sorát, illetve, hogy milyen *új* egyesületek szerveződtek. Ez utóbbi adat nemcsak azon kérdés

50 A MOL címkatalógusa 8000 címet tartalmaz. Néhány egyesület több címcsoportban szerepel. Ezek kiszűrését követően adódik a 6448.

megválaszolását segítené, hogy az 1945–1947 közötti évek korlátozott pluralizmusa társult-e új egyesületi hálózatok létrejöttével, de adalékokkal szolgálhatna azon állítás bizonyításához, hogy a szovjet típusú államszocializmus bevezetése – több lépcsőben – minden honi demokratikus, szocialista kezdeményezést elsorvasztott (Hankiss 1980: 13). E vonatkozásban a megszüntetés és az átszervezés módozatai egyaránt tanulságokat kínálnak.

Az összképhez persze hozzátartozik, hogy számos nagy hagyományú közösség, egyesület bomlasztása, már a háború előtti években megkezdődött. A zsidótörvények következtében például részlegesen vagy teljesen visszaszorultak, majd a háború utolsó éveiben megszűntek az izraelita jelleget manifesztan vállaló egyesületek, társasági formációk (Kovács 1985: 69–82).

Ami bizonyos: a háborút követő társadalmi átalakulások során a régi politikai osztály nemcsak uralmi pozícióit veszítette el, de felbomlottak a társasági egyesületi életnek hagyományos formái is: a *Nemzeti Kaszinó*, az *Országos Kaszinó*, a *Lipótvárosi Kaszinó*, a *Magyar Úriasszonyok Nemzeti Szövetsége*, a fajvédelem jegyében szervezett ún. nemzeti kamarák, majd az átmeneti plurális időszakban a korábban nagyhatalmú érdekvédelmi szövetségei, egyesületei: az *OMGE*, a *GYOSZ*, a *TEBE*. A fasiszta jellegű egyesületek, ifjúsági szervezetek – a *MOVE*, a *Leventemozgalom* –, a különböző fajvédelmi egyesületek és kamarák vagy újjá sem alakultak, vagy az 1945 márciusában feloszlatták őket.⁵¹

Ezek az első – részben indokolt – lépések azonban csak a kezdetet jelentették. 1946-ban egy már konstrukciós elemeket tartalmazó per – az ún. Kiss Szaléz és társai pere (Szakács–Zinner 1997: 273–282) – nagyszámú, mindenekelőtt társadalmi egyesület felszámolásához vezetett. Két szovjet katona meggyilkolását a diákok állítólagos fasiszta jellegű szervezkedésével hozták kapcsolatba. Ellenintézkedésként 1946. június 25-én *valamennyi társadalmi egyesületet* a belügyminiszter főfelügyeleti hatáskörébe utaltak, majd július első napjaiban 261 egyesületet – közöttük 86 polgári lövészegyletet, 37 vadásztársaságot, 26 úri kaszinót – oszlattak fel (Földesi 1995: 128–134).

Még javában folyt az egyesületek feloszlata, amikor Ivan Szviridov altábornagy, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság helyettes elnöke 1946. június 28-i keltezésű, Nagy Ferenc miniszterelnökhöz címzett fenyegető hangú levelében, immár ötven meggyilkolt szovjet katona esetére hivatkozva, további megtorló intézkedéseket követelt.⁵²

„A következőket ajánlom a magyar kormánynak:

1. Oszlassa fel és tiltsa be a következő fasisztabarát ifjúsági egyesületeket és szervezeteket: »Cserkész«, »KALOT«, »KDSZ« diákegyesület, »KIOE« általános magyar katolikus ifjúsági egyesület, »Szent Imre-kör« és a többi hasonló egyesületeket(!), ezen egyesületek vezetőit pedig, akik bűnrészesei a terrorcselekményeknek, internálja.
2. Tisztítsa meg a Független Kisgazdapárt ifjúsági szervezetét a »Független Ifjúságot« a fasiszta elemektől.
3. Bíróságilag vonja felelősségre... a terrorista csoportok felbujtóit és szervezőit.
5. ...Erélyesen tisztítsa meg az állami gépezetet a fasisztabarát elemektől.

51 A fasiszta politikai és katonai szervezetek feloszlata. 529/1945. ME. sz. rendelet.

52 I. Szviridov levele Nagy Ferenc miniszterelnökhöz. MOL 285. f. 6/160. ő. e.

6. Vonja újabb lajstromozás és igazoltatás alá az országban működő valamennyi társadalmi szervezetet – egyesületet, társaságot, kört, klubot stb. – és tiltsa be mindazon szervezeteket, amelyek fasisztabarát elemeknek nyújtanak segítséget...”

Jóllehet a SZEB amerikai és angol tagja tiltakozott, Szviridov nem vonta vissza ajánlásait, s Rákosi Mátyás a július 8-i pártközi értekezleten már az igényelt intézkedések meghozatalát sürgette. Nagy Ferenc kormánya ilyen körülmények között cselekvésre kényszerült. Kibocsátotta 7330/1946. ME. számú rendeletét, amelyben Rajk László belügyminiszter felhatalmazást kapott az egyesületek feletti megtorló intézkedések foganatosítására. Miután a rendelet értelmében valamennyi egyesület – függetlenül annak alapszabályszerű céljától – a belügyminiszter felügyelete alá került –, a *miniszter elrendelte lajstromba vételüket és felülvizsgálatukat*, majd 1946. július 18–27. között feloszlatta a *KALOT 631, a KALÁSZ 574 helyi csoportját* (Gergely 1977: 50) és egyéb katolikus egyesületet, valamint *cserkészszövetséget*.

A megszüntető vagy korlátozó intézkedések kiterjedtek más egyházakhoz kapcsolódó egyesületekre, majd több lépésben a társaskörökre, hagyományörző, tudományos egyesületekre.

Ezen intézkedések szőnyegbombázás jellegűek voltak, s 1948–49 fordulójáig gyakorlatilag pacifikáltak vagy (és) államosították a sportegyesületekig, a magánbiztosítókig az ún. civil társadalmat.

E folyamatot a továbbiakban nem részletezzük. A következmény ugyanis világos: minden „lábon maradt” egyesület része (foglya) lett az egyirányú függőségen alapuló pártállami rendszernek. Finanszírozásuk, vezetőik kijelölése vagy (és) ellenőrzésük a párt országos, megyei, helyi vezető testületeinek jogosítványa lett. Ennek a rapid változásnak volt pozitív hozadéka is: általánossá vált a betegbiztosítás, stabil a sport finanszírozása, de ennek az ára a függőségek tudomásulvétele, a lemondás a személyi szabadságjogokról. S ez akkor is így volt, ha sokan – sokunk – az első években ezt nem így élték meg, s a felgyorsuló mobilitásnak, a vezetőcserének voltak kedvezményezettjei.

Összegezve: az új elit kiépítését, az elit átváltását az egyirányú függőséget megalapozó, a gazdasági-társadalmi szereplők autonómiáját korlátozó, felszámoló *nómenklátúra rendszerbe*, a következő – három csoportba sorolható – lépéssor alapozta meg.

I. A politikai-kvázi jogi kondíciók megteremtése

– a politikai érdekérvényesítés elsorvasztása, a többpártrendszer felszámolása, az uralkodó párt alkotmányban kinyilvánított vezető szerepe,

– a nemzetgyűlés, törvényhatóságok, később tanácsok átalakítása szavazógéppé,

– a bírói függetlenség felszámolása,

– az MTI, a sajtó, rádió pártfelügyeleti rendszerének kiépítése,

– a származási kategória szelekciós elvként való működtetése, a képességek, tudás szerinti kiválasztás osztályszempontú korlátozása; a kiválasztódás kiválasztás természetes folyamatának deformálása.

II. Tulajdonváltás; a gazdaság szereplőinek integrálása a tervutasításos rendszerbe

– a tőkepiac és szabad tőkeáramlás felszámolása (bankok államosítása, a tőzsdé működésének beszüntetése),

– az ipar, kereskedelem többlépcsős államosítása,

– a vállalatok gazdasági, jogi önállóságának formálissá tétele,⁵³

53 Lásd 5380/1949. ME sz. rendelet.

- a munkaerőpiac korlátozása: a munkahelyválasztás és változtatás törvényi szabályozása
- a tervutasításos rendszer kiépítése.
- III. Polgári jogok korlátozása, felfüggesztése
- az egyházak autonómiájának folyamatos megsértése, tevékenységük kriminalizálása, az Állami Egyházügyi Hivatal létrehozása,
- a sztrájkjog, a gyülekezési jog, a gyülekezési és szólásszabadság jogi-politikai garanciáinak gyakorlatban való megszüntetése; önszerveződés törvényi tilalma; a testületi-egyesületi választások formálissá tétele,
- a szigorúan titkosított ÁVH önállósítása.

Az elit(ek), a nómenklatúra fogalmához

A hidegháborús helyzet, a manifesztté vált szovjet–jugoszláv konfliktus, a Rajk-per nyomán kialakult légkör, az éberségi hisztéria is siettetete, hogy intézményesítsék a kinevezési rendszert. A *pozíciók*, mint stratégiai jelentőségű *örhelyek* felértékelődtek, s a *kádert* elsősorban *politikai megbízhatóság* alapján mellérendelték a *pozícióknak*. Ezért láttuk igazolva előfeltételezésünket, mely szerint *nem* tekinthető azonosíthatónak az *elit* és a *nómenklatúra* fogalma: *az elit kiválasztódik, tagjainak kiemelkedését – legalábbis ideáltipikusan – tudáson, teljesítményen nyugvó tekintély* alapozza meg, s ez *szuverenitásuk* forrása, míg a *nómenklatúra* tagjait *kinevezik*, megválasztásuk meghatározott testületekbe – rendkívüli helyzetektől eltekintve – *formális*, az őt kinevező testület *előzetes* döntésének *post festa jóváhagyása*.⁵⁴

A pártállami struktúra, a politikai rendszer belső szerveződése ily módon *egyidejűleg* tette lehetővé és szükségessé a *nómenklatúra rendszer bevezetését*, s e tényen nem változtat, hogy mindenekelőtt a kultúra, s a tudomány egyes szegmenseiben általános megbecsülésnek örvendő tekintélyeket a rendszer megőrzött, Állami Díjjal, Kossuth-díjjal, vagy más kitüntetésekkel, címekkel díjazott, jutalmazott. Ez az önlegitimációját is szolgálta: Kodály Zoltán, Illyés Gyula, Somlai Artúr, Fejér Lipót, Szentágothay János bármilyen politikai konfiguráció esetén elittagok, de ez számukra – s ez már rendszerspecifikus – meghatározott konfliktushelyzet felvállalását jelentette.

Bizonyos értelemben sajátos a katonai felső vezetés fogalmi jelölése is. A hadsereg – s valamennyi fegyveres testület – zártabb, a vezetőket kinevezik, előléptetik; a tiszti-törzstiszti állomány szocializációs mintái szabványosítottabbak. Ez a körülmény magyarázza, hogy a hadsereg elitje illetve nómenklatúrája az elvont általánosság szintjén könnyebben rokonítható, s vélhetően ez magyarázza, hogy kutatásunkban résztvevő két katonaszociológus – Szabó János és Kiss Zoltán László – a *katonai elit* fogalmát használja.

54 Az elit fogalma is vita tárgyát képezi és sokjelentésű. C.W. Mills az uralkodó elitet így definiálja: „az uralkodó eliten azokat a politikai, gazdasági és katonai köröket értjük, amelyek egymásba olvadó klikkek bonyolult rendszerét alkotva osztoznak a legalábbis országos jellegű döntések meghozatalában” (Mills: 1962: 24). Mills elit felfogását a szakirodalomban többen vitatják. Lásd Dahl 1958: 463–469; Bachrach–Baratz 1985: 212–224.

Kiss Zoltán László (2005) elméletileg is indokolja a fogalom alkalmasságát, bemutatva annak belső tagolódását: az *elit korpuszát*, *szubelitet*, *közvetítő rétegeket*, sőt az elit fogalmát a civil szféra alcsoporthajaira is kiterjeszti, miközben érvei megerősítik a különbségtétel indokoltságát: „A védelmi társadalmi alrendszer csúcspozícióiba kerülők kiválasztásakor sem érvényesülhettek maradéktalanul azok az ún. *tiszta meritokratikus elit-szerveződési* elvek, melyek jobbára a szerves önfejlődéssel jellemezhető, fejlett plurális polgári demokráciákban hatnak, hiszen az új hatalmi rendszerre inkább egyfajta *külső hatalmi determináltságon alapuló csonka legitimitáció* lett a jellemző. A (párt)politikai társadalmi alrendszernek sikerült a korábbi (elsősorban az 1949–53 közötti) időszakban oly mértékben maga alá gyűrnie a társadalom más alrendszereit, hogy a társadalom funkcionális többdimenziósságát gyakorlatilag szinte teljesen felváltotta egyfajta *egydimenziós*, döntően *politikai alapú hierarchizáltság*. Ez a tény utóbb meghatározó viszony- és gondolkodásrendszer, valamint mozgástér-kijelölő jelentőséggel bírt a tényleges politikai hatalmat gyakorló pártelit és más társadalmi alrendszerek elitcsoportjai között – így a katonai elit vonatkozásában is. Ehhez járult még az a tény, hogy a magyar katonai elit (mint a Szovjetunió szövetségese, illetve a Varsói Szerződésben aktív tagságot vállaló Magyarország haderejének csúcspozícióit birtokló elit-szegmentum képviselői) a szovjet hatalmi övezetbe való szoros betagozódás egyik legfőbb hazai intézményes elősegítője lett – miközben egyes szintjei, illetve alcsoporthajai szinte teljesen lemondtak relatív autonómiájukról, s bizonyos alapvető védelmi szerepkészlet-elemeikről, és felvállalták a kritikátlan végrehajtói szerepkört.”

E tézist több változatban is kifejti, mindenekelőtt a (párt)politikai elit döntési kompetenciájával magyarázva azt a helyzetet, hogy a „katonai elit tagjai, akár a »térhagyás« taktikájával (pl. az egykori értelmiségi tudáselitiek és bizonyos szaktechnokrata szubelitiek mintájára) ...nem tudja szabadabban érvényesíteni relatíve szuverén minta-adói illetve viszonylagos autonómiával bíró folyamat generáló kvalitásait”.

Még plasztikusabban írja le a nomenklatúra jellemzők kifejlődését Szabó János: „...lezajlott a magyar társadalom más szegmenseivel együtt a katonatársadalom paradigmatisztikus átrendezése: politikai, egzisztenciális megbélyegzéssel egybekötött lecserélődése... Ezzel együtt végbement a katonatársadalom nyugati típusában kifejlődött professzionalizmus és szakmai autonómia elemeinek felváltása a keleti típus-modell jellemzőivel: a hitelvű ideologikus viszony, a korlátlan lojalitás, a külső és belső kontrollmechanizmusokat kiküszöbölő felsőségesség érvényesítésével.”

Nem kértük a szerzőktől a fogalomhasználat módosítását, mert a folyamatok jellemzése és minősítése a két fogalom pontos különbözőségét kifejezi. A nemzetközi katonaszociológiában kétségtelenül ez a fogalomhasználat az általánosan elfogadott, ezért elégségesnek tartottuk a probléma jelzését bevezetőnkben, illetve a szerzők által is tanulmányukban.⁵⁵

55 Úgy találtuk, hogy az 1972–89 közötti magyar katonai elitet a hatalomhoz való különleges viszonyrendszere és egyéb szociológiai jellemzői alapján összességében nem igazán lehetett „*valódi*” *katonai elit*-nek mondani. Ez a katonai felső vezetői csoport inkább egy olyan zárt, a klasszikus meritokratikus elit-funkciókat csak igen részlegesen, sokszor csupán megbízható végrehajtói ill. politikai intermediátori szerepük túlhangsúlyozásával betöltő katonai felső vezetői csoportként; sajátos „*quasi*” *elitként* funkcionált, melyet a (párt)politikai és állami kormányzati elit csupán formálisan emelt be a társadalmi-politikai hatalom gyakorlásába.

Ugyanakkor a dolgozat jelzi: az idő előrehaladtával emelkedik a képzettségi színvonal, előrehalad a professzionalizáció, a fegyverek modernizációja jelentősebb számú műszaki értelmiségi beállítását igényli. (1967-ben főiskolai rangra emelt három főiskola a hetvenes évek elejétől kettős [katonai–polgári] diplomát adott; az 1960-as 17%-kal szemben 1980-ra 80%-ra nőtt az érettségivel vagy felsőfokú polgári iskolai végzettséggel rendelkező tisztek száma.) De csak finomodik, alapvetően *nem* változik a kép: a hadsereg „pártalárendelt” szerepe érdemben nem módosul, a hadsereg felső vezetése a nómenklatúra integráns része.

Az elmondottak hatványozottabban vonatkoznak a Belügyminisztériumra, az Államvédelemre, amelyet gyakorlatilag a párt integráns részének tekintettek: „öklének”, „kardjának”.⁵⁶

Mindezen szempontok indokolták, hogy kutatási stratégiánkban módosítsuk a két világháború közti elitcsoportok (katonai-, gazdasági-, egyházi-, tudás-elit) kutatása során használt fogalmak körét, illetve értelmezzük újra tartalmukat. Vizsgálódásunk középpontjába a *vezető testületek kinevezési listája* került, mert az országos, megyei nómenklatúrába való be-, illetve kikerülés egyetlen útja, formális feltétele a megfelelő szintű testület döntése.

Megerősített ezen előfeltételezésünkben a nómenklatúra fogalmának nemzetközi és hazai irodalma. Megjegyezzük egyébként, hogy a ma közbeszédben is elterjedt értelmezés viszonylag rövid múltra tekint vissza. A nómenklatúra fogalmát a *Magyar Értelmező Kéziszótár* (1972) még a hetvenes években „valamely tudományban használt szakkifejezések összessége”-ként jellemzi. Az eredendően latin kifejezés jelentésváltozata kiegészült a következő meghatározással (*tud.*): „Nemzetközileg elfogadott, egyértelmű szabályokra alapított elnevezési rendszer (különösen a kémiában, az állat- és növénytanban; nevezéktanban; névmutató; szójegyzék, *gazd.* bizonyos csoportba tartozó áruajták tételes és pontos felsorolása. Csak Bakos Ferenc 2002-ben kiadott szótára tartalmazza a következő jelentésváltozatot: „A pártállam idején a kiváltságos személyek köre: a párt és államapparátus vezető köztisztviselői.”

A fogalom illetően jelentésének késői megjelenése egyébként *nem* magyar sajátosság. A hatvanas-hetvenes évek német politikatudományi-szociológiai kézikönyveiben magával a fogalommal sem találkozhatunk. Így az alaposságában nehezen felülmúlható René König (1969) szerkesztette kétkötetes szociológiai kézikönyv szócikk-jegyzéke például egyetlen előfordulást sem jelez.⁵⁷ Ismereteink szerint először *Bogdan Harasymiv* Kanadában megjelent tanulmánya nevezi a *szovjet vezető káderek kiválasztásának és kinevezésének rendszerét nómenklatúrának*.⁵⁸ A nyolcvanas évek politológiai irodalmában már gyakoribb a fogalom használata,⁵⁹ de még nem egyértelmű, s viszonylag szűk körű.

A nem következetes vagy egyértelmű szóhasználat az elit, illetve a nómenklatúra fogalmak egyidejű használatával kapcsolatos, ugyanis az előbbi fogalom sokjelentésű –

56 *Szabad Nép* 1950. január 20. „Éles fegyverünk az Államvédelmi Hatóság.”

57 Hasonlóan nem található e fogalom az 1972-ben a Kröner Verlag által kiadott szociológiai kézikönyvtárban (*Wörterbuch der Soziologie* 1972).

58 Harasymiv 1969: 493–512. Harasymiv B. 1984-ben könyve címében még a *politikai elit* fogalmát használja (Harasymiv 1984).

59 Jaeggi 1967: 19–154., Csanádi 1987: 5–27.; Horváth 1988: 98–99.

utalok a pozíció-elit, funkcionális-elit, érték-elit különböző értelmezéseire. Az eltérő értelmezések ellenére a fogalomváltozást *történelmi* összefüggéseiben tárgyaló kutatások abban megegyeznek, hogy az elit(ek) alakváltozásai ellenére a *kinevezés* elve mellett kiiktathatatlanul tartalmazzák a *szabad választás* elvét és gyakorlatát (Zapf 1965). A *demokratikus* államokban ezen elv dinamikusabban érvényesül, az *autokratikus* államokban gyengébben, a totalitárius államokban azonban a *választás névleges és elnapolható*.

Lényeges a különbség a *kinevezés* gyakorlatában is: míg az elitek rekrutációjában a demokratikus rendszerekben – ha változó erővel, s lobbik által befolyásoltan is – a *testületi* elv érvényesül, az autokratikus uralom esetén hatásuk gyengül, a totalitárius államokban *formálissá* és *személyfüggővé* válik.

T. H. Rigby érdeme, hogy a nomenklatura specifikusan politikai jelentésű fogalmát történelmi dimenzióba helyezve vizsgálta, s így specifikálta e fogalom történelmi alakváltozásait (Rigby 1988: 523–537). Az országok politikai hagyományaitól függően eltérő módozatokban – a demokratikus politikai rendszerekben is – létezik a meghatározott pozíciókra történő jogosultságoknak az államok alaptörvényeiben rögzített rendszere. A kommunista pártok nomenklaturájának először a Szovjetunióban meghonosított specifikuma, hogy az a „hivatalos” szervezetek vezetői pozícióin túl, koncentráltan összegzi a „társadalmi” szervezetek pozícióit és azokat *alárendeli a párt vezető testületei döntési jogosultságainak*. Ily módon a rendszer *kiterjedt és átfogó*.

A fogalom hazai bevezetését s vizsgálatunk előkészítését, céljai specifikálását jelentősen elősegítették Szakadát István és szerzőtársai publikációi. Szerepük úttörő a korábban szigorúan titkos Politikai Bizottsági döntések, a káderhatásköri listák publikálásában és elemzésében is (Szakadát 1997: 98; T. Varga–Szakadát 1992: 73–95; Nyíró 1990b; Szakadát 1993).

Szakadát István teoretikusan, gondosan kimunkált fogalomértelmezését – mely szerint a *nomenklatura rendszere a különböző szintű pártszervek (káder) hatásköri (illetve) véleményezési jogköri listák összefüggő rendszere* – megfelelő kiindulópontnak tekintettük. E szerint a nomenklatura *nem* egyszerűen hatásköri lista, hanem a *kinevezések, áthelyezések, felmentések rendszere*, melynek jellemzője, *kiterjedtsége* s „*minden átfoghatósága*”, melyből következően érdemben a *formálisan* választással betöltött társadalmi-állami beosztások *testületi hatáskörbe kerülnek*. A *kinevezettek halmaza, s minden pozíció egy intézményből, s az intézményen belüli* beosztásból áll (Szakadát 1997: 99, 103–104). A fogalom további analitikus vizsgálatától eltekintettünk, s a státusz-rendszer „történelmi beágyazódását” állítottuk kutatásunk középpontjába.

E munkát három síkon folyó előtanulmányok alapozták meg. Egyrészt a nomenklatura egykori magas beosztású tagjaival életútinterjúk készültek, a levéltári iratokból nem mindig tetten érhető személyi-személyközi viszonyokról, frakcióharcokról,⁶⁰ a „problémakörök”, történelmi csomópontok világosabb értelmezése céljából monografikusan vizsgáltunk *krízishelyzeteket*;⁶¹ de mindenekelőtt folyamatában, részleteseb-

60 Interjú készült többek között Lázár Györggyel, Nyers Rezsővel, Gáspár Sándorral, Berecz Jánossal, Huszár Istvánnal, Köböl Józseffel, Horváth Istvánnal, Hetényi Istvánnal, Pulai Miklóssal.

61 Huszár 1995a; 1956, illetve utóhatásairól lásd Huszár–Szabó 1999, különösen Huszár László: *A hatásköri listában szereplők adatainak néhány jellemzője*; Sponga István: *Zártállami parlament. A magyar országgyűlés helye és szerepe a kádári konszolidáció éveiben*; Bikki István: *Az ideiglenes Kádár-kormány c. tanulmányokat*; továbbá Huszár 1998b. Mindkét kötet az OTKA T 018430. számú program támogatásával készült.

ben kívántuk vizsgálni a kinevező testületek változó viszonyát, a hatásköri listák által befogott pozíciók – időben eltérő – súlyozását, s annak összefüggését a politika meghatározó trendjeivel.

KÁDEREK, KÁDERPOLITIKA, KÁDERHATÁSKÖRI LISTÁK

Milyen tanulságokat kínáltak az MDP és az MSZMP KV, illetve KB *hatásköri listái*, káderpolitikai határozatai a *nómenklatúra-rendszer* fogalmának árnyalása, empirikus kutatásunk történelmi beágyazása szempontjából? Az első, 1949-ben, 1951-ben készült hatásköri listák, illetve káderpolitikai állásfoglalások arról tanúskodtak, hogy a párt „túlgyőzte” magát mind a „befogandó” pozíciók, mind rekrutációja vonatkozásában.

Mielőtt ennek okait és tüneteit számba vennénk, nézzük, hogyan határozza meg a hatásköri lista fogalmát, s a párttestületek jogosítványait az első – munkadokumentumnak tekinthető – 1949. augusztus 22-i keltezésű Szervező Bizottsági állásfoglalás. Az Alkotmány törvénybe iktatása után két nappal elfogadott „*Hatásköri lista elvi szempontjai*” című tervezet szerint „a hatásköri lista meghatározza minden pártszerv, állami, gazdasági és tömegszervezet különböző fokú szerveinek, ezek káderosztályainak hatáskörét a funkciók, állások betöltésére és leváltására vonatkozóan. Tisztázza a felelősséget minden egyes szervnél a káderek tekintetében. Ezzel nagyban növeli a felelősséget is. A hatásköri lista minden szervnél a Központi Vezetőségtől az alapszervi vezetőségekig, a minisztériumoktól az üzemekig, a tömegszervezetek központi vezetőségeitől a helyi szervekig tisztázza nemcsak általában, hanem konkrétan, *funkció szerint a felelősséget.*” (Kiemelés – H. T.)

A meghatározás még a diadal „mámorát” tükrözi, a lehetőségeket korlátozó káderhiány – a túlgyőzés egyik tünete és oka – csak a munka gyakorlatában válik egyre szembeötlőbbé. Ugyanis a hatásköri lista kiterjesztése minden szerve a Központi Vezetőségtől az alapszervezetekig, a minisztériumoktól az üzemekig, a tömegszervezetek felső vezetésétől azok helyi szerveiig még optimális szervezethez hasonlóan nem nehezen kivitelezhető, s 1949-ben a frissen felduzzadt tömegpárt nem volt kellően szervezett.

Túlméretezett ez a konstrukció ugyanakkor azért is, mert ellenőrzési rendszerét arra a feltételezésre építi, hogy minden pártszerv – a községi, üzemi alapszerv is – rendelkezik *hatásköri listával*. A megyei bizottságok szintjéig ez kivitelezhető, az alapszervek esetében felesleges, s nem is bizonyult realizálhatónak. A Szervező Bizottság vélelmezhetően a pártellenőrzés új formáit kereste, annak azonban a nómenklatúra-elv nem az egyetlen eszköze.

Részletesen foglalkozik a Szervező Bizottság munkadokumentuma az egyéves, öthónapos bizottság, illetve 3 hetes iskolák hallgatóinak kiválasztásával és elhelyezésével, mert azt a nómenklatúra – a szövegből kitetszően az *apparátus, funkcionárius réteg – újraszelektálása* fontos *intézményének* tekinti. Ezen iskolák tananyagának színvonala, azok jellege önmagában is tanúsítja az apparátusépítés nehézségeit.

A hatásköri listával kapcsolatos bizonytalanságot tükrözi a kinevezési jogkörrel rendelkező testületek közötti munkakörök megosztása, sőt megnevezésük is, akárcsak azon megállapítás, hogy „E hatásköri lista *nem teljes, de irányadó*. Hasonló jelentősé-

gü funkció betöltését vagy megváltozott szerepét akkor is fel kell terjeszteni, ha a funkció *nem* szerepel a hatásköri listában. A hatásköri listába újabb funkció felvételel *elhatározhatja* a Kádertanács, arról levenni funkciót azonban csak az illetékes szerv jóváhagyásával lehet.” (Kiemelés – H. T.)

A határozatlanságot nemcsak a „törvényesített” képlékenység bizonyítja, de az is, hogy összerosódnak a *jogállások* s nem egyértelmű azon *testületek* megnevezése sem, amelyek a *nómenklátúra-pozíciókat* meghatározott időre kijelölik. Ezen testületek között ugyanakkor nem szerepel a *Központi Vezetőség* – s ez a helyzet nem módosul a későbbi, „véglegesített” listákon sem –, jóllehet az 1951. április 18-i, a Titkárság által jóváhagyott nómenklátúra jegyzék „*A Központi Vezetőség szerveinek hatásköri listája*” címet viseli. A KV jogkörének átszarmaztatását a dokumentumok nem indokolják, de vélelmezhetően e gyakorlat kialakulásában szerepet játszott, hogy a 66 tagú KV-ban viszonylag magas számban voltak képviselve volt szociáldemokraták, a 14 tagú Politikai Bizottságban is öt képviselőjük, de az 1950. évi szociáldemokrata pereket követően Rónai Sándor egyedül maradt, míg a 8 tagú Titkárságot teljesen „megtisztították” a szociáldemokratáktól.⁶²

A KV jogkörével kapcsolatos önkényesnek tűnő lépéseket, ködösítést azonban mindenekelőtt az magyarázhatja, hogy az államvédelemmel, a párt(vezetés) megtisztításával kapcsolatos titkos döntéseket – esetenként szovjet kezdeményezésre – a trojka (Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály) hozta meg, s azt a Központi Vezetőség kibővített vagy rendes ülésein akkor „szentesítette” – ha szentesítette –, amikor célszerűnek ítélte (Gyarmati 2000: 132–133; Huszár 2003: 126–198).

Ami a többi testület: Politikai Bizottság, Titkárság, Szervező Bizottság, illetve az apparátus jogosítványait illeti – időben előrehaladva a Rákosi-rendszerben – egyre kevésbé jellemző, de hosszú ideig megőrződik a képlékenység, az esetlegesség.

Jól példázza ezt a Titkárság 1950. március 29-i határozata „A kádermunka átszervezéséről”, amely ismereteink szerint egyébként először használja a nómenklátúra megjelölést, azzal a megjegyzéssel, hogy „a nómenklatúrára vonatkozó változtatásokat (pozitív és negatív) havonta egyszer hozzák a Titkárság elé.”⁶³ A határozat az SZK(b)P munkáját tanulmányozó delegáció jelentése alapján készült. „Arra való tekintettel – olvashatjuk a határozatban –, hogy *eddig nagyrészt papír alapján és nem személyes megismerés alapján*” dolgozott az Országos Káderosztály, a feladat, hogy az osztályvezető és munkatársai a továbbiakban *személyenként* „60–80 hatásköri listában szereplő pozíciót betöltő kádert” alaposan megismerjen, velük rendszeresen foglalkozzanak.

A minél szélesebb körű ellenőrzés érdekében a „káderfo(r)gó” működtetésében kitüntetett szerepet játszó osztály létszámát 98 főre emelték (60 politika, 38 adminisztratív munkatárs) és a pártapparátus osztályainak megfelelően *káderalosztályokba* szervezték, közelebről:

62 Az MDP Politikai Bizottsága az MDP I. (egyesülési) kongresszusának megválasztott tagjai: Apró Antal, Farkas Mihály, Gerő Ernő, *Harustyák József*, Kádár János, Kossa István, *Marosán György*, Nagy Imre, Rajk László, Rákosi Mátyás, Révai József, *Rónai Sándor*, *Szakasits Árpád* és *Vajda Imre*. A Titkárság tagjai: Farkas Mihály, Gerő Ernő, Kádár János, *Marosán György*, Rajk László, Révai József és *Szakasits Árpád*. A Titkárság megválasztott tagjai: Farkas Mihály, Gerő Ernő, Kádár János, *Marosán György*, Rajk László, Rákosi Mátyás, Révai József, *Szakasits Árpád* (kurzívval a volt SZDP-tagok).

63 A Titkárság 1950. március 29-i határozata a kádermunka átszervezésére. MOL 276. f. 54/92. ő. e.

1. Párt- és tömegszervezeti osztály	5. Adminisztrációs osztály
2. Agit.-Prop. osztály	6. Nemzetközi kapcsolatok osztálya
3. Államigazgatási osztály	7. Káder-előkészítési osztály
4. Mezőgazdasági osztály	8. KV apparátusának osztálya

Ezen kívül káder-nyilvántartási csoportot, osztálytitkárságot, valamint egy külön csoportot szerveztek, amely a nagyobb akciókat (pl. tartalékos tisztek kiválogatása) bonyolította le.”

Az említett káder-nyilvántartási lapok nem őrződtek meg, de a pártmunka – s a nómenklatúra építése – szempontjából a Titkárság által 1950. március 29-én elfogadott szervezeti-séma irányadó szempontokat tartalmaz.

A Titkárság egyidejűleg a *hatásköri listát*, illetve az *illetékességi köröket* újra módosította. „A kialakult gyakorlat szerint – olvasható a dokumentumban – a *KV hatáskörébe* mintegy 2700–3600 (!) pozíció tartozott, amelyek fölött nagyrészt az *SZB* döntött, a *Titkárság* elé 600–700, a Politikai Bizottság elé 100–150 nómenklatúra poszt betöltésével kapcsolatos javaslat került.”

Az elfogadott új javaslat szerint a KV-listán szereplő pozíciók számát 3615-re emelték. Ezek megoszlása az előterjesztést készítő osztályok, a vezető testületek döntési jogosítványát tekintve, így módosult:⁶⁴

<i>Politikai Bizottság hatáskörébe tartozik:</i>		
Párt- és tömegszervezeti osztály	145	
Agit. Prop. osztály	14	
Államgazdasági osztály	63	
Mezőgazdasági osztály	3	
Adminisztrációs osztály	31	
Fegyveres testületek osztálya	20	276
<i>Titkárság hatáskörébe tartozik:</i>		
Párt- és tömegszervezeti osztály	443	
Agit. Prop. osztály	685	
Államgazdasági Osztály	255	
mezőgazdasági osztály	41	
Adminisztratív osztály	85	
Nemzetközi kapcsolatok osztálya	130	1639
<i>Szervező Bizottsághoz tartozik:</i>		
Párt- és tömegszervezeti osztály	547	
Agit. Prop. osztály	323	
Államgazdasági osztály	321	
Mezőgazdasági osztály	142	
Adminisztratív osztály	367	1700
Összesen	3615	

E kimutatásból következtethetünk a nómenklatúra pozíciók *funkcionális* megoszlására. Tanulságos, jóllehet nem váratlan, hogy kiemelkedően a legtöbb pozíciót a *Párt- és tömegszervezeti osztálya* – a továbbiakban PTO – „kezelte”, szám szerint

64 A Párt KV osztályainak előterjesztési politikájáról lásd Nyíró 1990b: 35–36.

1135-öt. Gyakorlatilag a budapesti kerületi-, a vidéki városok titkáriai, a SZOT alosztályvezetőiig, illetve a „tíz legnagyobb üb-titkárig” terjedően a párt, a SZOT, és a MINSZ (Magyar Ifjúsági Népi Szövetség) valamennyi fontosabb tisztségviselője szerepel a PTO által előterjesztett (s ellenőrzött) nómenklatúra pozíciók sorában. A KV testülete és tagjai érdemben *alárendelt* szerepéről tanúskodik, hogy a Politikai Bizottság a PTO előterjesztésében készült javaslat alapján döntött „a *Központi Vezetőség és Központi Ellenőrző Bizottság* tagjainak *beosztásáról* is.

Az azonban már meglepő, hogy milyen *nagyszámú* nómenklatúra pozícióról – szám szerint 1022-ről – döntöttek a vezető testületek az agit-prop területről. A cél egyértelműen a *szellemi élet*, a *kultúra* (fizikai kultúra) minden stratégiai jelentőségű intézményének *lefedése*, a marxista-leninista ideológia monopóliumának megteremtése. A szemléltetés céljából említjük, hogy az agit-prop osztály felügyelte, előterjesztéseiben minősítette a „Népművelési-, Kultusz-, Népjóléti Minisztériumokat a főosztályvezető helyettes szintjéig; a Tudományos Akadémia elnökét, főtitkárát, osztályvezető titkárait (mai fogalmak szerint osztályelnököket), olyan intézményekig bezárólag, amelyek 1956-ot jelen formájukban nem éltek túl (Dzserzsinszkij Szamuely tanosztályparancsnokok; Törzstanfolyam parancsnoka, politikai tisztjei stb.)

A nómenklatúra pozíciókkal kapcsolatos politikai képlékenységről tanúskodik, hogy a Titkárság 1951. április 18-i ülésén a Káder osztály előterjesztésében újra áttekintette a „*Központi Vezetőség szerveinek hatásköri listáját*, mely vélhetően azt is tanúsítja, hogy a „bőség mámorából” megkezdődött a kijózanodás: közel a felével csökkentették a KV hatásköri listájába tartozó pozíciók számát. Részlet a határozatból:

„A Káder osztály március 14-én a Titkárság elé terjesztette a Központi Vezetőség szerveinek új hatásköri listájára vonatkozó javaslatát, amely az előző 3812 funkció helyett 3646-ot, vagyis 166-tal kevesebb funkciót javasolt a hatásköri listába felvenni.

A Titkárság nem fogadta el az előterjesztett javaslatot azzal, hogy még legalább *1000-rel csökkentsük* a Központi Vezetőség hatásköri listájához tartozó káderek számát és ezzel is növeljük a miniszterek és külső szervek önállóságát és egyéni felelősségét.

A most előterjesztett javaslatunk 2414 funkciót tartalmaz, 1232-vel kevesebbet, mint a márciusi javaslatunk és 1388-cal kevesebbet, mint a jelenleg érvényben lévő hatásköri lista.”

A Titkárság ezt a módosított javaslatot sem fogadta el és *2000 pozícióban maximalta* „a *Központi Vezetőség káder nómenklatúrájába tartozók számát*”. (Kiemelés – H. T.)

A csökkentés érintett 183 pártapparátus-pozíciót, „a rektorokon és dékánokon kívül az összes egyetemi tanárt (440 pozíció), a nyolcvan tudományos intézet vezetőjére kiterjedő Titkársági jogosítványt huszonötre csökkentette; a minisztériumok és csúcsszervek vezetőit (170 pozíció) stb. *Nem szerepel a csökkentésre javasolt pozíciók között egyetlen hadi- vagy állambiztonsági intézmény nómenklatúra pozíciója.*

Ugyanakkor több „*funkció felvételét* javasolják”, így „Miniszterhelyettesek (30 fő), MÁV és Posta szakosztályvezetői (10 fő), a legfontosabb állomásfőnökei (10). További hatvan fő minisztériumi hatáskörök, iskolák szervezésével, illetve átszervezésével kapcsolatos.

Az állami bürokrácia átszervezését vélhetően a szovjet minta magyarázza, a magyarországi államigazgatásban államtitkári funkció volt a hagyományos, míg a MÁV

és a Posta szakosztályvezetőinek, illetve 10 legfontosabbnak ítélt állomásfőnök ilyen kiemelését (és ellenőrzését) a hidegháborús légkör (illetve Koreában a forró háború megkezdése) magyarázhatja.

1957-ig a területi szervek listáinak egységesítésén,⁶⁵ illetve bizonyos finomításokon túl új országos párthatásköri lista nem készült. Ez a körülmény magyarázza, hogy a nómenklatúra pozíciók – a politikai mozgások jellege ellenére – nem tükrözik az 1953-as kiigazítás és visszarendezés hatásait.

Említettük, hogy a káderjellemezések teljességgel nem őrződtek meg, s ami megőrződött, nem hiteles, vagy legalábbis pontos. A politikai légkör még az illegalistákat is életrajzuk, származásuk permanens átírására készítette. Erre lehetőséget adott az a korábban idézett tény, hogy egészen 1950 tavaszáig nem volt rendszerezett, írásos kádernyilvántartás. Csak az 1950. májusi Szervező Bizottsági határozat rendelkezett „a kádernyilvántartás fejlesztéséről és megjavításáról”.⁶⁶ Az SZB a „nyilvántartás feladatát” abban jelölte meg, hogy „olyan írásos anyaggal rendelkezzen, amely *tényleg* fontos segédeszközül szolgál a káderek megismeréséhez (önéletrajz, felülvizsgálati kérdőív, pártmunka és a termelési munkáról való jellemzés [!], egyéni foglalkozásról feljegyzés, funkcióba való helyezés vagy leváltás stb.). Ezek az anyagok (ha egyáltalán elkészültek) csonkán őrződtek meg.

A rejtőzködést a káderpolitikai gyakorlat *is* mintegy kikényszerítette. Az MSZMP KV 1951. május 22-i – a „Kádár János és társai” ügyét ismertető Rákosi beszámoló követően – hallgatta meg Kovács István beszámolóját „a kádermunka feladatairól”. A KV határozata többek között megállapította, hogy a pártszervezetek és a pártszervek nem vonták le a Rajk–Szőnyi banda, az áruló jobboldali szociáldemokraták tevékenységéből megfelelő következtetést. 1951. augusztus 7-én – tehát több mint két hónap késéssel – *belső* anyagként körözött határozat legfontosabb tanulsgként említi, hogy az arra illetékesek „nem számolták fel a kártevő kádermunka maradványait”.⁶⁷ A *kádermunkát visszamenőleg is kriminalizáló* kijelentést egyébként az magyarázza, hogy 1949 tavaszáig – letartóztatásukig – Szőnyi Tibor volt a KV káderosztály vezetője, Szalai András pedig helyettese.⁶⁸ (Egyébként az írásos anyagok hiányát vélelmezhetően az is magyarázza, hogy a letartóztatásuk előtt keletkezett, általuk írt vagy megerősített jellemzéseket „lenullázták”.) A határozat továbbá megállapítja: „előfordul, hogy ellenséges, megbízhatatlan, karrierista elemeket állítanak funkcióba... Pártszerveink nem vették figyelembe, hogy a megnövekedett munkásosztály soraiba, a termelésbe a becsületes dolgozók mellett nagy számban bekerülnek a hatalomból kiszorított kizsákmányoló, polgári deklasszált, reakciós, ellenséges elemek is, s ezzel növekszik az ellenség behatolásának veszélye pártunkba”.

65 A budapesti és megyei pártbizottságok egységes listája 1951. december. 176. f. 60/476 ő. e. Határozat a párt hatáskörébe tartozó tömegszervezeti – a DISZ kivételével – káderek funkcióba állítása, illetve leváltási módjára (1956. június) 276. f. 60/635. ő. e.

66 Az SZB határozata a kádernyilvántartás fejlesztésére és megjavítására. M 276. f. 55/121. ő. e.

67 A Központi Vezetőség határozata a kádermunka feladatairól. MOL 276. f. 60/235. ő. e.

68 Szőnyi Tibort és Szalai András – mindketten régi illegalisták voltak – koholt vádak alapján 1949 tavaszán tartóztattak le, a Rajk László-per vádlottjaként ítélték halálra. Az ítéleteket 1949 őszén végre is hajtották. Hamvaikat – rehabilitálásukat követően – 1956. október 6-án helyezték el a Kerepesi temetőben.

A megfélemlítés fokozása volt e határozat, s általában az éberségi kampány elsődleges feladata, amely társítva a kategorizálásnak a származást fetiszizáló rendszerével, egyenesen ösztönözte az élettrajz-kiigazításokat, a tömeges „arcelrejtést”.

A kategorizálás szerint a munkás-, a (szegény) parasztszármazásúak *támogatandó*, az értelmiségi, alkalmazott felmenőkkel rendelkezők a *tűrtek*, lehetőség szerint *korlátozandó*, az ún. egyéb, az osztályidegen, az X-es (nagyiparos, bankár, földbirtokos, volt magas rangú állami hivatalnok, kulák) a *kiszorítandó* (később kitelepítendő, „likvidálandó”) kategóriába tartoztak. A nagy és tragikus társadalmi „társasjáték” szereplői valamelyik felmenőjük adatait manipulálva igyekeztek – vagy önvédelemből kényszerültek – önmagukat egy kategóriával odébb sorolni (Gyarmati–Botos–Zinner–Korom 1988).

Mindez – egyéb más negatív mellékhatáson túl – torzította a természetes szelekciót. Mert ha 1945-öt követően pozitívnak minősíthettük diszpreferált munkás- parasztszármazású diákok továbbtanulásának ösztönzését, a társadalom *rendies* szerkezeti elemeit konzerváló művelődési kiváltságok fokozatos megszüntetését, úgy mindez elmentébe csap át, ha a *tudásalapú szelekció helyett*, politikai-ideológiai megfontolások alapján új *kiváltságokat* törvényesít: miközben más rétegek tehetséges leszármazottai számára – származásukra hivatkozással – megnehezíti, vagy elrekeszeli a továbbtanulás esélyét (Lukács 1991: 60–65).

A származási kategóriák illetően alkalmazása közvetve-közvetlenül beszűkítette a nómenklatúra utánpótlását, a káderpolitikában a társadalom *minden* korcsoportját érintő kontraszelekción folyamatokat gerjesztve. Felgyorsult a horizontális mobilitás, a származási kategóriák merev és differenciálatlan használata a vezetők csoportjainál – s mint látni fogjuk, különösen az erőszakszervezetekben – a *tudásszint* jelentős *csökkenését* eredményezte.

Témánknál maradva: a mobilitás állandó fluktuációval társult az apparátusokban, ami nehezítette a nómenklatúra pozíciókba lépők, akárcsak statisztikai demográfiai jellemzőinek összehasonlítását.

E vonatkozásban jellemző adatokat és megállapításokat találunk két megőrződött dokumentumban. Az első az 1952. decemberi, a *pártfunkcionáriusokról* készült kimutatás.⁶⁹ Tanulságos – s magyarázza az összehasonlító vizsgálat nehézségét vagy kivihetlenségét – a fogalomértelmezés, s a vizsgálatba bevont szervezeti egységek, pozíciók kuszasága. „A statisztika a központi vezetőség apparátusában dolgozó elvtársaktól alapszervi titkárig készült. Tartalmazza (differenciálatlanul – H. T.) a pártoktatók, a Vasút, ÁMG és rendőrség politikai osztályainak és párttitkárainak összetételét is.”

Változott a vizsgált sokaság is. A statisztikába felvett funkcionáriusok száma a viszonyításként idézett 1950-es 17 916 főről 24 110-re nőtt. Ebből a függetlenített funkcionáriusok száma az 1950-es 4253 főről 7600-ra emelkedett. A *fluktuáció* magasságát illetően a kimutatás megállapítja: „az 1951-es évben a funkcionáriusok 77%-a volt olyan, aki 1 évnél rövidebb ideje van funkciójában. Ez a szám 1952-ben 42,5%-ra

69 *A pártfunkcionáriusokról készült [értékelés szó áthúzva] kimutatás az 1952. december 1-i állapotnak megfelelően.* (MOL 276. f. 88/697. ö. e.) Készítette: az MDP KV Párt- és Tömegszervezeti Osztálya 6 példányban.

csökkent”. A függetlenített funkcionáriusok esetében az említett években 65,1%, illetve 42,1% volt az egy évnél rövidebb ideje funkcióban lévők aránya.

Az 1951-ben készült „*Összefoglaló értékelés az állami szervezetekben dolgozó vezető és középkáderekről.*”⁷⁰ kimutatás készítői ez esetben is megkísérelték saját eredményeket egybevetni az 1950. decemberi adatokkal, de míg az előbbi 25 796, az utóbbi 6701 vezető pozícióban lévő „középkáderről” készült. A pozíciók külön nem jelöltek, ezért nem elkülöníthetők. „A teljes összehasonlítást – idézzük a szerzőket – lehetetlené tette még az állami szervek folyamatban lévő átszervezése” – teszem hozzá: a permanenssé tett fluktuáció.

A bizonytalan fogalomhasználat, s a nyilvánvaló ideológiai célzatosság ellenére néhány adatot idézünk a két említett dokumentumból. A *pártfunkcionáriusokról* készült statisztikai felvétel szerint 1952-ben a függetlenített funkcionáriusok 70%-a vallotta magát munkásnak, illetve mezőgazdasági munkásnak, ezen belül 51,6% munkásnak, míg alkalmazottnak és egyébnek (!) 9,4%, értelmiséginek 3,3%. Ami az iskolai végzettséget illeti: 8 eleminél kevesebbet végzett 62,7%-uk, az egyetemet végzettek aránya 2,8%. Az *állami alkalmazottakról* készült felmérés szerint a munkásszármazásúak aránya 47%, a „dolgozó parasztszármazásúaké” 10,3%, az értelmiségieké 11,5%, az alkalmazottak aránya 11,4%, míg az „egyéb” származásúaké 18,7%, a nagytőkés, nagykereskedő, kulák(!) származásúak aránya 1,1%. Ez utóbbival kapcsolatban a jelentés írói megemlítik, hogy jóllehet az *osztályidegenek* számaránya csökkent, de még mindig *magas*, sőt százalékarányuk valóságban magasabb, mert „jó néhány ilyen származásút az »egyéb« kategóriába» soroltak.” 1951 decemberében – hét hónappal a kitelepítéseket követően, természetesen ilyen pozícióban – álcázva vagy kinyilvánítatlan – csak a szigorúságáról elhíresült Gerő Ernő által védett, nélkülözhetetlen szakemberek maradhattak.

Eredeti foglalkozás szerint a kép részben módosul, jóllehet a megítélést a *kategóriákkal való bővítéskedés* nehezíti. Összevontan említi például az „üzemi, kisipari és mezőgazdasági munkások” arányát, mert így haladja meg az ideológiailag vélelmezhetően kívánatos ötven százalékot (50,1%); a „nagyüzemi munkások” aránya ugyanakkor 31,1%, igaz, pontosan nem határozzák meg, mely üzemek sorolandók ide.

Ami az iskolai végzettség szerinti megoszlást illeti, a statisztikai számok megerősítik a *tudás-deficittel* kapcsolatos előfeltevésünket. Természetesen a diploma nem minden esetben azonos értékű; volt, aki kellő *tudásfedezet nélkül* jutott diplomához, ám az állami gépezet rendeltetésszerű működése szempontjából jelzésértékű, hogy az *állami felső- és középszintű vezetőknek csak 27%-a végzett egyetemet és főiskolát*, 16,5% érettségizett, 22,6%-a négy középiskolát, 30,3%-a 5–8 általános iskolát végzett, míg 3,6%-nak mindössze *négy elemiről* volt végbizonyítványa.

Tervezett kutatásunk szempontjából figyelemre méltó, hogy a kérdésre: „*Mióta van jelenlegi beosztásában?*” nem tudtak érvényes választ adni a kimutatás készítői.

„E téren nem lehet megfelelő összehasonlítást végezni – olvashatjuk a jelentésben – a múlt évi statisztikai kimutatással, mert 1951-ben több új minisztérium jött létre. Ha ezt figyelembe is vesszük, még mindig jelentős *fluktuációra* mutat az a tény, hogy a káderek *44,9%-a 1951-ben került jelenlegi beosztásába*. Legnagyobb volt a fluktuáció

70 Összefoglaló értékelés az állami szervezetekben dolgozó vezető és középkáderek 1951. december 15-i kimutatásáról (MOL 276. f. 62/34. ö. e.) A KV Iroda anyaga. Készült 6 példányban.

1951-ben a SZÖVOSZ megyei és járási vezetőinél 93,7%, a Bánya- és Energiaügyi Minisztériumban 68,2%, az Építésügyi Minisztériumban 61,8%, a Belkereskedelmi Minisztériumban 51%. Ugyanakkor az elmúlt évben aránylag kisebb volt a káderek mozgatása a Pénzügyminisztériumban 18,1%, az ÁEK (Állami Ellenőrzési Központ)-ban 24%, az OMB (Országos Műszaki Központ)-ban 25,6% és a Külkereskedelmi Minisztériumban 30,4%.”

Márpedig a nómenklatúra zártága illetve nyitottsága csak akkor vizsgálható, ha pontosan nyomon követhető a nómenklatúrába való be-, illetve kilépés, a különböző intézménytípusok közötti, és azokon belüli mozgás, a jellemző karrierminták.

CIKLUSOK, IDŐSOROK, NÓMENKLATÚRAPOZÍCIÓK

A represszió éveinek – 1957–1962 – lenyomatait a nómenklatúra pozícióiban megismerhettük Huszár László korábban idézett tanulmányából (Huszár L. 1999: 147–160). E vizsgálat – a konkrét jellemző kinyerésén túl – arra is lehetőséget adott, hogy „élesben” teszteljük a nómenklatúra pozíciók retrospektív vizsgálatának módszertani eszköztárát.

Az adatbázis ugyanis korlátozott volt, csak *azonos* alapadatot tartalmazó dokumentum felelt meg a szociológiai adatvétele követelményeinek. Ilyenek bizonyultak az MSZMP KV vezető testületei elé kinevezés, áthelyezés, leváltás céljából készült előterjesztési adatlapok. Ezekből kinyerhetőek voltak a nómenklatúra pozíciók tagjainak fontosabb szociológiai, demográfiai jellemzői, a politikai pályájukat meghatározó *karrierállomások, a különböző intézménytípusok* – párt, állami, erőszakszervezeti, társadalmi, kulturális, tudományos, gazdasági szervezetek, minisztériumok, hivatalok – *közötti és azon belüli mozgások*.

A viszonylag kevés számú adat ellenére – tekintettel arra, hogy a vizsgált sokaság jelentős hányada a kilencvenes évek közepén már nem élt, így utólagos lekérdezésükre nem volt lehetőség –, az élőkkel készült életútinterjúkat, életrajzi lexikonokat a hipotézis készítésénél, s a vizsgálat során kapott adatok értelmezésénél hasznosítottuk.⁷¹

Huszár László tanulmánya azt mutatta, hogy a választott út – kisebb korrekciókkal – járható. Az elkészült táblázatok szolid, de egzakt adatokkal járultak hozzá a kutatás alapkérdésének megválaszolásához, jelesül, hogy a Rákosi-rendszer restaurációja vagy (és) kiigazítás jellemzi-e az 1956–1962 közötti időszakot? A történeti-szociológia stúdiumok a represszió túlsúlyáról tanúskodtak. Huszár László dolgozatában – túlélve az eredeti célkitűzést, s ily módon gazdagítva adatbázisát – három kérdésre kereste a választ: 1) a *káderdöntések előterjesztéseiből* nyert adatok megoszlásából *milyen következtetések vonhatók le* a vizsgált korszak káderpolitikájának jellemzőiről; 2) a káderek *első pozícióba* kerülésük idején milyen kondíciókkal rendelkeztek *1956 előtt és után*; 3). hogyan alakult az 1945-, 1954-, 1959- és 1962-es MKP-, MDP-, MSZMP-értekezletek, kongresszusok választott testületeinek összetétele.

71 A hipotézist, a kérdőívet, a kategóriák értelmezését, s erre alapozva a kódutasítást a komplex kutatást irányító team tagjaival közösen végeztük. Tagjai voltak: Huszár Tibor (ELTE Szociológiai Intézet), Szabó János (Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem), Kiss Zoltán László (Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem), Huszár László (BV Nevelési Osztály), Kajári Erzsébet (BM Levéltár), Németh Jánosné (MOL Levéltár).

A sokféle megközelítésből egy – okkal konvencionális – összefüggést emelünk ki, jelesül, hogy „*a kádári gárda kevésbé állt új arcokból*”. Az állítás megalapozottságát talán az *első pozícióba kerülés idősor szerinti elemzése* igazolja.⁷²

Az első kiugrás éve: 1945 nem meglepő: teljesen új garnitúrát kellett kiállítani. A történelmi előzmények ismeretében legföljebb az meglepő, hogy milyen gyorsan sikerült. (Az 1945–48-ban kinevezettek átlagéletkora 1945-ben harminc év.) 1946–47-ben már viszonylag kevés új (első) kinevezés történt. Más a helyzet a hatalom „bebirtoklását” követően: az 1948-ban az előző évhez viszonyítva megduplázódott az újonnan bevontak száma, de az igazán tömeges mozgás 1949-ben történt, és még 1950-ben is körülbelül annyian voltak (lettek) új káderek. Ebből következően állítja a szerző, hogy a „*vizsgált időszak káderállományának jelentős hányada (42,%) ez alatt a három év alatt került be a nomenklatúrába*”. Az évek múlásával – az idézett táblából kitetszően – egyre csökken az új emberek aránya, *ugyanezen káderek kerülnek második, harmadik, sokadik* beosztásukba. A szerző nem tartja meglepőnek, hogy 1957-ben van egy kiugrás, sokkal inkább azt, hogy mindössze 71-en(!) kerültek újonnan képbe – nomenklatúra pozícióba –, kevesebben, mint 1952-ben, s szinte elenyésző az 1958–62-ben a nomenklatúrába beemelték száma. Ebből joggal adódik a következtetés: „*a konszolidálódó Kádár-rendszer nem kereste az új erőket, inkább a meglévő átcsoportosításával élt*”. (Az 1957 és ’63 közötti kinevezettek átlagéletkora harminchat év volt.)

Még markánsabban igazolja ezt az állítást a második karrierállomás. Az összes káder 17%-a egy év alatt, mégpedig 1957-ben került második őrhelyére (Huszár L. 1999: 154).

Természetesen ezek az adatsorok önmagukban nem igazolják, hogy az ’56 előtti, illetve utáni politikai rendszert csak a folyamatosság jellemzi, de a káderpolitikában – egy *visszavonhatatlanul bukott felső vezető réteg* kivételével – a *folytonosság* volt a meghatározó. Az idézett számsorok is dokumentálják, hogy a stratégiai posztokon a *második emberek* léptek az elsők helyére.

A szerző kutatásunk második szakaszában lehetőséget látott az általa kinyert adatok segítségével az *első pozícióba kerüléséről készült időtengely meghosszabbítására*. (Lásd kötetünkben közölt tanulmányában *Az első karrierállomás kinevezési dátuma 1945–1971* című ábrát.⁷³)

Ebből kitetszik, hogy jóllehet a karrierállomásokra történt kinevezések hullámszerűen vonulnak végig a tengelyen, az egyértelmű, hogy a pozícionáltak „masszív többsége” 1956 előtt került a rendszerbe. A közölt ábra azt is szemléltetően mutatja, hogy a ’49-es, illetve ’57-es nagy átrendeződéstől eltekintve, a nomenklatúra pozícióiban *két-három éves fáziskésés* tükröződik: az 1968. évi történésekre (reform bevezetése, csehszlovákiai intervenció), illetve az 1971. évi „ellenreformra” (az 1972-es novemberi KB) adott válasz. A *második karrierállomáson* a hullám tovább mozog, első iker-csúcsa az 1949–50-es évre, a második az 1957-es évre tehető.

A haranggörbe ilyenén alakulásának további árnyalását az adatbázis nem tette lehetővé, de a történelmi stúdiumok alapján okkal állítható, hogy a ’49-es nagy áttörést a politikai rendszer „berendezkedése”, míg az 1957-es mozgásokat, a „kádermozgásokat”

72 Lásd a *Karrierállomás pozícióba kerülés éve* című táblát Huszár L. 1999: 151–152.

73 Huszár László: *A nomenklatúrában posztokra kerülők személyzeti előterjesztésének empirikus vizsgálata 1964 előtt és után* (Huszár L. 1999).

a forradalom visszahatásaként a Rákosi-féle garnitúra kényszerű „lehagyása”, valamint – más okból és más előjellel – a Nagy Imre és követői ellen meginduló hajsza magyarázza (Bihari 1996). Ezért (is) megalapozott a szerző utólag megerősített azon megállapítása, hogy a második státuszpozícióba kiemelt káderek 1957-es – egyébként nagyléptékű – mozgásánál „nem új kádereket”, hanem a körülmények által kikényszerítetten az „ötvenes évek” másodvonalát juttatták helyzetbe. Egyébként a harmadik státuszpozícióra történő kinevezések esetében is az 1957-es év a kiemelkedő. Az elhúzódozó normalizáció magyarázza, hogy a forradalmat követő fokozottabb kádermozgás – háromszorosa a megelőző évek átlagának – csak 1963-ban „cseng le”, vagyis „két-három évvel később, mint az elsőre előterjesztettek esetében”. Ugyanakkor további elemzést igényel a szerző által *káder depresszió*nak nevezett jelenség: a második karrierállomásra előrelépők esetében – a ’71-es és ’75-ös évet kivéve – szinte teljes a mozdulatlanság: konszolidáció és reform. Ez ráirányítja a figyelmet a kádári nomenklatura-rendszer másik jellemzőjére: *konzervativizmusára*. Huszár László az általa vizsgált másfél évtized nomenklatura jellemzőinek elemzése alapján arra az igazolható következtetésre jut, hogy „továbbra is érvényesnek tartjuk azt az állításunkat, hogy alapvetően egy pártgarnitúra létezett, a változást nagyrészt ennek kiöregedése, természetes fogyása hozta.”⁷⁴

Sztárayné Kézdy Éva tanulmányában – kezdetben Sponga Istvánnal együttműködve – *politikai ciklusonkénti bontásban* vizsgálta a nomenklatura-rendszeren belüli mozgásokat. A ciklusok: 1963–68; 1968–73; 1973–78; 1979–83; 1983–89. A folyamat illetően korszakolását éppen Huszár László vizsgálata indokolta. Bebizonyosodott ugyanis, hogy a fáziseltolódások ellenére, a *politikai folyamatok sűrűsödési pontjai* és a *nomenklatura belső dinamikájának* változásai között határozott a kölcsönhatás.

Az első szakasz – 1963–68 – újlagos vizsgálatát az indokolta, hogy Huszár László kötetünkben szereplő írásában az „1964 előtti és utáni éveket” kísérleti jelleggel választotta el s idő hiányában,⁷⁵ nem minden viszonylatra kiterjedően vizsgálta a káderek adott halmazát; a represszió időszakáról készített s befejezett kutatása pedig korábban megjelent (Huszár L. 1999: 147–160).

Sztárayné Kézdy Éva, habár az első pozícióban történt kinevezéseknél – az eltérő mintanagyság következtében – a „hullámmozgás ikercsúcsai” kismértékben eltolódnak, de a *tendenciát*, a *nomenklatura belső dinamikájának jellemzőit* illetően érdemben azonos következtetésekre jut. Mint Sztárayné Kézdy Éva írja: „a *mobilitás szempontjából elmondható, hogy a hatásköri listák által meghatározott pozíciók köre egy zárt struktúrát képez*. Egyrészt elsősorban a már korábban is pozícióban lévő káderek kerültek ebben a korszakban is kinevezésre, *kevés az új arcok aránya*. Másrészt a legtöbb mozgás a *különböző szervezeteken belül*, valamint az *egyes hierarchikus szinteken belül* történt, sokkal kisebb arányú a különböző típusú szervezetek közötti káderek

74 Szakadát István és Kelemen Gábor kísérletet tett a karriertípusok és mobilitási csatornák vizsgálatára. A rendkívül invenciózus dolgozat számos hipotetikus állítást tartalmaz, de továbbgondolására, kísérleti igazolására e vizsgálat keretében nem vállalkozhattunk, jóllehet a kádertípusok elkülönítése e több vonatkozásban frakcionált pártban az arctalan pozíció-birtoklókat életesebbé, kötődéseiket, beállítódásukat értelmezhetőbbé tenné (Szakadát–Kelemen 1990: 41–52).

75 Huszár László és később Sponga István más – teljes munkakapacitását igénybe vevő – munkahelyre és területre került, jóllehet a team vitáin továbbra is részt vettek és segítették Sztárayné Kézdy Évát kutatásának előkészítését, Sponga István kezdetben társszerzőként is.

áramlás aránya. Mindezek közül pedig legzártabbnak az *erőszakszervezetek bizonyultak*.”

Sztárayné is utal az 1968-as évben jelentkező – de nem folytatódó – pozitív irányú szerény elmozdulásra, s megállapítja a képzettségi mutatók javulását. Gazdasági területen kimutathatóak a reform jelei, de az elmozdulás korlátozottsága, a folyamat rendszerbe ágyazottsága okán jól nyomon követhető.

Az 1973–78, illetve 1978–82 közötti évek trendjei megerősítik e feltételezést. A kádermozgás hullámgörbéjén időszoron elhelyezve az első-, második-, harmadik kinevezés görbéit, vannak ikercsúcsok, de ezek rendszerint a kongresszusok *előtti* évekre esnek. Alapvetően *átrendeződésről*, és nem *megújulásról* van szó; a nómenklatúra *konzervativizmusa* és *zártága* nem módosul.

Az empirikus vizsgálat – lehetőségeiből következően – csak jelezheti a mögöttes szándékokat. A levéltári források segítségével azonban rekonstruálhatóak egyes történések. A kongresszus előtti átrendezést – s ez is fenti állítást erősíti – Kádár János például mindig a Politikai Bizottság ülésén kezdeményezte. Tehát a kongresszusokon, illetve megyei pártértekezleteken megválasztott vagy ajánlott nómenklatúra pozíciók betöltése kétszeresen is prejudikált: a főtitkár kezdeményezésére a megújítandó, illetve kiesésre ítélt PB-tagok *közreműködésével* kijelölik az újjáválasztandó vagy újonnan megválasztandó, áthelyezendő, nyugdíjazandó PB-tagokat, majd *második lépcsőben* a KB dezinált tagjait. A budapesti, illetve megyei pártértekezletek feladata a jelöltek *kongresszusi küldötté* történő megválasztása.

Ismereteink szerint nem felel meg a tényeknek, hogy Kádár János a szivarzsebéből előhúzott lista alapján diktálta tollba, hogy kik lesznek a PB, illetve a Titkárság tagjai. A procedúra ennél fájdalmasabb volt: a PB-tagoktól saját személyükre vonatkozóan is előzetesen kért javaslatot, s a testület vitáján felkarolva a szándékával egybeeső indítványokat, szavaztatta meg az egyes személyekre vonatkozó javaslatokat. Megőrződtek a MOL-ban ezen vitaalapul szolgáló javaslatok, ám a PB-ülések vitájának jegyzőkönyvei nem, *egyetlen* esetet kivéve: a XI. kongresszus előtti „előszavazásokat”.⁷⁶ A történet azonban itt kapcsolatos a szovjet vezetés kezdeményezésére végrehajtott „ellenreform”, *személyi következményeinek* levonásával, amelyre 1974 márciusában került sor. Az „irgalmatlan” és ütemezett autodafét – amelynek kiszemelt politikai áldozatai Aczél György, Fehér Lajos, Nyers Rezső, Fock Jenő voltak –, több konzultációs PB ülést követően vitték döntésre, formailag egy e célra „megválasztott” háromtagú bizottság (Benke Valéria, Kádár János, Nemes Dezső) javaslatára.⁷⁷ Jóllehet Kádár a KB a javaslatok szentesítő ülésén a politikai célzatosságot tagadta, nyilvánvaló volt, hogy a döntés a posztjukról *elmozdítandók* politikai-ideológiai minősítését szolgálta.⁷⁸ 1987-ig – igaz, *egyre nagyobb hibaszázalékkal, sokasodó működési zavarokkal* – így működött az „újraválasztás” mechanizmusa.

76 A kongresszus előkészítésével összefüggő káderjavaslatok. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1974. február 26-i üléséről. (MOL 288. f. 5/631. ő. e.) A zárt ülésen Nemes Dezső elnökölt és a napirendi pont előadója Kádár János volt.

77 A kongresszussal összefüggő káderkérdések megtárgyalása. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1974. február 26-i zárt üléséről. (MOL 288. f. 5/631. ő. e.); „A kongresszussal összefüggő káderkérdések megtárgyalása. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1974. március 5-i üléséről”. (MOL 288. f. 5/631/1. ő. e.)

78 Javaslat az egyes vezető tisztségekben végrehajtható káderátcsoportosításról. Jegyzőkönyv az MSZMP KB 1974. március 19–20-i üléséről. (MOL 288. f. 4/125–126. ő. e.);

Mindez elválaszthatatlan attól a ténytől, hogy Kádár János kezében – a testületek kompetenciáját meghaladó – hatalom összpontosult. Nem pozícióinak száma bizonyítja ezt – jóllehet a párt első titkáráként vezette a KB, a PB, a Titkárság munkáját, tagja volt az Elnöki Tanácsnak, a Honvédelmi Tanácsnak, amely törvényesítette *valamennyi fegyveres testület* közvetlen irányítását és ellenőrzését –, hanem informális, pozícióitól természetesen nem függetleníthető befolyása is. A PB és a Titkárság munkájában ez úgy jelentkezett, hogy hozzászólásai egy az egyben azonosaknak bizonyultak a határozatok súlypontjaival, szövegével. Ha lehetséges, ellenvélemények ismeretében prejudikálni akarta a vitát, elsőként szólt; ha ütköztetni akarta a PB-tagok véleményét, a vita végén. Az eredmény ugyanaz volt: külön összefoglaló nélkül a határozat alapját hozzászólása képezte. Ha a markáns ellenvéleményekkel folyamatosan szembesült – ez történt 1971–74 között –, a vitapartnerrek „kiszelektálódtak”, s *mindkét* irányba. Az MSZMP XI. kongresszusát követően útilatput kaptak a resztalinizációt újrathonosítani törekvő, utódlására törő Biszku–Pulai csoport tagjai is. A *KB-titkárok és osztályvezetők* a hatásköri lista meghatározott pontjaira vonatkozó *jogositványainak* 1974 áprilisában történt *megszüntetése* nyilvánvalóan összefügg e folyamatokkal.⁷⁹ A nómenklatúra homogenizálását nemcsak az újrávalasztások kézi vezérlése biztosította.⁸⁰ Meglepő, hogy a nómenklatúra nagy tömbjeit (lásd Sztárayné Kézdy Éva vizsgálatát), a felsőszintű változtatások alig, vagy áttételesen érintették. Ezen állítás megerősítése tovább-elemzést igényel.

Az „egyre nagyobb hibaszázalékot” egyébként a nyolcvanas években, s különösen annak második felében nem csak, s nem elsősorban egészsége rosszabbodása, hanem strukturális okok: a *sokasodó s válságba torkolló működési zavarok magyarázzák*.

A nemzetközi és hazai folyamatok interferenciájának bemutatása ugyan nem lehet feladatunk, de vizsgálatunk szempontjából értelmeznünk kell a felgyorsuló társadalmi folyamatok és a nómenklatúra szerkezetének, jogositványainak kismértékű változtatása közötti növekvő diszkrpanciát.

Ilyen kismértékű változtatás volt egyes állami pozíciók pályázati rendszerbe való hatékonyabb bekapcsolása, a kettős jelölés bevezetése a parlamenti, illetve tanácsi választásokon (Kukorelli 1988; Lengyel 1993). Fontos, jóllehet sokszorosán megkésett intézkedés a Szakadát István által *cikluselőírásnak* nevezett 1986. évi március 18-i KB határozat: „...a Központi Bizottság helyesnek tartja egy olyan gyakorlat bevezetését, hogy a választott és kinevezett párt, állami, tömegszervezeti vezetők meghatározott köre csak két ciklusban tölthesse be ugyanazt a tisztséget, munkakört. Indokolt esetben ettől eltérni csak a Központi Bizottság döntése alapján lehet... Társadalmi szükséglet, hogy a vezetők köre életünk minden területén friss erőkkel egészüljön. A különböző korosztályok képviselői együtt legyenek jelen a vezetésben, ötvöződjön az idősebbek élettapasztalata a fiatalok új iránti fogékonyságával, lendületével”⁸¹ A lépés indokoltságát jól mutatja, hogy 1985-ben 26 KB-tag volt öt, 22 hat cikluson keresztül a párt legmagasabb vezető testületének tagja,⁸² továbbá a KB-tagok korfája.

79 Javaslat a Politikai Bizottságnak a Központi Bizottság hatásköri listájának módosításáról. PTO 1974. április 20.

80 Részletesebben lásd Huszár 2003: 177–203, 233–256.

81 Az MSZMP KB 1986. március 18-i határozata a párt kádern munkájáról. MOL 288. f. 4/217–218.

82 Némethné Vágyi Karola: *A KB-tagok száma és tagságuk időtartama 1956–1989. A tendencia a párt és tanácsi vezetők szélesebb körét is jellemzi* (Harcsa 1993: 105).

Azonban alig telt el hét hónap, s a PB – a Központi Bizottság nevében – módosította, illetve „pontosította” az eredeti szöveget. Egyrészt megnevezte azon „választott, illetve kinevezett pártvezetők körét”, akikre a *normatív szabályozás vonatkozik*, s a következő kiegészítő megjegyzéssel élt: „A bevezetés kezdetét a *fenti funkciókat jelenleg betöltő vezetők esetében az MSZMP XIII. kongresszusától, a továbbiakban a megválasztás, illetve a kinevezés időpontjától kell számítani*. A Központi Bizottság ajánlja, hogy az állami és szakszervezeti területen is vizsgálják meg a választott és kinevezett vezetők milyen körére terjedjen ki a szabályozás.”⁸³

A válságjelenségek sokasodása ellenére – vagy épp azért – az 1985. márciusi XIII. kongresszus személyi döntései – Grósz Károly és Berecz János PB-tagga választása – a kádári nomenklatúra még erőteljesebb bebetonozását szolgálták.⁸⁴ *A „nyitás és a fiatalítás” egyaránt elmaradt.*

Jól tanúsítja ezt Sztárayné Kézdy Éva vizsgálatának, az 1983–89 közötti évek adatait tartalmazó elemzése. A korösszetétel s az abból kivonatolt átlagéletkor, amely a kinevezés első évében *49 év* volt, egyaránt az előregedés tényét tanúsítja. Ha visszafelé húzzuk meg a vonalat, 1957 és 1963 között a nomenklatúra átlagéletkora *36 év*; az 1963 és 1968 között kinevezettek átlagéletkora 1963-ban *42 év*, az 1973 és 1978 között kinevezettek átlagéletkora 1973-ban *44 év*. A tapasztalt, idősebb vezetők megbecsülése megválasztott testület esetében természetes, ám az adat 1735 káderekinevezésre vonatkozik, vagyis az egész nomenklatúrára. Továbbá: Sztárayné vizsgálatának tanúsága szerint ellentétben azon feltételezéssel, hogy az 1988. évi pártértekezletet – a kádári kemény mag kibuktatását – a rég megérett s beharangozott fiatalítás követte,⁸⁵ a nomenklatúra átlagéletkora 1988-ban *52 év*, 1989-ben *53 év*.

Nem változtak érdemben a nomenklatúra mobilitási adatai sem. A legtöbb mozgás változatlanul az *azonos szerveken belül* történt, s a vizsgált adatok „mind az egyes szervezetek zártóságára utalnak.” A nomenklatúra konzervativizmusa, statikussága ily módon a társadalmi *folyamatok felgyorsulása*, a változást követelő *válságjelenségek ellenére* nem módosul, illetve ha igen, még jobban bezárkózott.

Nem módosítja, legfeljebb árnyékolja az összképet, hogy a származási adatok – különösen a gazdasági vezetők esetében – gyakorlatilag kiiktatódnak a kinevezések szempontrendszeréből (Lengyel 1993). Ezen kategóriák „kiürülése” korábban kezdődött, s a magyar társadalom átrétegződésének logikus következménye (Kolosi 1987: 9–63). A nyolcvanas években az ideológiai opciók is fellazulnak, s a származás szerinti kategorizálás ideológiai konstrukción alapul. A KSH 1987-ben végrehajtott felmérés adatait értelmezve Kézdi János és Kulcsár Rózsa arra a figyelmet érdemlő következtetésre jut, hogy „a legfelső vezetői kör ragaszkodott a munkás–paraszt származáshoz” (Kézdi–Kulcsár 1990: 790–791). A vélekedések ideológiai-legitimációs funkciója nyilvánvaló, Sztárayné Kézdy Éva vizsgálatának adatai ezt a feltételezést – szélesebb körre vonatkozóan – *megegyesítik*: az 1983 és 1989 között kinevezett káderek

83 A Központi Bizottság 1986. március 18-i – a párt kádermunkájáról szóló – határozatának módosítása. (1986. november 20.) MOL 288. f. 217–218. ó. e.

84 *A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusának jegyzőkönyve*. Kossuth, Budapest, 1985.

85 Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve 1988. május 22. Az 1988. májusi KB tagválasztás. (MOL 288. f. 3/131. ó. e.)

70%-a vallotta magát munkás-, illetve parasztszármazásúnak, 13,6%-uk értelmiségi, 12,1%-uk alkalmazotti, s csupán 4,3% „polgári”, illetve „kispolgári” származásúnak.

Árnyalják az összképet a horizontális mobilitásról tanúskodó képzettségi mutatók. Talán a legkiemelkedőbb adat, hogy az 1983 és 1988 között az első pozícióba kinevezettek mindegyike felsőfokú végzettségű; valamennyi kinevezett adatát figyelembe véve a diplomások aránya 75,6%.

Ez a pozitív mozgás a nomenklatúrán belül is feszültségeket eredményezett, s felerősítette a pártgerontokráciával való szembenállás korábban e közegben sporadikus tüneteit. A válság azonban *strukturális* volt; a pártnomenklatúrán *belül* pozíciókat szerző Pozsgay Imre és Nyers Rezső személyén keresztül a nomenklatúra vezérkarában is támogatókkal rendelkező értelmiségi reformerek „csak” racionalizálták a sokágú és sokféle ágazó folyamatokat (Csizmadia 1995: 329–502). E nézőpontból nézve csak egyetérthetünk Gaszó Ferencsel, akinek feltételezése szerint a „*képzettségi elit*”-ből a *nomenklatúrába* való tömeges beáramlást nem hatalommentő törekvések motiválták. Sokkal inkább arról lehetett szó, hogy a kialakult szituáció – a Gorbacsov-szindróma, az egyre erőtlenedő pártállam stb. – immár kedvezni látszott bizonyos „alapvetőnek tűnő reformok realizálásához.” Feltételezésük illuzórikusnak bizonyult. Végül is az „*értelmiség a már süllyedő hajót szállta meg. Olyan periódusban jutott hatalom közelbe, amikor a rendszer feladhatatlan válságából csakis a rendszerváltás jelenthetett kiutat.*”⁸⁶

ERŐSZAKSZERVEZETEK: A PÁRT A PÁRTNÓMENKLATÚRÁBAN; AZ ERŐSZAKSZERVEZETEK NÓMENKLATÚRÁJA

Adalékok (1977–1989)

A kép részleges: a BM vezetői – 1993-ban – nem engedélyezték az egykori BM nomenklatúra személyi adatainak kutatását, a néphadsereg tiszti állományáról tervezett empirikus vizsgálat sem az eredeti formában valósult meg. Ami kutatás elkészült – elkészülhetett – mégis értékes információkat tartalmaz. Megközelítésük, akárcsak a vizsgált intézmények, testületek nagyságrendje – eltérő: mások a metodikák, absztrakciók, szintek. Ugyanakkor az érintkezési pontok is világosak, s kutatásunk eredeti célkitűzései szempontjából is tanulságokat kínálnak. Ehelyütt két mozzanatot tartok kiemelendőnek: 1) milyen külső és belső függések predeterminálták az erőszakszervezetek tevékenységét, felső vezetésük strukturális beágyazottságát a nomenklatúrába; 2) pártnomenklatúra információs forrásai és az erőszakszervezetek.

Ami az első kérdést illeti, az alaphelyzet ismert: a politikai rendszer létrejöttét és elfogadottságát a Szovjetunió fegyveres és politikai jelenléte biztosította. A konszolidáció időszakában a jelenlét és a függés változatai módosultak, a Kádár-rendszert – 1963–1968 között a legkitapinthatóbban – a birodalom övezetein belül *korlátozott* mozgástér jellemezte.

Hogy érvényesült a függés és a relatív autonómia változó dinamikája az egyes fegyveres testületekben? Nem azonos módon. Jóllehet a Magyar Néphadsereget a Varsói Szerződés Fegyveres Erőinek főparancsnoka is felügyelte, s hazánk területén tar-

86 Gaszó 1990: 11. Lásd részletesebben Lengyel 1996.

tózkodott a rendszerváltásig a Szovjet Hadsereg Déli Hadseregcsoportja. Ugyanakkor Magyarország távolról sem volt a VSZ legfontosabb tagja. Stratégiai értelemben – mint Szabó János kötetünkben is közölt tanulmányában megállapítja – jelentősebbek voltak azok az országok, amelyek határosak voltak a NATO-tag NSZK-val (NDK, Csehszlovákia), összességében pedig a szövetség északi szárnya fontosabb volt, mint a három déli állam. Ugyanakkor Magyarország relatív súlya nagyobb volt, mint Romániáé, amelyet teljesen körbevett a szövetség többi tagja. A kötődés biztosítékának tekintették, hogy a tábornoki kar – a katonai nomenklatura – meghatározó többsége szovjet katonai akadémiát végzett. Ezzel együtt „– végbement a katonatársadalom nyugati típusában kifejlődött professzionalizmus és szakmai autonómia felváltása a *keleti típus* jellemzőivel: a hitelvű ideologikus viszony, a korlátlan lojalitás, a külső és belső kontrollmechanizmusokat kiküszöbölő felelősség érvényesítésével.”

A politikai rendszer általános jellemzői – más-más erősséggel – az alrendszer mozgásterét is alakítóan befolyásolják. A szovjet mintára létrehozott haderőből – annak ellenére, hogy jelentős mértékben *változatlanul* átvette a szovjet szerkezetet és szimbolikát is – nem lett „teljes mélységében” keleti típusú katonatársadalom. Inkább csak olyan, *annak alárendelt képlet*, „amely elveszítette a korábbi hagyományait, amelynek szétrombolták korábbi szolidaritási intézményeit, leépítették szakmai autonómia-érvényesítő mechanizmusait”.

A Belügyminisztériumról átfogó igényű – s az egész időszakot elemző – kutatás nem áll rendelkezésünkre. Kajári Erzsébet kötetünkben közölt dolgozatából is kitűnik azonban, hogy az államvédelem szervezeti rendje is érdemben szovjet minta szerint épült fel.⁸⁷ A szovjet tanácsadók – több szinten – közvetlenül belefolytak a BM irányításába, ismereteink szerint a *rezidens* a nyolcvanas évek végéig részt vett a BM kollégium ülésén.

Kiterjedt volt az állambiztonsági nyilvántartások közötti információcsere.⁸⁸ Az együttműködés a hetvenes évek elején *szorosabbá*, „*korszerűbbé*” vált: a kooperációt a Budapesten 1973. május 30-án aláírt egyezmény újra szabályozta (Bacsoni–Bikki 2004). A szovjet fél kezdeményezésére rögzítették az állambiztonsági tevékenység főbb területein a *konkrét* munkakapcsolatok *bővítését*. „Az együttműködés során felmerülő kérdések operatív megoldása az információk és az operatív anyagok cseréje, a köztük lévő kapcsolattartás a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Állambiztonsági Bizottságnak a *Magyar Népköztársaság mellett működő képviseletén keresztül történjék*” (idézi Bacsoni–Bikki 2004: 218.; kiemelés – H. T.).

Az elektronikus adatfelvételi rendszer kiépítése lehetővé tette az információk cseréjét más „baráti országokkal” is. A magyar felet 1976. március 17–20. között tájékoztatták a később *SZOUND*-ként elkeresztelt egységes nyilvántartási rendszer létrehozásának feltételeiről. A rendszer 1989 végéig működött.

A közvetlen szovjet ellenőrzést a Belügyminisztérium felső vezetésében nemcsak szovjet tanácsadók biztosították. Nagy számban végeztek szovjet akadémiákon, illetve vettek részt továbbképzésen a BM felső vezetésében, illetve a felügyelete alá tartozó fegyveres testületek vezérkarában foglalkoztatott káderek. Pontos adat – az említett ti-

87 Az előtörténetről lásd Kajári 2000: 157–186.

88 Az állambiztonság internacionalizmusa: SOUN (a dokumentumokat válogatta Varga László, fordította Ungváry Rudolf. *Élet és Irodalom*, 1988. 29. sz.).

lalom okán – nem áll rendelkezésünkre, de Horváth István volt belügyminiszterrel, adminisztratív területet felügyelő KB-titkárral készített interjúból tudjuk: „képzési kontingens” utaztatása 1989-ig folyamatos.⁸⁹

Ami a *belső* kondicionáló tényezőket illeti: a fegyveres testületekben 1962-ig nincs érdemi eltérés a Rákosi-rendszer *kemény* és a Kádár-rendszer *puha* diktatúrája között. A megtorlás időszakában ugyanakkor *eltérő* az állambiztonsági tisztek és a honvédtisztikar megítélése. Míg a volt ÁVH-s állományt – lásd kötetünkben Kajári Erzsébet tanulmányát – *egészeiben* igazolták, s csak a minisztérium „rákosista” felső vezetését menesztették, addig a forradalmárokkal ténylegesen vagy vélelmezten szolidarizáló tisztikar számos tagját – a nomenklatúra pozícióba soroltakat is – 1956 után bíróság elé állították, vagy eltávolították a hadseregből.

Ugyanakkor csak megerősíthetjük Szabó János megállapítását: „a pozíciójába visszajuttatott hivatásos állomány társadalmi státusza – a restauráció ellenére – nem lehetett ugyanaz, mint 1956 előtt. A katonai funkció társadalmi alapját ugyanis most a korábbi »népi demokrácia« deklarált akaratával szemben a *külső* erőszakkal restaurált hatalom, illetve az idegen erőtlől átvett *belső rendfenntartó erő* képezte. A visszaállított párhadsereg jelleg arról is döntött, hogy *milyenek legyenek a bebocsátás feltételei az újjászervezett hadseregbe*, és mi legyen az újjászervezett elit működési standardja. Ennek eredményeként került sor a szelektálásra, illetve új személyek beléptetésére a pártapparátusból, egyértelműen a restaurációban szerzett érdemek elsődlegessé tételével.”

Szabó János megállapításait más megközelítésben erősíti meg és árnyalja Kiss Zoltán László kötetünkben közölt empirikus kutatása. „A vizsgált időszak *pozicionális katonai elit korpuszába sorolható tábormokok* többségre vonatkozóan továbbra is úgy találtuk, hogy anno a hivatásos tiszti pályára történő kiválasztásuknál, majd karrier-mobilitásuk során *nem* elsősorban a szakmai kvalitások, hanem ún. ‘lojalitás-kritériumok’ (pl. származás; személyes és szervezeti lojalitás; párttagság; politikai megbízhatóság) játszottak kiemelt szerepet; s az ún. ‘kompetencia-kritériumok’ (pl. a felsőfokú szakirányú végzettség; szaktudás, hozzáértés, szakmai tapasztalat) követelményének primátusa csak fokozatosan és részlegesen nyert teret. Szembeötlő volt az is, hogy a katonai elit különböző szintjeit a különböző vizsgálati időszakaszok során a fent említett lojalitás- és kompetencia-kritériumok eltérő kombinációi jellemezték.”

Az 1972–89 közötti időszak „katonai elitjének” (s általában: hivatásos tisztikárának) a *mobilitási mutatóit* áttekintve feltűnő volt, hogy esetükben (nem utolsó sorban abból fakadóan, hogy a hadsereg közvetlenebb módon kapcsolódott a politikához s a hivatásos katonákat is ‘*hatalmi* ill. *politikai tényezőként*’ tartották számon) a strukturális mobilitás *direktebb módon* ment végbe. Nem feledhetjük ugyanis, hogy hazánkban (más, egykori szovjet-típusú kommunista országokhoz hasonlóan) gyakorlatilag 1988-ig a Magyar Néphadsereg legfőbb „kliense” nem a szuverén állam, hanem a szocialista állam pártirányításának szükségességére hivatkozó állampárt maradt.

Az 1972–89 közötti időszakban e katonai nomenklatúra tagjairól rendelkezésre álló adataink alapján úgy tűnik, hogy a vizsgált időszakban *mind a tábormoki, mind az*

89 Horváth István 1980. június 27-től 1985. március 29-ig belügyminiszter, majd 1987. júniusáig az MSZMP KB adminisztratív területtel foglalkozó titkára. 1987. június 25-től miniszterelnök-helyettes, ezután 1990. január 23-ig újra belügyminiszter.

ezredesi rendfokozatot viselők alcsoportjaiban „összességében relatíve magasabb volt a polgári életben (is) megszerzett diplomával rendelkezők aránya”.

A képet tovább árnyalja a professzionalizálódás előrehaladása. A tisztí pálya korábbi „hivatásrendi jellegével” szemben emelkedni kezdett a „foglalkozási” jellegű szervezeti értékek rangja, igaz, e változást motiválja, hogy a katonai nómenklatúrán belül relatíve kisebb volt azok aránya, akik *civil* felsőfokú oktatási létesítményekben szereztek diplomát – ugyanakkor az is tény, hogy a vizsgált időszakban a tábornoki és ezredesi alcsoportokba sorolható személyek döntő többsége már legalább közép-, ill. felsőfokú *hivatásos tisztképző* intézmény(ek)ben szerzett diplomával ill. diplomákkal (is) rendelkezett.

A tudás-deficit *csökkenése* valamennyi fegyveres testületnél dokumentálható.⁹⁰ A BM nómenklatúra, és még egyértelműbben a Büntetésvégrehajtás helyzetét azonban specifikálja, hogy a Rendőrákadémia képzési anyaga, ideje, oktatók tudásszintje, a továbbképzés rendszere – a fejlődés kétségtelen, Lőrincz József tanulmányában tárgy-szerűen dokumentált tényei ellenére – szerényebb műveltségi, szakmai alapokat biztosított, mint a katonai akadémiáké. S a jogi karok *esti* tagozatán folyó képzés sem a követelmények magas színvonala okán híresült el. E vonatkozásban (is) dr. Korom Mihály emblematikus figura.⁹¹

Ami a *pártvezetésnek való alárendelődést* illeti, a hetvenes-nyolcvanas években ez a legközvetlenebbül a *BM*, mindenekelőtt az *államvédelmi főosztályok* (később főcsoportfőnökségek) *irányításában, ellenőrzésében* jelentkezett. Kajári Erzsébet tanulmányában – a korlátozott adatbázis ellenére – pontosan leírja ennek mechanizmusát, szintjeit. A megnyilvánulás formái e vonatkozásban változtak, a lényeg: az államvédelem *párttestületként* való kezelése *nem*.

E közvetlen irányítás, illetve kapcsolódás két elemét kívánjuk csak e helyütt kiemelni: a párt vezető testületeinek kezdeményező szerepét, illetve kontrollját a felderítendő *célszemélyek, mozgalmak kijelölésében*, illetve a *BM információk* hasznosítását a párt felső vezetésének döntési mechanizmusában. E két kérdés természetesen összefügg: az információk illetően rendszere tette lehetővé a közvetlen és célirányos beavatkozást az operatív munkába.

A pártvezetés közvetlen belügyi informálása a Kádár-rendszer kezdeti időszakában is működött, a *BM Tájékoztatási rendszere* azonban az állambiztonsági munka 1963. évi átszervezése után alakult ki (Müller 2004: 147–164). E rendszer fejlődésének történeti változásait nem követjük nyomon, Müller Rolf kitűnő összegzése nyomán csak azt tartjuk kiemelendőnek, hogy 1972-től – az általános, a pártirányítás

90 1983-ban a BM kádérállományába tartozó vezető (2380 fő) közül 1892 fő (79,5%) rendelkezett felsőfokú, 440 fő (18,5%) középfokú, 48 fő (2%) alsófokú végzettséggel. In *Statisztikai adatok a kádérállományról 1983*. (1983) Budapest: kiadja az MSZMP KB Párt- és Tömegszervezetek Osztálya, készült 200 példányban.

91 dr. Korom Mihály (1927–1993) agrárproletár családból származik. Eredeti foglalkozása: mezőgazdasági munkás. Az ELTE TK levelező tagozatán szerzett diplomát. 1946 óta párttag. Elvégezte az SZKP KB hároméves pártfőiskoláját. Mezőgazdasági munkásként dolgozott, 1945–1951 között a hadseregben, ill. a rendőrségnél szolgált. 1951–1955 között az MDP KV politikai munkatársa, 1958–1960-ig a BM Vizsgálati Főosztályának vezetője. 1960–1963-ban a határőrség országos parancsnoka, 1963–1966-ig az MSZMP KB titkára, az adminisztratív terület felügyelője. 1966. december 7.–1978. április 22-ig igazságügy-miniszter, 1978–1985-ig ismét a KB titkára. 1985–1989-ig az Alkotmányügyi Tanács elnöke.

minden területén jelentkező *szigorodással* párhuzamosan, a párt- és állami vezetők számára készített napi *összegző politikai jelentés* jelentősége is felértékelődött. A jelentést az 1977-ben önálló osztállyá szervezett BM III/III. Adatfeldolgozó Csoportfőnökség Értékelő Tájékoztató Osztálya készítette.

A párt- és állami vezetők mely körét illeti meg a fontos politikai és bizalmi tőkét jelentő információs csomag? A BM címlistája fontos adalék a nomenklatura *belső hierarchiája*, az erőszak-apparátus gépezetének működése szempontjából.

A hetvenes évek végéig – mint Müller Rolf tanulmányában megállapítja – a jelentések fejlecein a legtöbb esetben a Politikai Bizottság tagjait és póttagjait jelölték meg célállomásnak. Az első részletesebb szabályozást „*a pártvezetés informálásának rendjéről*” az MSZMP Titkárság 1977. március 28-i határozata tartalmazta.⁹² Ez kimondja: „a Politikai Bizottság tagjai, a Központi Bizottság titkárai és a miniszterelnök-helyettesek naponta kapjanak *általános politikai információt*. A tájékoztatót kapja meg a Központi Ellenőrző Bizottság elnöke, a Budapesti Pártbizottság első titkára és a Népszabadság főszerkesztője.” A 29/1982. sz. BM parancs szélesítette a tájékoztatót kézhez kapók körét: ennek értelmében naponta megközelítően 40–50 személyhez jutott el a szigorúan titkos belügyi információk. Pozíciójuk alapján ők *a nomenklatura vezérkara*.⁹³

Az ún. *általános politikai információ*nak ugyanakkor *csak egyik* eleme volt a BM összefoglalója. Az ugyanis tartalmazta a *Külügyminisztérium napi jelentését*, összefoglalóját a nagykövetségi sajtószemlékből; az MTI reggeli és délutáni jelentését és a cikkszemlét, továbbá a Konjunktúra és Piackutató Intézet összefoglalóját „24 óra világgazdasága” címmel. A Határozat minden elem esetében felelősként a minisztert, illetve az állami intézmény vezetőjét jelölte meg, a felsorolás sorrendjében: a belügyminisztert, a külügyminisztert, az MTI vezérigazgatóját, illetve a külkereskedelmi minisztert. A napi összefoglalót a *BM futárszolgálat* minden reggel 9 óráig kézbesítette. A küldeményhez válaszborítékot is mellékeltek, a jelentéseket felhasználóik kötelesek voltak visszaküldeni az illetékes BM osztályhoz, ahol azt megsemmisítették.

A *napi összegző politikai jelentés* olvasásával kezdte munkanapját Kádár János is. A nyolcvanas években – ekkor már betegeskedett – mindig 10 órakor érkezett munkahelyére, s akkor felbontatlanul az már íróasztalán volt. Barta Istvánné közlése szerint az olvasás előtt mindig erős kávét kért, majd a napi jelentést, annak gondos áttanulmányozását követően a válaszborítékban maga helyezte el, zárta le, s azt a BM futárszolgálattal azonnal visszaküldette.⁹⁴

A Titkárság idézett határozatában *további* információk *tematikus* beosztása akár csak a *címzettek listája* pontosan tükrözi a *nomenklatura* *belső hierarchizáltságát*.⁹⁵

92 „A pártvezetés informálásának rendjéről.” Jegyzőkönyv az MSZMP KB Titkárság 1977. március 28-i üléséről. MOL 288. f. 7/522. ó. e.

93 Az MNK Belügyminiszterének 29/1982. számú parancsa. MOL 288. f. 7/520. ó. e. Idézi Müller 2004: 154.

94 Barta Istvánné a KB Iroda munkatársa, Kádár János személyi tolmácsa volt.

95 A Titkárság 1977. március 28-i határozata a pártvezetés informálásának rendjéről (MOL 288. f. 7/522. ó. e.), a Magyar Távirati Iroda bizalmas kiadványai terjesztési és megjelenési rendjének módosítására. MOL 288. f. 7/646. ó. e.

A *Politikai Bizottság* tagjai például megkapták a Gazdaságpolitikai Bizottság és az Agitációs és Propaganda Bizottság, a Minisztertanács, a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága üléseinek *jegyzőkönyveit*, a KSH havi jelentését, a Külügyi Osztály tájékoztatóját, vagyis *közvetítések nélkül* ellenőrizhették valamennyi stratégiai jelentőségű döntéshozó szerv határozatait, a testületek vitáit.

Ugyanakkor hetenként összesítőt kaptak a párt saját információs csatornája útján érkezett jelentésekből a hazai és nemzetközi események visszhangjáról. Ezeket mindig hétfő reggel 9 órakor kézbesítették.

A KB tagjai, a budapesti, megyei pártbizottságok első titkárai, a Budapesti Pártbizottság titkárai, valamint a Minisztertanács tagjai *havonta* illetve *negyedévenként* kaptak „*érdemibb*” információt.

Külön szabályozta a határozat a Központi Bizottság osztályvezetői és központi pártintézmények vezetőinek informálását. *Több* belső információhoz jutottak, mint a *KB-tagok*, de például a BM és állami testületek vitáinak jegyzőkönyveit nem kapták kézhez.

Ellentétben azzal a hiedelemmel, hogy az említett párt dokumentumok szűrését és összegzését a BM szervei végezték, a heti, havi és negyedéves jelentéssel kapcsolatos munkát a *KB Agitációs és Propaganda Információs Alosztálya* szervezte és koordinálta.

Ugyancsak *pozícióhoz kötött* volt az *MTI bizalmas kiadványainak terjesztése*: a *Reggeli Hírösszefoglaló*, a *Bizalmas Tájékoztató*, a *Cikkek a nemzetközi sajtóból*, a *Nemzetközi dokumentumok* és *Elméleti cikkek* című kiadványai – 1982 márciusától azzal a módosítással, hogy az arra jogosított pozíciók, illetve intézmények előfizethettek az MTI említett kiadványaira.⁹⁶ A *Reggeli Hírösszefoglaló* és a *Bizalmas tájékoztató* kivételével érdemben a *nómenklatúra egésze*, „a *Központi Bizottság hatásköri listáján szereplő intézmények és vállalatok*” jogosultak voltak az említett összefoglalók megrendelésére.

Az információk begyűjtése, zártkörű terjesztése tehát *különböző* csatornákon folyt, de a BM kitüntetett szerepe az „*ellenzéki-ellenséges csoportok elleni harcban*” nem módosult. Helye ebből következően az információ rendszerében is kiváltságos volt. A KB titkárai számára a *felügyeleti területükhöz* tartozó új *tematikus összességek* a *nómenklatúra rendszer belső mechanizmusa*, „*munkamegosztása*” szempontjából azért érdemelnek kitüntetett figyelmet, mert a hetvenes évek második felétől tükrözik a politika – különösen az ifjúsági-, értelmiségpolitika – *erőteljesebb kriminalizálását*. De a hatás kétoldalú: Aczél György és később Berecz János a kultúrpolitikai irányításért felelős beosztottjai az egyetemeken, a folyóirat-szerkesztésekben, értelmiségi szervezetekben észlelt negatív jelenségekre és szereplőire hívták fel a belügyminiszter vagy közvetlenül a III/III-as ügyosztályt felügyelő miniszterhelyettes figyelmét. A „figyelemfelhívás” utasítás jellege egyértelmű.

Az interferenciát jól szemlélteti már az MSZMP KB az ifjúság helyzetével foglalkozó 1970. február 18–19-i – egyébként többirányú feladatokat megfogalmazó – határozata,⁹⁷ illetve annak államvédelem nyelvére történő átültetése: az 1970. szeptember

96 A Titkárság 1982. március 8-i határozata, uo.

97 Az ifjúság helyzetéről. Jegyzőkönyv az MSZMP KB 1970. február 18–19-i üléséről. MOL 288. f. 4/104–105. ó. e.

25-én kelt, „*A kulturális területen folyó ellenséges tevékenység elleni operatív munka feladatai*” című miniszteri parancs.⁹⁸

A belügyi megközelítés összhangban van az 1968-as intervenciót követő pártvonallal, de tükrözi a *pártnémenklatúrában* meglévő – akkor még látens – *törésvonalakat*. Az Aczél György irányításával készült pártállásfoglalás a megelőzésre, a feszültségek oldására helyezi a hangsúlyt, a Biszku Béla által vezetett belügyi apparátus az ifjúság és az értelmiség körében erősödő ellenséges tevékenység felderítésére. Következik ez a két testület közötti munkamegosztásból, de a hangsúlybeli különbségeket a reformerek utóvédharcai illetve a hazai neosztálinisták előretörése is magyarázzák (Huszár 2003: 238–246).

Az 1970. szeptember 25-i keltezésű miniszteri parancs a feladatot így definiálja: „az illetékes szervek derítsék fel – személyekre és funkciókra való tekintet nélkül – az irodalom, művészetek, tudomány, sajtó, könyvtárak stb. – területén bármilyen platformon keletkező ellenséges tevékenységet folytató személyeket, külföldi és hazai szervezeteit, csoportjait, tevékenységük célját és tartalmát, módját, idejét.” A parancs 16 olyan kategóriát fogalmaz meg, amelyek miatt egy adott személyt, csoportot, szervezetet operatív ellenőrzés, illetve bizalmas nyomozás alá kell vonni. Az operatív tevékenység alapjául szolgálhatott az ellenséges tevékenység – a fenti kategóriákra alapozó *gyanúja* is.⁹⁹

A hetvenes évek második felétől a politikai rendszer belső feszültségeinek erősödése nyomán, amelynek csak egyik tünete a belső ellenzéki tevékenység élénkülése, *szigorodik* az MSZMP politikája, s a BM-ben – ennek következményeképpen – újlag felértékelődik a belső elhárítás szerepe. A politikai napi jelentések elkészítéséért felelős *alosztályt* a III/III. csoportfőnökségen belül „*Adatfeldolgozó Csoportfőnökség Értékelő Tájékoztató Osztály*” elnevezéssel, *önálló osztállyá* szervezik; a Belügyminisztérium a napi rendszeres tájékoztatói mellett ún. szakelosztás információs jelentéseket is eljuttatták a párt egyes vezetőihez (Müller 2004: 155).

E jelentések kitüntetett tárgya „az ellenzéki, ellenséges jelenségek megfigyelése”. A *jogosultakra* egy csatolt átiraton a híryanagot küldő csoportfőnök tett javaslatot, majd miniszteri (egyes esetekben államtitkári) jóváhagyással indulhatott útjára a „*Szigorúan titkos! Különösen fontos*” jelentés.¹⁰⁰

Jól tükrözi a politika (értelmiség-politika) szigorodását és a potenciális címzettek körét az az információs jelentés az 1985. június 14–15-i monori tanácskozásról, amelyet „megbízható információkból” állított össze a Belügyminisztérium. A 220 oldal terjedelmű „dokumentum” nemcsak az előadásokat és hozzászólásokat tartalmazza, de a tanácskozás „értékeléséről értelmiségi körökben és szervezők terveiről” is tartalmaz megbízható információkat.¹⁰¹ A 4/6 774/1985 nyilvántartási számú irat címzettjeinél a következő személyeket olvashatjuk: Aczél György, a Politikai Bizottság tagja,

98 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 1. 4. 2. Parancsgyűjtemény 45–5–22/70. Idézi Unger 2004: 166.

99 Részletesebben lásd Unger 2004: 166.

100 „Javaslat a párt- és állami vezetők részére készülő szakelosztás rendszer egyszerűsítésére”. 1983. május. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 1, 11, 10. sz. n. Idézi: Müller 2004: 156.

101 Részletesebben lásd Müller 2004: 156. A monori tanácskozás hozzászólásainak jegyzőkönyvei – jelzés nélkül, 1985 decemberében jelent meg.

Berecz János ideológiai-propaganda ügyekkel foglalkozó KB-titkár, Horváth István a Közigazgatási és Adminisztratív Osztályt felügyeli, Pál Lénárd a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályt (TKKO) felügyelő KB-titkárt és Radics Katalint a TKKO vezetőjét.

Ezen irat felhasználásával készült – fél év kivárással – az MSZMP TKKO tájékoztatója az 1985. júniusi monori konferenciáról.¹⁰² A Radics Katalin által jegyzett irat kiemeli – s e tény a nomenklatúrán belüli törésvonalak markánsabbá válásáról tanúskodik –, hogy „az ellenzék »kemény magjához« tartozó szellemi szabadfoglalkozások mellett állami intézményeknél alkalmazásban álló értelmiségiek is nagyobb számban voltak jelen. A résztvevők között több párttag is volt.” E vonatkozásban még egyértelműbb jelzésnek tekinthető, hogy az 1987. szeptember 27-i lakitelki találkozón *Pozsgay Imre* a Hazafias Népfőtitkára, s több pártintézmény vezető munkatársa is részt vett.¹⁰³

A rendszer felfesléséről, elbizonytalanodásáról s a represszió céltalanságáról tanúskodik, hogy jóllehet Pozsgay Imre a találkozón való részvételéről előzetesen tájékoztatta Grósz Károlyt, a miniszterelnök a PB február 9-i ülésén mégis bejelentette, hogy a KB titkársága vizsgálatot kezdeményeztet, amely megállapította „az interjúba ékelt lakitelki nyilatkozat közreadása politikai kárt okozott.”¹⁰⁴

A Grósz Károly-féle vezetés több tagja, s a nomenklatúra vele rokonszenvező blokkjai – lásd Forró János kötetünkben közölt tanulmányát a BM Forradalmi Készletlét Ezredéről – nem zárta ki a „célzott” represszív intézkedéseket. A Szovjetunió belső eróziója, a hazai erőviszonyok, nem utolsósorban az MSZMP ekkor már teljesen megosztott nomenklatúrája, az ellenzéki mozgalmak megjelenése a nyilvánosságban keresztülvihetetlené tett minden ilyen elképzelést. S ez még akkor is igaz, ha az Államvédelem apparátusa – mint a II. világháború befejező szakaszában az őserdőben rekedt japán katonák – ezen időszakban is teljes fordulatszámot dolgozott. Csak 1987-ben 2491 összefoglaló jelentést és egyéb információt juttattak el a *BM Tájékoztató* szerkesztőihez, ám ezek meghatározó többsége, a „házon belül” maradt, s ha egy kisebb hányaduk el is jutott a belső harcokkal elfoglalt vezetői körhöz, elhatározó döntések alapjául nem szolgáltak.¹⁰⁵

102 Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos Közoktatás és Kulturális Osztályának tájékoztatója az 1985. júniusi monori találkozóról. 1986 február. MOL 288. f. 36/10. ő. e.

103 A lakitelki találkozó nyilatkozata a Pozsgay Imrével készített, a *Magyar Nemzet* 1987. november 14-i, *A közmegegyezés hajszálgvökerei* címmel közölt interjújában látott napvilágot. A résztvevők névsorát a *Társadalmi Szemle* 1991/4. számában közölte. Részletesebben lásd Agócs–Medvigy 1991.

104 Jegyzőkönyv az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1988. február 19-i üléséről. MOL 288. f. 5/1019. ő. e.

105 Jelentés az 1987. évi feladatok végrehajtásáról. 1988. január 27. ABTL 1.11.10. 137–17–2/88. Idézi Müller 2004: 163.

**MÉG EGYSZER A NÓMENKLATÚRA FOGALMÁRÓL
ÉS TÖRTÉNELMI BEÁGYAZÓDÁSÁRÓL
(ARRÓL, AMIT TUDUNK, S ARRÓL, AMIT NEM)**

A nómenklatúra térbeli tagozódása

A nómenklatúra elv olyan értelmezéséből indultunk ki, hogy a nómenklatúra pozíciók betöltését, ellenőrzését, átszervezését biztosítani hivatott *kinevezési listák* a pártállam hatalmi kizárólagosságának eszközei, amelyek lehetővé teszik a párt politikai céljainak, stratégiaváltásának személyi feltételét. Elsődleges feladatunknak tekintettük a nómenklatúra rendszer *történelmi beágyazottságának* vizsgálatát, a társadalmi folyamatok s a személyzeti politika kölcsönhatását.

Magától értetődőnek tűnt a feltételezés – s a Kádár-rendszer első éveit ezt a hipotézist megerősítették –, hogy a párt befolyásának erősödésével párhuzamosan nő a testületek, szervezetek hálószerűen átfogó *nómenklatúra-pozíciók száma*. S valóban: 1963-ban, a hatalom konszolidálódását követően számuk 2789-re emelkedett. Ez kevesebb volt, mint az 1950. évi – korábban illuzórikusként jellemzett 3512 pozíció, de több mint az 1951. évi 2414. 1967-ben – részben a gazdasági reform hatására – 1512-re csökkent a számuk, majd 1971-ben újra 1710-re nőtt. Az emelkedés nem volt jelentős, de tükrözte a gazdasági reform megtorpanását, mert ha a státuszpozíciók által befogott *területeket* is vizsgáljuk, kitűnik, hogy a pártfunkcionáriusok jogosítványait korlátozó *politikai reform* lekerült a napirendről. 1985 júliusáig a nómenklatúra pozíciók száma nem változott.

A keretszám változatlansága nem jelent mozdulatlanságot. Sztárayné Kézdy Éva vizsgálatából tudjuk, hogy a személyi összetételében lassan változó – érdemben Kádár Jánossal együtt öregedő – nómenklatúra, ha nem radikálisan, de mégis érzékelhetően, éppen a hetvenes években módosult. A személyi változtatások a vezető testületekben még markánsabbak; nem egyszerűen a már elodázhatatlan fiatalítást szolgálták, hanem politikai korrekciót is. Az indítékokról és összefüggésekről korábban szólottunk.

Amiről nem tudunk – s nem is rendelkezünk megfelelő adatbázissal –, az a megyei hatásköri listák módosulása, személyi összetételének változása, jóllehet a hatalmi súlyuk ezen években megsokszorozódott. E folyamat mellékhatásaként a megyén *belüli* hatalommegosztás is módosult: a *megyei központi szervek* és a *megyeszékhelyek kezében jelentős fejlesztési források összpontosultak*, a városok, s mindenekelőtt a *községek rovására*. Összefüggött e folyamat az 1971. évi Országos Települési Hálózatfejlesztési Konceptióval (a továbbiakban OTK). E kérdéskörrel kapcsolatos vizsgálatot nem végeztünk, de Vági Gábor kitűnő kutatásából kitetszik, hogy például Békés megyében az összes fejlesztés forrás százalékos megoszlása – a községi átlagot 100-nak tekintve – településtípusonként 1971–1975 között így alakult: nagyközségek 125%, járásközpont–nagyközségek 403%, városok 740%, megyeközpont 1839% (Vági 1982: 92–94).

A következő ötéves tervben a *megyén belüli hatalomkoncentráció* tovább erősödött. Településtípusonként az összes fejlesztési forrás megoszlása a korábban idézett sorrendben így alakult: 174, 795, 926, 3054. Más megyék adatai – a vonatkozó irodalomból kitetszően – sem mutatnak érdemi eltérést (Szegő–Wiener 1976). Az újrael-

osztás ilyen arányait *nem* a gazdasági erőforrások arányos és ésszerű allokációja magyarázza, hanem *hatalmi gesztus* (Vági 1982: 90).

A megyei központok, megyei tanácsok jogkörének kiszélesítése eredendően nem ezt a célt szolgálta. Míg a reform előkészítésének időszakában az új *tanács törvény előkészítése a településfejlesztési terv* előkészítésével párhuzamosan indult meg, s a községektől a megyéig *a helyi érdekek érvényesülését*, a tervezet a *testületi elv megerősítését* megalapozó törvénykezési csomag előkészítését szolgálta. Már a hatvanas évek második felében *elvált* azonban egymástól a két törvény előkészítése. A folyamat ilyen alakulását magyarázzák reálfolyamatok, szakszemponatok is, tény azonban, hogy az alulról felfelé építkezés, az autonómiák erősítésének elve feláldozta a „korszerű közigazgatás”, a „körzetesítés” önmagában szükséges princípiumának, mely az elfogadott változat tanúsága szerint érdemben a *megyei tanácsok jogositványainak felértékelődését* eredményezte.¹⁰⁶

Mint említettük: nem végeztünk ilyen jellegű kutatást, állításunk hipotetikus, melynek célja nemcsak e kötet hiátusainak jelzése, de a kérdéskör továbbgondolás ösztönzése is. Feltételezésünk szerint az autonómia elv, a testületi elv és a modernizáció társítása *csak a politikai rendszer* reformjának keretében lett volna megvalósítható. Ez az adott nemzetközi politikai közegben, Hruscsov bukását követően, amely nem oka, hanem következménye volt a *resztalinizáció felerősödésének* – mint azt korábban is említettük –, *nem* volt kivitelezhető. 1968 után a belpolitikai mozgáster is leszűkülött, s a modernizációs lépések csak egy technokrata logika jegyében realizálódhattak.¹⁰⁷ Vélelmezhetően a decentralizációt szolgáló lépések így váltak a reálfolyamatokban a *kétszintű centralizáció* eszközévé. *A megyék – mint egykoron a királyi vármegyék – önálló hatalmi központokká váltak*, amelyek a központi direktívák érvényességét *nem* kérdőjelezték meg – a „puhább” „reform-illatú” határozatokat –, legfeljebb elszabotálták, miközben a megyébe látogató PB-tagokat s mindenekelőtt Kádár Jánost aulikus tisztelettel, királyi vadászatok megrendezésével fogadták. De „lefelé” főispánként viselkedtek, igaz, az egyes megyei vezetők között stílusban jelentősek voltak az eltérések. Azonban a strukturális adottságok meghatározóak: *az újraelosztás rendszere* a gazdasági-, politikai-, kommunikációs töke *koncentrációja*, a *nómenklatúra rendszer konzervativizmusa és zártsága* a *hűbérúrként* való *magatartásnak kedvezett*. Volt olyan megye, ahol az első titkár több mint két évtizeden keresztül regnált, s ha az 1985-ös képviselői választáson nem bukik ki, bizonyosan a rendszerváltásig a helyén marad. Pedig – például – Veszprém, Csongrád megyéről, amelyet a helyiek találón *„Pap-landnak”*, *„Komócsin vármegyének”* neveztek, köztudott volt, hogy nem a „szocialista demokratizmus” fellegvárai. Mikor Keszthely városának – lévén Zala megyének nem volt hagyományosan város jellegű települése, s mert korábban is Zalához tartozott – az országos településrendezési tervben reintegrációját javasolták, Papp János, Veszprém megyei első titkár a plénum előtt jelentette ki: *nem engedem „visszaszatelni”*. Az ügy a Politikai Bizottság elé került, s csak Kádár kemény hozzászólása

106 Lásd Dr. Papp Lajos, a Tanácsok Hivatala elnökének cikkét. A tanács közigazgatás korszerűsítése (Raft 1982: 9–42).

107 E szempontból karakterisztikus a kormány által elfogadott törvények, irányelvek *nyelvezete*. Az Országos Településfejlesztési Konceptió (1007/1971. [III. 16.] Korm. sz. hat.), amely a községtípusokat szerepkörük alapján *felső-, közép- és alsófokú központokként*, valamint szerepkör nélküli falvakként határozta meg. Részletesebben lásd Veres 1982: 43–66.

nyomán hátrált meg, amelynek kulcsszava ez volt: „Papp elvtárs, Zala megye is Magyarország területén van.”¹⁰⁹

Ilyen jellegű deviancia küszöbérték alatt maradt, felelősségre vonás nem követte. S ennek oka – vélelmezhetően – a *rendpártiság*, a megyei párt és tanácsi szervek kitüntetett szerepe a *rend* és a „belső nyugalom” megőrzésében. E szempont nemcsak a kiterjedt publikus, a megyei kinevezési lista „birtoklását” tartalmazó funkciók ellátásában jutott kifejezésre; az első titkár a *megyei adminisztratív bizottság* elnökeként felügyelte a megye területén működő *valamennyi fegyveres testületet*, amelynek parancsnokai tagjai voltak e bizottságnak.

Ha vizsgálataink kiterjednek ezekre a kapcsolatokra, képződményekre, s ezek ismeretében kíséreljük meg elemezni a megyei hatásköri listákat, a nomenklátúra rendszer társadalmi beágyazottságát érvényesebben tudjuk bemutatni.

Az ideológia és a belső kohézió

További hiátusa kutatásunknak, hogy elmaradt a *nomenklátúra belső kohéziójának vizsgálata*. Il principio – ilyen kötőanyag a *marxista–leninista ideológia*. Az ideológia szerepéről természetesen nagyszámú tanulmány áll rendelkezésre, de a bennünket fog-

lalkoztató – speciálisan a nómenklatúra-rendszer működtetésével összefüggő – kérdések sajátos megközelítést igényeltek. Egyetlen ilyen tanulmány készült el, Bohár András, kötetünkben is szereplő írása, amely a Kádár-rendszer különböző szakaszaiban a kultúra és a művészet autonóm folyamatai, az ideologikus elvárások ütközését vizsgálja. A nómenklatúra belső kohéziója szempontjából e tanulmány háttéranyagot szolgáltat, de a Kádár-rendszert (a nómenklatúrát) jellemző *pragmatizmus* és ideológiai *szigor váltó-gazdálkodása, ötvöződése* szempontjából hézagpótló megállapításokat tartalmaz.

Arra vonatkozóan több adatot is tartalmaznak a kötetben közölt tanulmányok, hogy a nómenklatúra tagjai milyen százalékban rendelkeztek felső- vagy középfokú *politikai* iskolai végzettséggel, illetve politikai képzettséggel. Ez a szám a két képzési formát együtt vizsgálva viszonylag magas, időben folyamatosan növekvő tendenciát mutat. Százalékuk nagyjából a diplomásokéval azonos, akik egyetemeken vagy főiskolákon több éven keresztül vizsgáztak „marxista” tárgyakkal. Ezért (is) indokolt a kérdés: milyen készlettel, célok motiválták ideológiai továbbképzésen való részvételüket. Pozíciójukkal társuló munkahelyi elvárás? Előrelépési szándékuk? Kevesebb munkával megszerezhető diploma? Az ilyen jellegű indíték valószínűsíthetőek, mert a „*marxizmus-leninizmus*” *hitelvesztése* párhuzamos a *szocialista rendszer(ek) nagy botrányaival*. Ezért véljük vizsgálandónak a *marxizmus-leninizmus esti egyetemeinek történetét*. S ez nem egyképletű történet. Egyrészt felkutatandónak véltük – kapacitáshiány okán azonban nem tudtuk realizálni – a nagy tőkeáfordítással minden megyeszékhelyen létrehozott épület-komplexumok dokumentumait. Mert ezek olyan években épültek, amikor főiskolák, egyetemek építésére vagy felújítására nem jutott pénz, a luxuskivitelű „párttemplomokban” ugyanakkor nem egy helyen uszoda is épült, miközben több megyében nem volt megfelelő színvonalú oktatógárda, annak ellenére, hogy az egyetemi városok tanárai több megyeszékhelyen is oktattak. Ugyanakkor a budapesti esti egyetem szakosítóin – például az esztétikai-, filozófiai-, szociológia-szakosítókon – magas színvonalú képzést biztosított, a fővárosi egyetemek nem egy esetben pártonkívüli, kritikus, a hivatalos állásponttal nem egybevágó nézeteket prelegáló professzorai részvételével.

Mit mutatna az *összkép*, ha iratmozaikokból rekonstruálható lenne a tanárok teljes névsora, társítva azt a hallgatóság demográfiai, szociológiai jellemzőivel? Mert legalábbis a budapesti szakosítókon a hallgatók soraiban voltak szakértelmiségiek, alkalmazottak, pártfunkcionáriusok. De hogy milyen arányban, s voltak-e közöttük nómenklatúra-pozíciókkal rendelkezők, ezzel kapcsolatban csak feltételezésekkel rendelkezünk. Még kevesebb az ismeretünk a vidéki szakosítók hallgatóságáról. Ezért a budapesti mellett három egyetemi város (Szeged, Pécs, Veszprém) hallgatóinak utólagos számbavételét tervezzük. A kép így sem lesz reprezentatív, de ezen városokban van esélye annak, hogy az iratanyag a megyei levéltárakba került, s elérhetőek az egykori tanárok, hogy interjújuk segítségével segítsük a rekonstrukciót.

Lehet, hogy zsákutcába vitt volna bennünket e kutatás, a kérdés azonban, hogy kiket és mi motivált arra, hogy a nemzetközi válságba került, államvallásként funkcionáló tanokkal foglalkozzon, erre szabadidejét áldozza, felfogásunk szerint releváns. Ugyanakkor a kádári nómenklatúra sajátosságaira világíthatott volna rá a budapesti szakosítóról szóló esettanulmány: nonkonform pártegyetem működtetése a legszekta-

109 Interjú Boér Ferencsel, az Észak-dunántúli Erdészeti főigazgatójával. Keszthely, 1978.

sabb pártbizottság cégére alatt. Kvázi szabad-tér létezésének lehetőségét kívánták prezentálni, vagy a tanárok tekintélyét cinikusan felhasználva az ellenzéki fórumok szívóhatását kívánták ellensúlyozni?

A másik tervezett vizsgálat két KB-intézmény – a Politikai Főiskola, illetve a KB Társadalomtudományi Intézete – historikumát lett volna hivatva rekonstruálni. Hipotézisünk szerint időtengelyen elhelyezve különbözőségük a *reszakraizálódás*, illetve a *szekularizáció*¹¹⁰ görbét rajzolta volna ki, az előbbi alatt értve a *kiürülő*, a *hit* kohéziós erejét *okoskodással*, *ideológia pótlékokkal* helyettesítő tanítást, míg az utóbbit azzal az elméletértelmezéssel társítottuk hipotetikusan, amely a *fogalmak politikai-ideológiai használatmódjától* elszakadva a *reálfolyamatok* – „városiasodás”, „elparasztiatlanodás”, „társadalmi helyzetváltoztatás” – *tanulmányozását tekinti feladatának*.¹¹¹ A vizsgálat adósak maradtunk, de megkockáztatjuk: a nomenklatura állagvédő funkcióját és kohézióját a dürer-sori intézmény szolgálta hatékonyabban.

Az ideológia funkciója ugyanis elsősorban „az elkötelezettség” nyelvben történő sikeres eligazítás. Követőit közös szótárral látja el, amelynek segítségével megkülönböztethetik az elkötelezettet az elkötelezetlentől, az ártatlant a bűnöstől. S a nomenklaturának mindenekelőtt erre volt szüksége (Bayer 1990: 44–45).

A kiváltságok

Kötőanyagként funkcionált, elősegítette a nomenklatura kohézióját a *privilegiumok* egész sora. Első helyen említjük a „*zárt terjesztésű*” könyveket.

1962-től kéziratként *Bizalmas megjelöléssel* – a kiadó és a kiadás évének megjelölése nélkül – többek között megjelent *Sartre* Egzisztencializmus és marxizmus; *Churchill*: II. Világháború; *Eden*: Emlékiratai; *Gyilas*: Új osztály.¹¹² 1969-ben újraszabályozták „*a bizalmas (zárt) (!) könyvek*” kiadását és terjesztését. Három típusú könyv kiadását javasolják: „a) külföldi szerzőknek a polgári ideológiát szolgáló munkái, amelyekben reprezentatívan jutnak kifejezésre a polgári társadalomtudomány és az imperialista politika új vonásai, irányzatai; b) a magukat forradalminak vagy kifejezetten marxistának feltüntető szerzők művei, amelyek többé-kevésbé elterjedt kispolgári irányzatokat »trockizmus«, »maoizmus«, revizionizmus különböző válfajait stb. képviselik; c) az olyan külföldi és magyar szerzőknek a marxizmus talaján álló írásai, amelyek egyes részeikben nem felelnek meg pártunk politikájának, elméletileg vitathatók, vagy olyan bizalmas anyagokat tartalmaznak, amelyek széleskörű elterjesztése nem célszerű.”¹¹³

Pontos címlistával nem rendelkezünk, jóllehet különösen tanulságos volna annak ismerete: kiket minősít a párt ideológiai vezetése olyan szerzőknek, amelyek „a marxizmus talaján állnak... de egyes részekben nem felelnek meg pártunk politikájának.”

110 A kérdéskörrel tágabb összefüggésben lásd Tallár 1989: 33–51.

111 A kérdés elméleti-elmélettörténeti összefüggéséről lásd Kuczai 1992: 34–40.

112 Zárt terjesztésű könyvek. Előterjesztés az Agit.-Prop. Bizottsághoz 1961. MOL 288. f. 33/1961/18. ö. e.

113 Zárt terjesztésű könyvek. Agitációs és Propaganda Bizottság, 1969. április 15. MOL 288. f. 41/114.

A „zárt kiadványokat” igénybe vevők névsora 250–500-ról 600–800 főre emelkedett. A lista elsősorban az ideológiai területek, intézmények vezetőivel, a marxista–leninista tanszékek tanáraival, a HM és a BM vezető politikai munkatársaival egészült ki. Nincs ismeretünk azonban arra vonatkozóan sem, hogy – az egyébként nem ingyenes, de alacsony áron a *Kossuth Kiadó* terjesztési osztályán, s csak személyesen átvethető – könyve(ke)t az értesítést kézhez kapó jogosultak közül ki, milyen rendszerességgel, milyen típusú könyvet vett át, s kik, milyen számban nem vették igénybe e „szolgáltatást”. Mivel nagy számban szerepeltek a jogosultak között a nómenklatúra tagjai, érdekes adalékkal szolgálhatna ideológiai involváltságuk fokáról.

Az MSZMP Intéző Bizottsága 1957. március 5-i határozata arról rendelkezik, hogy a Központi Bizottság tagjai *díjmentesen kapják meg* a Kossuth Könyvkiadó, az öt Intéző Bizottság tagjai pedig az *összes könyvkiadó* megjelent könyveit, lexikonokat, szótárakat.¹¹⁴ Nem áll rendelkezésünkre lista arról, hogy a miniszterek, miniszterhelyettesek szakkiadóktól milyen jellegű tiszteletpéldányokat kaptak (Egészségügyi Minisztérium: Medicina; Mezőgazdasági Minisztérium: Mezőgazdasági Kiadó; Művelődésügyi Minisztérium: Tankönyvkiadó, Népművelési Kiadó), s becsült értéket sem tudunk mondani azok árából adódó különjövedelemről.

Az 1982. március 8-i – korábban idézett – titkársági határozat már több száz személyt, illetve intézményt jelöl meg az MTI bizalmas anyagaira jogosultként, azonban a nómenklatúra, illetve az apparátus *hierarchikus tagoltságát leképezve, nem* azonos jogosultságokkal. Mert az MTI sajtószemléi között a legbizalmasabtból a bizalmasig terjed a skála, s különbségtétel alapja a temporálás, az egyes összefoglaló naponta, esetleg többszöri megjelenése, illetve havi összefoglaló jellege.¹¹⁵

A kiváltságok másik csoportjához tartoznak a *lakásüggyel* kapcsolatos, pozícióval társított előjogok. A hozzáférhető pártokumentumok száma csekély. Érdemi állásfoglalást csupán egy tartalmaz. Ez „a közérdekű lakáscserékhez szükséges anyagi eszközök biztosítására” KB Pártgazdasági és Ügykezelési Osztálya (a továbbiakban PÜO) kezelésében 1972-ben *Központi lakásgazdálkodási alap létrehozásáról* rendelkezik. Ennek összege 7 millió forint.

Hogy a kedvezmény a tanácsi rendelkezésű, illetve a tanácsi értékesítésű lakás megszerzéséhez biztosított alap visszaélésekre ad(hat) lehetőséget, azt a rövid dokumentumban két megállapítás is sejteti. Az első az arra kijelölt pártbizottságok csak a PÜO „személyre szóló előzetes jóváhagyásra adhatnak támogatást...” A második: „A támogatás összegét az áthelyezett elvtárs családi, szociális körülményeitől függően kell megállapítani oly módon, hogy az áthelyezésből a családi munkatársaknak érdemleges hátrányuk, de előnyük se származzon.”

Az álláspont mértéktartó, akárcsak a határozat végrehajtásáról készített jelentés.¹¹⁶ A gyakorlatban azonban „az ajtók szélesebbre nyíltak”, más szabályok uralkodtak. Erre vonatkozó utalás még a határozat végrehajtásáról szóló beszámolóban is található.

114 Tiszteletpéldányok. MSZMP KB Intéző Bizottság 1957. március 5. MOL 288. f. 5/17. ó. e.

115 A Titkárság 1982. március 18-i határozata... MOL 288. f. 7/646. ó. e.

116 Átlagosan 30 000 Ft kölcsön, 6 évi törlesztés, 2%-os kezelési költség.

Ezek sorából néhányat emelünk ki: 1. A megyei pártbizottságok mind gyakrabban kértek a lakásgazdálkodási alaptól *lakásépítéshez* és tanácsi értékesítésű vagy szövetkezeti lakások *vásárlásához* támogatást. 2. A lakásigények elbírálásakor gyakran egyáltalán *nem*, vagy csak nehezen lehet *köz- és magánérdeket szétválasztani*... A meglévő lakással nagyobb *minőségi lakáscsere* iránti igény is felmerült, „amelynek támogatására a határozat szerint nincs lehetőség... 3. „A vonatkozó jogszabályok alapján az apparátus dolgozói támogatás kértek *szövetkezeti, társas- és családi ház építéséhez*, OTP öröklakás megvásárlásához, illetve tanácsi bérlakásuk tanácsi értékesítésű lakásra, családi *háza* vagy OTP öröklakásra való cseréjéhez.” (Kiemelés – H. T.)

Az igények alakulásának általános tendenciája ismeretében a vásárlási szándék akár jogos igénynek is lenne tekinthető, ha nem egy szociális motivációjú pártintézkedés örvén realizálódna a *vagyonosodási* igény.

De amit a jelentés tartalmaz, az a jéghegy csúcsa. A KB maga is rendelkezett meghatározott – nagy értékű, párttulajdonban lévő – lakás, villa odaítéléséről. Ezek később családi tulajdonba mentek át. Külön jogosítványai voltak a KB titkárainak. A PGO, e tulajdon gondozója birodalom volt a pártbirodalmon belül, vezetőik Karakas László, később Köbli Kádár bizalmi emberei voltak, felügyeletüket személyesen látta el. Ugyanakkor a PGO vezetői maguk is rendelkeztek meghatározott jogosítványokkal. Titkosított határozatok alapján s hatáskörükben vagy (és) a pénzügyminiszter hozzájárulásával lakásépítéshez 1 milliós forintos vissza nem térítendő hitelt adhattak.

Még nagyobb mozgásterük volt a megyei, városi tanácsoknak. A megyei, városi párttitkár tanácselnök nem csak a város főterén vagy villanegyedében tarthatott – s Veszprém, Csongrád, Baranya megyei tapasztalataink alapján tartott is – igényt luxuslakásra, de a Városgazdálkodási Vállalt „méltányos” árkalkuláció mellett azt folyamatosan fel is újította.

A lakás-vagyonszerzési láz áterjedt az üdülőtelek megszerzésére, illetve üdülők építésére. A kérlelhetetlen puritanizmusáról elhíresült Pest megyei párttitkár – Cservenka Ferencné – akciója révén Szentendre legexkluzívabb üdülő negyedében a nómenklatúra csúcspozícióban lévő tagjai telekvásárlási ajánlatot kaptak; Veszprém megyében a nómenklatúra Balatonalmádiban, Balatonfüreden jutott hasonló módon üdülő építési lehetőséghez. A Balaton-felvidéki helyi tanácsok a körzetesítés során „hozzájuk csatolt” balatoni településen úgy parcelláztak, hogy a központi újraelosztásban döntési helyzetben lévők, vezető riporterek, az államvédelem munkatársai is üdülési telekhez juthattak. Ez a folyamat a hatvanas-hetvenes évek folyamán gyorsult fel, de a Tervhivatal felügyelő PB-tag még a nyolcvanas évek második felében is a tsz, illetve a tanács révén a meliorizációért – kellő jogszabályi fedezettel – nagy értékű ingatlanhoz és szőlőtulajdonhoz juthatott.

A privilégiumok rendszerében külön csomagot képeznek a *szociális-, munkaügyi- és egészségügyi* rendelkezések. Ezek módszeres áttekintésére és értékelésére nem vállalkozhattunk, e helyütt a nómenklatúra jogosultságait csak jelezhetjük.

A politikai elit egészségének gondozása az ún. VIP rendszerben a polgári társadalmakban is állami kötelezettség. A rendszer nyilvános, választott testületek határozzák meg azt a kört, akiket – elnök, miniszterelnök, miniszterek, államtitkárokig bezárólag – megillet. A legtöbb polgári országban a központi katonai kórház az erre kijelölt intézmény.

A nómenklatúra szisztémában a jogosultságok rendszere nem nyilvános, a kvóta „képlékeny”, időben előrehaladva bővül. 1958-ban 15 220 fő, 1958-ban 21 710 fő volt jogosult igénybevitelére. Az igényjogosultak közül domináns a párt- és KISZ-*apparátus* 3400, illetve 5400 fő, de a nómenklatúra pozíciókban lévők egésze a jogosultak vagy végleges engedéllyel rendelkezők körén belül van.¹¹⁷ Az 1978. november 8-i határozat a jogosultak körét kiterjeszti az egyházi méltóságokra is.¹¹⁸

A BM és a HM vezetői külön jogosultsággal rendelkeztek. A Központi Katonai Kórház és a Korvin Ottó Kórház azonos – ha nem kiemeltebb – ellátást biztosítottak a kvótában szereplőknek.

A jogosultságok ilyen kiterjesztése – úgy tetszhet – feloldja a kiváltság jellegét. A népnyelv mégsem véletlenül sorolta a „Kútvölgyit” a kiváltságokat jelképező 4K-hoz. (*kocs*használat, K-telefon, *külföldi* úthoz szolgáló ablak az útlevelemben, Kútvölgyi) A kórház szállórészlege, újonnan készült ambulanciája, műszerezettsége, külföldi gyógyszerekkel való ellátása *akkor* kivételes helyzetet biztosítottak a jogosultaknak, különös tekintettel más kórházak, a kerületi SZTK rendelőintézetek állagára.¹¹⁹

Jóllehet önmagukban ezek az egyenlőtlenségek is előnyt biztosítottak a nómenklatúra tagjainak,¹²⁰ a kiváltságos helyzetet a gyógykezelésben a szanatóriumi ellátás, a külföldi gyógyjellegű csereüdültetések biztosították. A párthatározatok nem orientálóak, az állami szabályozás rendszere is titkosított volt, jóllehet az ORFI volt főigazgatójának közlése szerint a prominensebb szanatóriumokban, esetleg külön pavilonban (Hévízen, Sopronban, Balfon) a nómenklatúra számára külön kvótát biztosított az Egészségügyi Minisztérium, s ugyanezen „rendszeren” keresztül osztották ki a külföldi gyógyüdültőkbe való beutalókat. Ezek rendszerességét kívántuk volna feltérképezni, de a megkezdett vizsgálatban csak a problémafeltáró interjúkig jutottunk el.

Hasonló rekonstrukciós kutatást terveztünk „a vezető elvtársak üdültetésének” szigorúan hierarchizált rendszeréről, különös tekintettel a Balatonarácsi üdültre, a Balatonaliga I., illetve a Dobogókő IV-es villát igénybe vevőkre, illetve a külföldi üdültetés rendszerére.¹²¹ E vizsgálatot társítani akartuk az *Egyetértés Vadásztársaság* vendégházait igénybevevők körének módszerek rekonstrukciójával.

S végül a gépkocsi. Ennek két vonatkozása van a nómenklatúra kiváltságlistájához. Az egyik a magánhasználatú személygépkocsik soron kívüli „előfizetethetősége”, át-

117 Javaslát a Központi Állami Kórház és rendelőintézet nómenklatúrájára. Jegyzőkönyv a Titkárság 1968. február 26-án megtartott üléséről. MOL 288. f. 7/298. ő. e.

118 A Titkárság 1978. november 8-i határozata a Központi Állami Kórház rekonstrukciójának befejezéséről, a kórház által ellátandók körének szabályozásáról. MOL 288. f. 564. ő. e.

119 Jól tükrözik e tény a határozat következő sorai: „Egyetért azzal, hogy a jogosultak hozzátartozói, a kórház dolgozói és hozzátartozói (szülők, házastárs, önálló keresettel nem rendelkező gyermek) részére, írásbeli kérésre a kórház főigazgatója egyszeri, indokolt esetben éves engedélyt adhasson; más személyek részére indokolt esetben a szakrendelőintézetben illetőleg a kórházban egyszeri gyógykezelést írásbeli kérésre a főigazgató engedélyezhessen; a nómenklatúrában felsorolt párt- és társadalmi szervezetek, főhatóságok és országos hatáskörű szervek vezetőinek írásbeli kérésére, a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya egyetértésével a főigazgató éves engedélyt, az egészségügyi miniszter pedig jogosultságot vagy végleges engedélyt adhasson.” Jelentés a Központi Állami Kórház és Rendelőintézet munkájáról és az igénybevitel jogosultságával kapcsolatos egyes kérdésekről. Titkárság 1965. október 26. MOL 288. f. 7/354. ő. e.

120 A Központi Bizottság Titkársága 1978. decemberi határozata a pártmunkások gyógyüdültetésének bevezetésére. (A tihanyi pártszálló szezonon kívüli ilyen célú hasznosításáról.) MOL 288. f. 7/566. ő. e.

adása. Ez a hiány-társadalom tüneteként értékelődött fel a hatvanas években jellemzően a keletnémet, szovjet és csehszlovák gépkocsikra. A soronkivüliség megállapítás és az intézkedési jog, ügyintézés előny a belkereskedelmi minisztert, illetve annak helyettesét illette, de Párt KB titkári telefon elég volt a soronkivüliségen belüli soronkivüliség megállapításához. Tekintettel arra, hogy az új kocsik feketepecsi értéke becslések szerint 150%-os volt, s egy kétéves kocsit az új kocsi árán lehetett értékesíteni, a „kedvezményezett” gyakorlatilag ráfizetés, külön ráfordítás nélkül juthatott új kocsizhoz. A másik az állami tulajdonú gépkocsik magáncélú használata. Ezt a párt- és a KISZ-apparátus esetében külön szabályozták, de pontos rendje volt a miniszteriális, tanácsi gépkocsik magáncélú felhasználásának is. Amit külön kiemelünk, a szabályozás szigorúan *hierarchikus* rendszere. (A kategóriák: a) személygépkocsik szabad és időhöz nem kötött igénybevétele; lakás és munkahely közötti utazásra, valamint évi 80 000 km teljesítményig magáncélú használatra; b) ugyanez 4000 km teljesítményig magáncélú használatra; d) évi 3000 km teljesítményig magáncélú használatra; e) lakás és munkahely közötti utazásra.)

Nem teljes csokrát gyűjtöttük ki azon kiváltságoknak, amelyek a nómenklatúra kötőanyagául szolgáltak. Bizonyos, hogy a kiváltságok egész *rendszerének* – évi szabadság hierarchikus rendszere, soron kívüli s kiemelt illetményvel való nyugdíjazás, pihenőnap idejének hierarchikus rendben való megemlése, K-telefon s – módszeres vizsgálata pontosabbá tenné a nómenklatúra pozícióképet. A hatalmi-, szimbolikus-, kapcsolati tökéletesség mellett ugyanis átláthatóvá válna a gazdasági előnyök azon együttese, amely a rendszer vezetőrétegét *pozíciójához kötötte és korrumpálta*. Ennyit az általunk érzékelt hiátusokról. Mert a kiváltságok rendszerének módszeres vizsgálata pénz- és időhiány okán befejezetlen maradt. A vonatkozó – s hozzáférhető – dokumentumok felgyűjtését Németh Jánosné végezte el.

P. S.

Az MSZMP KB 1988. július 13–14-i ülésén még új hatásköri listát fogadott el. Az események azonban drámaian felgyorsultak. Alig tíz hónappal később, 1989. május 8-i ülésén a Grósz Károly vezette testület kimondani kényszerült: „*A káderhatáskör jogszabályokkal biztosított érvényesítése nem indokolt*”. Ezért „kezdeményezi a Minisztertanácsnál azoknak a jogszabályoknak a *hatályon kívül helyezését*, amelyek a *munkáltatói jogkörrel rendelkezők* számára kötelezővé teszik a személyi döntések előtt a párthatáskörileg illetékes testülete véleményének kikérését.”¹²² A nómenklatúra rendszer feladása a hatalom összeomlásának gyorsítójának(?) bizonyult.¹²³ Az út a nómenklatúrától az új elitig egy másik kutatás témája.

121 Csak egyetlen dokumentumot idézünk. „*Szigorúan bizalmas!* A Magyar Szocialista Munkáspárt Titkársága 1984. év november hó 26-i ülésén 3-as napirendnél hozott határozata: A Titkárság módosítva 1977. november 21-i határozatát hozzájárul, hogy a Központi Bizottság és a Központi Ellenőrző Bizottság tagjai gyermekeikkel együtt kétévenként üdülhessenek külföldön. *Végrehajtás után megsemmisítendő!*”

122 A Központi Bizottság és a Politikai Bizottság hatásköri listája. 1988. július 13–14.

123 Az MSZMP Központi Bizottságának 1989. május 8-i határozata az MSZMP hatáskörének megszüntetéséről.

IRODALOM

- A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusának jegyzőkönyve.* (1985) Budapest: Kossuth.
- Agócs S.–Medvigy E. szerk. (1991): *Lakitelek 1987. A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve.* Budapest: Püski.
- Bachrach, P.–Baratz M.S. (1985): A hatalom két arca. In Bayer J.–Hardy M. szerk.: *Pluralizmus.* Budapest: Kossuth.
- Baczoni G. (2000): Négy törvénysértő per utóélete. In Gyarmati Gy. szerk.: *Államvédelem a Rákosi korszakban.* Budapest: Történeti Hivatal.
- Baczoni G.–Bikki I. (2004): Egyesített Állambiztonsági Adattár – SZOUD. In Gyarmati Gy. szerk.: *Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003.* Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára.
- Bakos F. (2002): *Idegen szavak és kifejezések szótára.* Budapest: Akadémiai.
- Bayer J. (1990): Az ideológia vége és végtelensége. In Bayer J. szerk.: *Tükör által homályosan.* Budapest: MTA Társadalomtudományi Intézet.
- Bihari M. (1979): A döntésmechanizmus hatalmi és érdekkörnyezete. *Társadalmi Szemle*, 3.
- Bihari M. (1996): *A magyar politika 1945–1995. A magyar politika történetének főbb szakaszai a második világháború után.* Budapest: Korona.
- Borbándi Gy. (1997): *Magyar politikai pályaképek 1938–1948.* Budapest: Európa.
- Csanádi M. (1987): A döntési mechanizmus szerkezetéről. *Társadalomkutatás*, 4.
- Csicsery-Rónai I.–Csernyei G.–Palasik M. (1998): *Koncepciók per 1947. A Független Kiszármazástól a szétzúzása.* Budapest: 1956-os Intézet.
- Csizmádia E. (1995): *A magyar demokratikus ellenzék 1968–1988. Dokumentumok.* Budapest: T-Twins.
- Dahl, R.A. (1958): A Critique of the Ruling Elite Model. *American Political Science Review*, 52.
- Dobrovits S. (1936): *Budapest egyesületei.* Budapest: Statisztikai Közlemények.
- Erdei F. (1946): A közigazgatási reform problémái. *Fórum*, 1.
- Élni tudunk a szabadsággal.* Budapest, 1949. Szikra.
- Földesi M. (1995): *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon.* Budapest: IKVA.
- Gazsó F. (1990): A káderbürokrácia és az értelmiség. *Társadalmi Szemle*, 11.
- Gergely J. (1977): *A politikai katolicizmus Magyarországon.* Budapest: Kossuth.
- Gergely J. (1987): *A katolikus egyházi elit Magyarországon a két világháború között.* Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete.
- Gerő E. (1950): Hozzászólás az Egyesülési Kongresszuson 1948. június 13-án. In Gerő E.: *Harcban a szocialista népgazdaságért.* Budapest: Szikra.
- Gibianszkij, L. (1994): Az 1948-as szovjet konfliktus. *Múltunk*, 4.
- Gyarmati Gy. (1984): Közigazgatási reform és pártküzdelmek 1944–1947. *Valóság*, 6.
- Gyarmati Gy. (1997): „Itt csak az fog történni, amit a kommunista párt akar.” Adalékok az 1947. évi országgyűlési választások történetéhez. *Társadalmi Szemle*, 8.
- Gyarmati Gy. (1999): Kádár János és a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága. Folyamat és folytonosság a kommunista párt politikájában 1948-ban. In Gyarmati Gy. szerk.: *Történeti Hivatal Évkönyve 1999.* Budapest: Történeti Hivatal.
- Gyarmati Gy. 2000: Ha tied az ÁVO, tied a hatalom. A politikai rendőrség működése 1947–1948-ban. In Gyarmati Gy. szerk.: *Államvédelem a Rákosi korszakban.* Budapest: Történeti Hivatal.
- Gyarmati Gy.–Botos J.–Zinner T.–Korom M. (1988): *Magyar hétköznapok Rákosi Mátyás két emigrációja között. 1945–1956.* Budapest: Minerva.

- Gyáni G. (2000): Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In Gyáni G.–Kövér Gy.: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris.
- Halmi G. (1990): *Az egyesülés szabadsága. Az egyesületi jog története*. Budapest: Atlantisz.
- Hankiss E. (1980): Közösségek. Válság és hiány. *Valóság*, 9.
- Harasymiw, B. (1969): Nomenklatura: The Soviet Communist Party's Leadership Recruitment System. *Canadian Journal of Political Science*, (2).
- Harasymiw, B. (1984): *Political Elite. Recruitment in the Soviet Union*. MacMillan.
- Harcza I. (1993): A közelmúlt elitjének főbb hatalmi csoportjai. *Statisztikai Szemle*, 2.
- Horváth I. et al. szerk. (1992): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Horváth M.T. (1988): A kisvárosok politikai viszonyai. *Valóság*, 7.
- Huszár L. (1999): A hatásköri listában szereplők adatainak néhány jellemzője 1957–1962. In Huszár T. (1983): *Beszélgetések*. Budapest: Kossuth.
- Huszár T. (1993): Tagválasztás az Akadémián és a tudós-elit 1920–1943. *Valóság*, 2.
- Huszár T. (1995a): *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949*. Budapest. Akadémiai.
- Huszár T. szerk. (1995b): *Bibó István 1911–1979. Életút dokumentumokban*. Budapest: 1956-os Intézet–Osiris–Századvég.
- Huszár T. (1998a): *A politikai gépezet. 1951 tavaszán Magyarországon. Sántha Kálmán ügye. Esettanulmány*. Budapest: Corvina.
- Huszár T. (1998b): *1968. Prága, Budapest, Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció*. Budapest: Szabad Tér.
- Huszár T. (2003): *Kádár János. Politikai életrajza 1912–1956. I.* Budapest: Szabad Tér–Kossuth.
- Huszár T.–Szabó J. szerk. (1999): *Restauráció vagy/és kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956–1962*. Budapest: Zrínyi.
- Illyés Gy. (1946): Kiáltvány a parasztság művelődése ügyében. *Szabad Szó*, 1946. július 21.
- Jaeggi, U. (1967): *Die Gesellschaftliche Elite. Eine Studie – Zum Problem der sozialen Macht*. Bern–Stuttgart: Verlag Paul Haupt.
- Jakab M. (1979): *Társadalmi változás és a magyar értelmiség 1944–1948*. Budapest: Kossuth.
- Kajári E. (2000): Az egységesített Belügyminisztérium államvédelmi tevékenysége 1953–1956. In Gyarmati Gy. szerk.: *Államvédelem a Rákosi korszakban*. Budapest: Történeti Hivatal.
- Kardos L. szerk. (1978a): „Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fújják...” *Népi kollégiumok 1939–1949*. Budapest: Akadémiai.
- Kardos L. (1978b): Vasvári Pál Akadémia. In Kardos L. szerk. *Fényes szelek nemzedéke. Népi Kollégiumok 1939–1949*. Budapest. Akadémiai. (eredeti megjelenés: *Valóság*, 1947. június.)
- Kézdi J.–Kulcsár R. (1990): A hatalom gazdaság elitje az elmúlt évtizedben. *Statisztikai Szemle*, 10.
- Kiss Z.L. (2005): A nomenklatura; a katonai és a politikai felső vezetés, valamint a professzionalitás intézményrendszerének változásai a magyar néphadseregben, 1972–1989 között. In Kiss L. szerk.: *Nomenklatura Magyarországon (1957-1989)*. Budapest: ELTE.
- Kolosi T. (1987): *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség*. Budapest: Gondolat.
- Kornai J. (1993): *A szocialista rendszer kritikai politikai gazdaságtana*. Budapest: Heti Világgazdasági Kiadó Rt.
- Kovács M.M. (1982): Közalkalmazottak 1938–1949. Létszám, összetétel, politika. *Valóság*, 9.
- Kovács M.M. (1985): Aesculapius militans. Érdekvédelem és politikai radikalizmus az orvosok körében. *Valóság*, 8.

- König, R. Hrg. (1969): *Handbuch der enipirischen Socialforschung*. Zweiten Band Sachregister für Band I. und II. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.
- Kuczai T. (1992): *Szociológia, ideológia, közbeszéd*. Budapest: Scienta Humana.
- Kukorelli I. (1988): *Így választottunk. Adalékok a választási reform és az 1985. évi általános választások történetéhez*. Budapest: ELTE AJTK.
- Lackó M. (1966): *Nyilasok, nemzeti szocialisták 1939–1944*. Budapest: Kossuth.
- Ladányi A. (1986): *Felsőoktatási politika 1949–1950*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Lengyel Gy. (1989): *Vállalkozók, bankárok, kereskedők*. Budapest: Magvető.
- Lengyel Gy. (1993): A magyar gazdasági elit cirkulációja a nyolcvanas években. *Politikatudományi Szemle*, 4.
- Lengyel L. (1996): *A rendszerváltó elit tündöklése és bukása*. Budapest: Helikon.
- Lukács P. (1991): Színvonal és szelekció. *Educatio*.
- Magyar Értelmező Kéziszótár*. (1972) Budapest: Akadémiai.
- Magyar Törvénytár, 1944. évi törvénycikkek*. (é. n.) Budapest: Franklin Társulat.
- Magyarország egyesületeinek statisztikája. (1935) *Magyar Statisztikai Szemle*, 1.
- Mills C.W. (1962): *Az uralkodó elit*. Budapest: Gondolat.
- Müller R. (2004): Belügyi információs jelentések 1964–1990. In Gyarmati György szerk.: *Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003*. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára.
- Nyíró A. (1990a): A párt vezető testületei a határozatok tükrében. In Nyíró A. szerk.: *A nómenklatúra csúcsán. Tanulmányok a pártállam uralmi viszonyairól*. Budapest: BME Társadalom és Gazdaságtudományi Intézet.
- Nyíró A. (1990b): Testületek a pártvezetésben. In Nyíró A. szerk.: *A nómenklatúra csúcsán. Tanulmányok a pártállam uralmi viszonyairól*. Budapest: BME Társadalom és Gazdaságtudományi Intézet.
- Okváth I. (2000): Sziget egy reakciós tenger közepén 1945–1949. Adalékok a kárpól történetéhez 1945–1949. In Gyarmati Gy. szerk.: *Államvédelem a Rákosi korszakban*. Budapest: Történelmi Hivatal.
- Örkény A. (1991): Előtanulmány a rendhagyó képzés és a társadalmi mobilitás kapcsolatának 1945. évi utótörténetéhez. In Solymosy Zs. szerk.: *Társadalom és Felsőoktatás*. Budapest: Felsőoktatási Koordinációs Iroda.
- Pareto W. (1935): *The Mind and Society 4*. (Red.) A. Lingwistone–Bongioro. London: Cape; New York: Harcourt Brece.
- Pataki F. (2005): *A NÉKOSZ legenda*. Budapest: Osiris.
- Pető I. (1998): A gazdaság „átpolitizálása”. Standeisky É. et al. szerk.: *A fordulat éve. Politika, képzőművészet, építészet. 1947–1949*. Budapest: 1956-os Intézet.
- Péteri Gy. (1989): Születésnap ajándék. Vázlat a Magyar Tudományos Akadémia államosításának történetéhez. *Századvég*, 1–2.
- Politikuspályák*. (1984) Budapest: Kossuth Kiadó.
- Raft M. szerk. (1982): *Helyi-területi közigazgatás*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Ránki Gy. (1963): *Magyarország gazdasága az első hároméves terv időszakában 1947–1949*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Révai J. (1950): *Kulturális forradalmunk kérdései*. Budapest: Szikra.
- Rigby, T.H. (1988): Staffing USSR Incorporated: The Origins of Nomenklatura System. *Soviet Studies*. (9)4: October.
- Romsics I. (2002): *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris.
- Sipos P. (1970): *Imrédi Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Budapest: Akadémiai.
- Standeisky É. et al. szerk. (1998): *A fordulat éve. Politika, képzőművészet, építészet. 1947–1949*. Budapest: 1956-os Intézet.
- Strassenreiter E. (2000): Egyesülés? Beolvadás? Likvidálás? In Feitl I. Izsák L. Székely G. szerk.: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Budapest: Napvilág.

MŰHELY

A KOLOZSVÁRI MAGYAR EGYETEMI OKTATÓK ÉS KUTATÓK GAZDASÁGI-TÁRSADALMI HELYZETE AZ EMPIRIKUS ADATOK TÜKRÉBEN

TÓKÉS Gyöngyvér

Babeş-Bolyai Tudományegyetem;
Cluj-Napoca, str. Universităţii nr. 1; e-mail: tgyongyi@kpi.sapientia.ro

Összefoglaló: Tanulmányunkban a kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók gazdasági-társadalmi helyzetét vizsgáljuk. Végzettségét és foglalkozását tekintve az erdélyi magyar egyetemi oktatók és kutatók csoportja egyértelműen a középosztályhoz tartozik, és ez a gazdasági-társadalmi helyzetükben is megmutatkozik. Az empirikus adatok igazolják, hogy a kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók jobb anyagi helyzetben vannak, viszonyítva a román társadalom, illetve a romániai magyarság többségéhez, és ezt ők maguk is így látják. Azonban nem egy egységes középosztályi rétegről van szó. Természetes az, hogy nem azonos a gazdasági helyzete a foglalkozási életútja elején lévő tanársegédnek vagy segédkutatónak, mint a karrierje közepén lévő adjunktusnak és docensnek vagy a munkássága végén tartó professzornak. Adataink összefüggést mutatnak a megkérdezett beosztása és gazdasági helyzete között, viszont nincs megfogható összefüggés a származás és a gazdasági helyzet között. Mégis, kitapintható az a tendencia, hogy a felső és felsőközép osztályban lévő mintatagok legnagyobb arányban a felsőközép és középosztályi szülőktől származnak, míg a közép és az alsóközép osztály tagjai csak fele arányban származnak felső és felsőközép osztályhoz tartozó szülőktől.

Kulcsszavak: rétegződés, középosztály, egyetemi oktatók

BEVEZETŐ

Tanulmányunkban a kolozsvári magyar egyetemi oktatóknak és kutatóknak gazdasági-társadalmi helyzetét vizsgáljuk. Mivel nem állnak rendelkezésünkre hasonló célcsoportokra, így például a kolozsvári román vagy általában a román egyetemi oktatókra és kutatókra, sem a magyarországi egyetemi oktatókra és kutatókra vonatkozó adatok, tanulmányunkban főleg a kolozsvári magyar egyetemi oktatóknak és kutatóknak belső differenciáltságát követjük nyomon. Ugyanakkor összehasonlítjuk a kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók objektív gazdasági-társadalmi helyzete-

tét azzal, ahogyan ezt ők látják. Az összehasonlítási lehetőségek korlátoltsága miatt, tanulmányunk leíró jellegű. A célcsoport gazdasági-társadalmi helyzetét a vagyon és a jövedelem dimenziói mentén követjük.¹ Az empirikus kutatások a gazdasági helyzetnek két lényeges elemét különböztetik meg: a vagyont, vagyis a már felhalmozott, megszerzett anyagi gazdagságot, és a jövedelmet (Ferge 1969: 164). A jövedelmi helyzet elemzésekor a jövedelem összetételét és szintjét szokták vizsgálni. A jövedelmi színvonalnak elsősorban az a szerepe a fontos, hogy milyen fogyasztási szintet tesz lehetővé (Ferge 1969: 178).

Egy elméleti és egyben metodológiai kérdés is felvetődik: a gazdasági-társadalmi helyzet mérésére a nominális (kategoriális: osztály, réteg, státuscsoport stb.) vagy a graduális (pontosított: presztízs-, társadalmi-gazdasági index stb.) megközelítést alkalmazzuk-e. A nominális tényezők a népességet olyan csoportokra osztják, amelyek egyértelműen elhatárolódnak egymástól, a graduális tényezők viszont rangsort hoznak létre az emberek között, ahol nincsenek egyértelműen elhatárolt rétegek (Róbert 2000: 204, 220). Vizsgálatunkban a nominális kategóriákat alkalmazzuk, egyrészt, mert a kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók anyagi helyzetéről nyert eredményeinket össze akarjuk hasonlítani a román társadalomra és a romániai magyarságra vonatkozó adatokkal, melyek nominális szintűek; másrészt úgy gondoljuk, hogy a nominális kategóriák jobban megfelelnek kutatásunk céljának, hiszen bennünket a különböző ismérvek szerint viszonylag azonos helyzetben lévő egyének csoportjai érdekelnek. A kolozsvári magyar egyetemi oktatóknak és kutatóknak társadalmi tagolódását egy hat osztályos modell segítségével elemezzük. A hat osztály² a következő: felsőosztály, felső középosztály, középső középosztály, alsó középosztály, munkásosztály és alsóosztály. A modellünk kiindulópontját a Giddens-féle három alaposztályt megkülönböztető, valamint a Lloyd-féle hatosztályos modell képezi. Giddens az osztályokat a gazdasági helyzet alapján határozza meg, és az angol társadalomban három alapvető osztályt különböztet meg: a felsőosztályt, a középosztályt és a munkásosztályt (Giddens 1995: 232). Warner Lloyd (1960) egy amerikai kisváros társadalmi szerkezetét vizsgálva egy hatlépcsős osztályszerkezetet állapít meg, megkülönböztetve a felső-felső, az alsó-felső, a felső-közép, az alsó-közép, a felső-alsó és az alsó-alsó osztályokat. Jelenleg az empirikus vizsgálatokban a Lloyd-féle osztálymodell még árnyaltabb változatát alkalmazzák, és kilenc osztályt különítenek el: a felső-, a közép- és az alsó-felső osztályokat, a felső-, a közép- és az alsó-közép osztályokat, valamint a felső-, a közép- és az alsó-alsó osztályokat. Az általunk használt hatosztályos modell alkalmazását a rendelkezésünkre álló empirikus adatokkal való összehasonlítás szándéka indokolja. Szintén a hatosztályos modell alkalmazása mellett szól, hogy a középosztályi kategóriákat illetően a modell elég részletes, mi pedig egy sajátosan középosztályi réteget vizsgálunk.

1 Jelen tanulmány a kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók körében egy 2002 őszén végzett felmérés részeredményeit mutatja be. A teljes kutatás a szerző doktori dolgozatát képezi. A doktori disszertáció címe: *A romániai magyar lakosság rétegződése és mobilitása 1989 után. A kolozsvári magyar egyetemi oktatók és tudományos kutatók társadalmi rétegződése és mobilitása, különös tekintettel az 1989 utáni időszakra*. Kézirat. Kolozsvár: Babeş-Bolyai Tudományegyetem.

2 Osztálymodellt alkalmazunk, viszont az osztályokat úgy értelmezzük, mint a különböző ismérvek alapján azonos társadalmi helyzetben lévő egyének csoportjait.

A kezdő sorokban már említettük, nem léteznek a célcsoportunkhoz hasonló rétegcsoportokra vonatkozó empirikus adatok, ezért eredményeinket a román társadalom egészéhez és a romániai magyarsághoz viszonyítjuk. Az 1989-es rendszerváltás után Romániában nem készült olyan felmérés, amely kifejezetten a román társadalom vagy a romániai magyarság gazdasági-társadalmi helyzetét követi, ilyen irányú adatokat a különböző közvélemény-kutatások tartalmazznak. A Soros Alapítvány megrendelésére 1998 novemberében készült egy közvélemény-kutatás, amely az ország humán erőforrásait mérte fel, valamint a Romániai Magyar Demokrata Szövetség megrendelésére 1999-ben végeztek egy felmérést, amely a romániai magyarok anyagi helyzetére is rákérdezett. A román társadalomra reprezentatív mintán végzett közvélemény-kutatás (BOP 1998) a szubjektív osztályhelyzet mérésekor az alábbi osztályokat különbözteti meg: felsőosztály, felső középosztály, középosztály, alsó középosztály, alsóosztály. A Romániai Magyar Demokrata Szövetség megrendelésére az Etnikumközi Viszonyok Kutatóközpontja (Kolozsvár) által a romániai magyar lakosságra reprezentatív mintán (*A romániai magyarok* 1999) végzett felmérés az osztályhelyzet mérésekor az alábbi osztályok között tesz különbséget: felsőosztály, középosztály, alsó középosztály, munkásosztály, alsóosztály. Látható, hogy az említett két felmérés csak öt osztályt alkalmaz, és a mi modellünkhöz képest az 1998-ban készült közvélemény-kutatás nem használja a *munkásosztály* alkategóriát, míg a romániai magyar mintán készült vizsgálat a középosztályt csak két alsóosztályra tagolja. Ezért az összehasonlítás csak az összevont középosztályi szinten lehetséges. Tudatában vagyunk annak, hogy ilyen feltételek között az összehasonlítás következtetései csak szerények lehetnek.

A célcsoportunk tagjait a hatlépcsős modell egyes kategóriáiba az alapján soroljuk be, hogy ezek mekkora vagyonnal és jövedelemmel rendelkeznek, hogy anyagi javaik miként strukturálódnak. A strukturálódott vagyonok teóriája alapján az is kétségtelen, hogy bár létezik – elsősorban iskolázottságból, képzettségből, műveltségéből eredő – hasonlóság a kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók között, nem mondhatjuk, hogy pozíciójuk is közös.

MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK

2002 szeptember–októberében kérdőíves felmérést végeztünk a kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók körében, azzal a céllal, hogy – többek között – vizsgáljuk a célcsoport gazdasági-társadalmi helyzetét. Feltételeztük, hogy a kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók az értelmiség egy csoportjaként a román társadalomban a középosztályi rétegekhez tartoznak, és ennek megfelelően általában kedvezőbb gazdasági-társadalmi helyzetben vannak. Viszont e csoportra is a belső differenciálódás jellemző, és megtalálható körükben a társadalmi hierarchia csúcsához közel álló gazdag réteg, csak úgy, mint a szűkebb életfeltételek szerint élő átlagértelmiségiek rétege. Úgy véltük, hogy jobb a munkaerőpiaci helyzete a műszaki- és természettudományok területén dolgozóknak, ugyanis olyan tudással rendelkeznek, melynek van kereslete a munkaerőpiacon. Ilyen szempontból hátrányos helyzetben vannak a humán- és társadalomtudományok művelői, ugyanis ők a magángazdaságban az ismereteiket nem tudják értékesíteni, az állami költségvetésre támaszkodó munkaerőpiacon pedig a tudásukból túlkínálat van (Tănase 1996: 15). Végül a kolozsvári magyar egyetemi okta-

tókról és kutatókról feltételeztük, hogy valósághűen látják saját helyzetüket, ezért összhangot találunk az objektív és szubjektív rétegbesorolások között.

Mint tanulmányunk címe is jelzi, a megcélzott populáció a kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók köre. A vizsgálat előkészítésekor számolnunk kellett az- zal, hogy a megcélzott populációról készült adatbázisunk nem teljes, mivel az állami intézmények magyar nemzetiségű dolgozóit illetően ellenőrizetlen adatokkal rendelkezünk (az intézményben dolgozó megkérdezettek ítéletére alapozva).³ A kolozsvári orvostudományi- és az agrártudományi egyetemek magyar nemzetiségű oktatóiról informális úton nem tudtunk adatokhoz jutni, nyilvánosan elérhető adatokat pedig nem leltünk. E két egyetemen a magyar nemzetiségű oktatók száma nagyon alacsony. Az említett okok miatt a megcélzott és a vizsgált populáció között egy kis eltérés van.

Felmérésünkben a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem és a Protestáns Teológiai Intézet magyar nyelven oktató magyar nemzetiségű tanárait, a Kolozsvári Műszaki Egyetem, a Ion Andreescu Képzőművészeti Egyetem, a Gheorghe Dima Zeneakadémia magyar nemzetiségű, de román nyelven tanító oktatóit, a Román Akadémia kolozsvári fiókszervezeteinek – a Társadalomkutató Intézetnek, a Nyelvészeti és Irodalomtörténeti Intézetnek, a Történettudományi Intézetnek és a Folklor Intézetnek –, valamint a kolozsvári állami múzeumoknak – a Szépművészeti Múzeumnak, az Erdélyi Néprajzi Múzeumnak és az Erdélyi Történelmi Múzeumnak – magyar nemzetiségű, de tevékenységüket román nyelven folytató tudományos munkatársait, a kolozsvári magyar érdekeltségű tudományos tevékenységgel rendelkező alapítványok – az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a Kriza János Néprajzi Társaság, a Romániai Magyar Közgazdász Társaság és az Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság – vezető tisztségviselőit és főállású tudományos munkatársait kérdeztük meg. Azokat tekintettük magyar nemzetiségű oktatónak vagy kutatónak, akiket az adott intézmény megkérdezett munkatársai magyarnak tartottak. A megkérdezettek köre alkotja a vizsgálati populációt.

A vizsgálati populáció 370 személyből állt. Az adatgyűjtést elektronikus és postai úton kiküldött kérdőívekkel végeztük. 190 kérdőívet küldtünk ki elektronikusan, 180 kérdőívet pedig postai úton. A vizsgálati populáció a beosztás és a nemi megoszlás tekintetében a következőképpen strukturálódott.

Felkérésünkre, a megszabott határidőre 64 kérdőív érkezett vissza elektronikus, 70 kérdőív pedig postai úton. A 134 válaszoló a vizsgálati populáció 36 százalékát jelenti. Az ilyen típusú lekérdezések esetében a válaszolási arány 30-40 százalék szokott lenni (Cseh-Szombathy–Ferge 1971: 181), ezért a válaszolók aránya megfelelőnek tekinthető. Itt jegyezzük meg, hogy habár a magyar nemzetiségű oktatók és kutatók kiválasztásában mások megítélésére bíztuk magunkat, a megkérdezettek válaszolásukkal felvállalták a magyar identitást. A válaszolók nemek szerinti megoszlása megegyezik a vizsgálati populáció egészében fellelhető arányokkal. Az arányokból egyértelmű, hogy mind a vizsgálati populációban, mind a válaszolók körében a nők alulképviselek

3 Az egyetemi oktatók jegyzékét a Babeş–Bolyai Tudományegyetem és a Kolozsvári Műszaki Egyetem honlapjáról szereztük be. A Zeneakadémia és a Képzőművészeti Egyetem honlapján nincs közzéve az oktatók jegyzéke, itt egy-egy kapcsolattartón keresztül szereztük be a magyar oktatók listáját. Az állami kutatóintézetekben hasonlóképpen jártunk el. A magyar érdekeltségű alapítványoknál szintén rákérdeztünk a főállásban alkalmazott tudományos kutatók személyének kilétére. Mivel az adatgyűjtés nem hivatalos dokumentumok alapján történt, tudatában vagyunk annak, hogy nem teljes.

az összes beosztás tekintetében.⁴ A kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók körében a férfiak vannak túlsúlyban. A magyar érdekeltségű tudományos szervezetek elnökségi tagjai is mindannyian férfiak. A válaszolók között túlreprezentáltak a professzorok (3,55 százalékkal) és a docensek (2,72 százalékkal), valamint enyhén alulreprezentáltak a többi kategóriák.

1. táblázat A vizsgálati populáció beosztás szerinti megoszlása nemenként

Beosztás	Férfi %	Nő %	Összesen %
Professzor	15,13	1,62	16,75
Docens	10,54	3,24	13,78
Adjunktus	23,51	8,65	32,16
Tanársegéd	12,43	10,54	22,07
Gyakorok	3,24	2,70	5,95
Kutató	2,43	2,43	5,86
Doktorandusz	1,08	0	1,08
Elnökségi tag	2,43	0	2,43
Összesen	70,79	29,18	100

N=370

2. táblázat A válaszadók beosztás szerinti megoszlása nemenként

Beosztás	Férfi %	Nő %	Összesen %
Professzor	16,5	3,8	20,3
Docens	13,5	3	16,5
Adjunktus	19,5	8,3	27,8
Tanársegéd	12,8	8,3	21,1
Gyakorok	2,3	2,3	4,5
Kutató	3,1	3	6,1
Doktorandusz	1,5	0,8	2,3
Elnökségi tag	1,6		1,6
Összesen	70,7	29,3	100

N=134

4 Az országos adatok szerint az értelmiségi és kutatómunkát végzők körében a nők 65,96 százalékban vannak jelen (REC 2002). Az felsőoktatásban a nők aránya a 2001/2002-es tanévben 40,35 százalék volt (Anuar 2004). A Babe^o-Bolyai Tudományegyetemen a nők aránya a 2001/2002-es tanévben 32,24 százalék volt (Neményi 2004a). Ezek alapján egyértelmű, hogy a kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók körében az országos arányoknál alacsonyabb a nők képviselete.

A válaszolók 24,6 százaléka bölcsész, 20,1 százaléka társadalomtudós, 7,5 százaléka művész (képzőművész és zenész), 15,7 százaléka mérnök, 32,1 százaléka természettudós. A vizsgálati populáció tudományterületi összetételéhez képest 7 százalékkal felülreprezentáltak a természettudósok, és ugyanolyan arányban alulreprezentáltak a társadalomtudósok. A többi tudományterület esetében a vizsgálati populáció és a válaszolók arányai megegyeznek. A válaszolók közül hiányoznak az államigazgatás, a jogtudományok és gazdaságtudományok képviselői. Ez főleg azzal magyarázható, hogy ezeken a tudományterületeken kevés a magyar szakember, így ők már a vizsgálati populációban is nagyon kis létszámban voltak jelen. A kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók 85 százaléka Kolozsváron él, a többiek más településről ingáznak Kolozsvárra. Az egyetemi városnak és az egyetemi beosztásoknak nagy a vonzása, így a földrajzi mobilitás igen hangsúlyos mintánkban: a megkérdezetteknek kétötöde (42,5 százalék) származik Kolozs megyéből, egyharmada Székelyföldről⁵ (33,7 százalék), a többiek pedig Erdély más megyéiből.

A KOLOZSVÁRI MAGYAR EGYETEMI OKTATÓK ÉS KUTATÓK GAZDASÁGI-TÁRSADALMI HELYZETE

A kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók gazdasági helyzetét mind objektív mind szubjektív mutatók alapján vizsgáltuk. Követtük a megkérdezett gyermekkori és saját családjának vagyoni helyzetét, illetve a megkérdezett jövedelmi helyzetét. Rákérdeztünk a gyermekkori lakás nagyságára és felszereltségére, egyéb ingatlanok és személygépkocsi tulajdonlására, arra, hogy a gyermekkori családban volt-e pénz élelmiszerre és ruházkodásra. A saját gazdasági helyzettel kapcsolatban tudakoltuk a megkérdezett jövedelemforrásainak számát és jellegét, a család fogyasztásának összetételét, az esetleges pénzhányokat, a háztartás tartós fogyasztási cikkekkel való felszereltségét, egyéb ingatlanok és személygépkocsi tulajdonlását, azt, hogy a család rendelkezik-e megtakarításokkal. Végül rákérdeztünk arra is, hogy a válaszolók hogyan értékelik a családjuk anyagi helyzetének alakulását az elmúlt tizenkét hónapban, a rendszerváltozás óta, valamint viszonyítva a lakosság többségéhez.

A kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók 80 százaléka városban nőtt fel, vidékről csupán a válaszolók egyötöde származik. A városi származás igen magas a célcsoportban, ugyanis a romániai magyaroknak csak 52,74 százaléka él városban (REC 2002). A nagyarányú városi származás korosztálytól függetlenül érvényesül. Érthető, mivel a városi környezet mindenkor előnyösen befolyásolja az iskolai végzettséget, és így az értelmiségi pálya felé fordulást. A városi környezet a gazdasági helyzetet, a vagyoni formákat és a jövedelemszintet, illetve a jövedelem-felhasználást is befolyásolja. A vagyon más formái kerülnek felhalmozásra vidéken és városban, ami pedig a jövedelemszerzést illeti, városban jobb a munkaerőpiaci helyzet, több a jobban fizetett állás. Ugyanakkor más az igénystruktúra, így a megszerzett jövedelmek felhasználása is más jellegű, mint vidéken. A kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók vagyoni helyzetének vizsgálatában fontos tényező a gyermekkori család anyagi helyzete. A szülői család esetében csak a vagyoni elemekre kérdeztünk rá, a család jö-

5 Hargita megye, Kovászna megye, Maros megye.

vedelmét visszamenőleg nem követtük. Rákérdeztünk azonban arra, hogy a család küzdött-e anyagi gondokkal.

A kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók nagy része esetében a gyerekkori lakásban megvoltak mindazok a komfortelemek, amelyek a kényelmes életvitelt biztosítják. A válaszolók többségénél a gyerekkori lakásban volt villany (97 százalék), fűtés (93 százalék), folyóvíz (82 százalék), fürdőszoba (73 százalék), WC (73 százalék), hűtőszekrény (76 százalék), lemezjátszó (79 százalék) és könyvtár (93 százalék). A válaszolók majdnem felénél a családi házban volt folyó melegvíz is. Írógéppel és telefonkészülékkel a válaszolók szülői családjainak fele rendelkezett. A rendszerváltás előtt kevés lakásban volt vezetékes telefon, ezért a telefontal ellátott háztartások magas száma az előnyös életvitelt jelzi. Hasonló a helyzet az írógéppel. Az írógép az értelmiség munkaeszköze volt, így ennek jelenléte a lakásban a középosztályhoz való tartozást igazolja. Összefüggés mutatható ki az apa iskolai végzettsége és az írógéppel való rendelkezés között. Összefüggés mutatható ki az életkor és a gyerekkori lakás felszereltsége között, vagyis a fiatalabbak már jobban felszerelt lakásokban nőttek fel. Az idősebbek gyerekkori lakásfelszereltségének elemzésekor figyelembe kell venni a történeti idősíkot is, hiszen ami ma szegényesnek minősül, nem biztos, hogy az adott korban is annak volt tekinthető. A hűtőszekrény az idősebbek szülői háztartásából hiányzott, amely abban a korban, amikor a válaszolók gyermekek voltak, szintén nem volt jellemző. Megfigyelhető, hogy akik nélkülözték a lakásban a folyóvizet és a fürdőszobát, főleg családi házban laktak, és a rendszerváltás előtti időszakban nem volt elterjedt, hogy fürdőszoba legyen a magánházakban. Viszont az intellektuális igényekre utaló művészeti alkotások, hangszerek és stílbútor főleg a családi házakban és bérházakban lakók háztartásában találhatók meg.

A kulturális értékkel bíró tárgyak – képzőművészeti alkotások (56 százalék), zongora vagy más hangszer (49 százalék) – a szülői család háztartásában a válaszolók felénél fordul elő. Az anyagi jólétre és a kulturális igényességre utaló stílbútor a megkérdezettek egyharmadának (35,5 százalék) szülői lakásában volt. Összefüggés mutatható ki az apa iskolai végzettsége és a stílbútor, az írógép, a könyvek száma és a képzőművészeti alkotások jelenléte között, viszont nem mondhatjuk, hogy stílbútor csak a magasabb iskolai végzettségű és beosztású apák háztartásában volt. A szülői háztartások 35,5 százalékában volt stílbútor, ezen belül 9,5 százalék azon háztartások aránya, ahol a családfőnek nyolc általános osztálya volt, 14,2 százalék azon háztartások aránya, ahol az apának szakiskolája vagy szakközépiskolája volt, 4,8 százalék azon háztartások aránya, ahol az apának érettségije volt és 71,3 százalék azon háztartások aránya, ahol az apa felsőfokú végzettségű. Hasonló a helyzet a zongorával és képzőművészeti alkotással való rendelkezés esetében is. A keresztátlák adatait vizsgálva, megfigyelhető, hogy stílbútorral nagyobb arányban a természettudósok és a mérnökök szülei rendelkeztek, míg a képzőművészeti alkotások a bölcsészek és a művészek szüleinél gyakoribbak. A keresztátlák szerint nem releváns a válaszoló jelenlegi beosztása, ami a szülői család kulturális értékekkel bíró tárgyak tulajdonlását illeti. Korcsoportonként vizsgálva a kulturális értékekkel bíró tárgyak tulajdonlását, az figyelhető meg, hogy stílbútorral főleg a 45 év fölötti generációk szülei rendelkeztek nagyobb arányban, a képzőművészeti tárgyak birtoklása nem függ a válaszoló korától, míg a házi könyvtár hiánya inkább az 55 év fölöttiekénél fordul elő.

Személygépkocsival a megkérdezettek szüleinek 40 százaléka, nyaralóval vagy üdülőtelekkel 10–10 százalékuk rendelkezett. Autóval főleg a 40 évnél fiatalabb válaszolók szülei rendelkeztek, akik jelenleg, természetesen alacsonyabb beosztásokban dolgoznak. Itt nem tapasztaltunk jelentős eltérést, ami a tudományterületenkénti megosztást illeti. Más a helyzet a nyaralóval és az üdülőtelekkel. A mérnökök és a természettudósok szülei nagyobb arányban rendelkeztek nyaralóval és üdülőtelekkel, mint a többi tudományterületek képviselőinek szülei.

A gyerekkori lakás felszereltségét 15 elemmel való ellátottság alapján mértük: villany, folyóvíz, állandó melegvíz, fürdőszoba, WC, fűtés, gáz, telefon, hűtőszekrény, írógép, lemezjátszó vagy magnetofon, stílbútor, könyves szekrény vagy könyvespolc, eredeti képzőművészeti alkotás, zongora vagy más hangszer. A felsorolt elemek alapján a válaszolók gyerekkori háztartását az alábbi csoportokba soroltuk: a 13–15 elemmel rendelkező háztartások, a 8–12 elemmel rendelkező háztartások és a legfeljebb 7 komfortelemmel rendelkező háztartások. Az első csoportba a válaszolók majdnem egynegyede sorolható, akik kényelmes, nagyon jól felszerelt és magas kulturális igényeknek megfelelő lakásban nőttek fel. A második csoportba a válaszolók fele sorolható, akik jól felszerelt háztartásban nőttek fel. E csoport tagjai viszont két egyenlő alcsoportba oszthatók, aszerint, hogy a házban jelen voltak-e a tárgyi kultúra elemei. A harmadik csoportba a válaszolók megmaradt egynegyede sorolható, akik gyengébben felszerelt, alacsonyabb kényelmi fokú háztartásban nőttek fel. Gyengébben felszerelt lakásban, nagyobb arányban a művészek, a mérnökök és a bölcsészek nőttek fel, de nincs összefüggés a beosztás a gyerekkori lakás felszereltsége között. Fordított összefüggés van viszont az életkor és a gyerekkori lakás felszereltsége között.

A válaszolókra nem jellemző, hogy gyerekkorban nélkülözések között éltek volna, hogy ne lett volna mit enniük és felvenniük. Az életvitel minőségére utal a ruházkodás is. A válaszolók több mint felének gyermekkorában évszakonként több pár cipője és legalább egy rend ünneplő ruhája volt. Említést kell azonban tennünk a válaszolók egy nagyon kis részéről (3–6 százalék), akik gyakran nélkülözték nemcsak a megfelelő ruházkodást, de még ennivalóra sem jutott. Négy személy említette, hogy gyakran még élelmiszerre sem volt pénzük, ebből háromnak az apja értelmiségi-szellemi foglalkozású, egynek pedig szakmunkás.

A szülői család gazdasági helyzetének felmérésére alkalmazott dimenziókból (a gyerekkori lakás szobaszáma, művészeti tárgyakkal való rendelkezés, személygépkocsi tulajdonlása, a gyerekkori lakás felszereltsége tartós háztartási és technikai eszközökkel) klaszterelemzés segítségével négy csoportot különítettünk el: az első csoportot a felső középosztályhoz tartozó, nagyon jó anyagi helyzetben lévő szülői családok alkotják, akik tágas és nagyon jól felszerelt, művészeti tárgyakkal is ellátott háztartással rendelkeztek, és személygépkocsijuk is volt. Ebben a csoportba a megkérdezettek 38,3 százalékának a szülei sorolhatók. A második csoportot a középosztályba sorolható, jó anyagi helyzetben lévők alkotják, akik tágas és jól felszerelt lakással rendelkeztek, viszont csak a csoporthoz tartozó szülői családok felének lakásában találkoztunk műtárgyakkal, és szintén minden második családnak volt autója. Ebben a csoportba a minta 30 százalékának a szülei sorolhatók. A harmadik csoportot az alsóközéposztályhoz sorolható, átlagos anyagi helyzetben lévők alkotják, akik kétszobás és közepesen felszerelt lakásban laktak, és nem jellemző körükben a művészeti tárgyakkal és autóval való rendelkezés. Ez a csoport a megkérdezettek 18,3 százalékának a szüleit tömöríti. A negyedik csoportot a

munkás- és alsóosztályhoz soroljuk, és a megkérdezettek 13,3 százalékának a szülei tartoznak ide. Itt a kétszobás gyengén felszerelt lakások a jellemzőek, a háztartásban nem találkozunk művészeti tárgyakkal, a családok nem rendelkeznek autóval. Elemzéseink alapján elmondható, hogy az alsó- és alsó középosztályokból a 40 év fölöttiek származnak, és arányuk az idősebb korosztályok felé növekszik. Tudományterületek szerint vizsgálva ezt a kérdést, látható, hogy az alsó- és alsó középosztályi származásúak a bölcsészek és természettudósok körében jelentősebb.

A válaszolók besorolták a szülői családjukat a hatosztályos modellbe, és itt az általunk objektíven kialakított csoportosítástól kissé eltérő eredményeket kaptunk. A megkérdezettek 19,4 százaléka a szüleit az alsó- és munkásosztályba sorolta, 19,4 százaléka az alsó középosztályba, 41 százaléka a középosztályba, 16,4 százaléka a felső középosztályba, 2,2 százaléka a felsőosztályba. A felső- és felső középosztályba sorolt szülők az objektív csoportosítás szerint is legnagyobb arányban a felső középosztályhoz tartoznak, a középosztályba sorolt szülők több mint háromnegyede objektív kritériumok szerint is a felső közép- vagy középosztályhoz tartoznak. Az alsó középosztályba sorolt szülőknek objektív mutatók szerint csak kétötöde tartozik az alsó- vagy az alsó középosztályokhoz. A munkásosztályhoz sorolt szülők fele tartozik az alsó- vagy az alsó középosztályhoz. Az alsóosztályhoz sorolt szülők objektíven is az alsóosztályhoz tartoznak.

Feltűnt azonban, hogy igen jó felszereltséggel és művészeti tárgyakkal is ellátott háztartásban felnőtt válaszolók szülői családjukat az alsó középosztályba vagy a munkásosztályba sorolták. Ezért megvizsgáltuk, hogy a szülői családnak a különböző társadalmi osztályokba való besorolása milyen változókkal van legerősebb összefüggésben. Kapcsolat mutatható ki az anyagi helyzet mutatóival, azonban a legerősebb az összefüggés a megkérdezett apjának iskolai végzettségével és foglalkozásával, tehát a társadalmi helyzet megítélése inkább kulturálisan, mint gazdaságilag meghatározott. Ha az apa foglalkozását és a szülők társadalmi besorolását vizsgáljuk együtt, jóval nagyobb az összhang. A felsővezető vagy vezető értelmiségi apával és a középvezető vagy középszintű szellemi szakember apával rendelkező válaszolók mindannyian szülői családjukat a középosztályba vagy a felsőosztályba sorolták. A rutin szellemi foglalkozású apákkal rendelkezők szülői családjukat szintén főleg a középosztályba sorolták. Az önálló paraszt és üzemtechnikus apával rendelkezők fele szülői családját az alsóosztályba vagy a munkásosztályba sorolta, a másik fele pedig a középosztályba. A szakmunkás apával rendelkezők szülői családjukat 71,4 százalékban a munkásosztályba, 28,6 százalékban a középosztályba sorolták.

A megkérdezettek gazdasági helyzetét a felhalmozott vagyon mértékének és a jövedelemforrások számának vizsgálatával követtük. Az életvitelt jelentősen befolyásolja az örökölt vagy az élet során felhalmozott vagyoni javak mennyisége, minősége és struktúrája. A jövedelmek szintje pedig a fogyasztási szintet, így az életszínvonalat befolyásolja.

A vagyoni elemek közül a legfontosabb a lakóingatlan. A kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók 85 százaléka Kolozsváron él, saját tulajdonú vagy bérelt lakásban. A válaszolók 71,6 százalékának van saját lakása, 15,8 százaléka bérelt lakásban él, a többiek családtagként a szülői házban élnek. Az erdélyi magyar lakosság esetében nagyobb a saját lakással rendelkezők aránya (87,2 százalék)⁶ és alacsonyabb a bérelt

6 *A romániai magyarok*. 1999.

lakásban élők száma (5,6 százalék). Ez az eltérés a jelentős földrajzi mobilitással magyarázható, vagyis a más megyékből származó fiatal egyetemi oktatóknak és kutatóknak nem áll módjukban önerőből lakást vásárolni, így kénytelenek bérelt lakásban lakni. Összefüggés mutatható ki az életkor és a lakástulajdon között, vagyis minél idősebb valaki, annál nagyobb a valószínűsége, hogy saját lakásban lakik. Itt viszont más tényezők is érvényesülnek. Míg a szocialista rendszerben a keresők nagytöbbségének lehetősége volt részletre lakást vásárolni, addig a mai körülmények között a lakásárak annyira megemelkedtek, a lakáskölcsönök feltételei pedig olyan szigorúak, hogy a fiatalok nem tudnak lakást vásárolni segítség nélkül. Lakással főleg azok rendelkeznek, akiknek sikerült ezt 1989 előtt megvásárolni. A lakástulajdonosoknak csak 17,7 százaléka 35 év alatti, a többi saját lakással rendelkező személy életkora meghaladta a 35 évet. Az életkor és lakástulajdon összefüggéséből következik az is, hogy a magasabb beosztásokban dolgozók saját lakásban laknak. Nincs összefüggés a lakástulajdon és a nem között, vagyis a nők és a férfiak ugyanolyan arányban laknak saját vagy bérelt lakásban. Legkisebb arányban a bölcsészek laknak saját lakásban.

A lakóingatlan minősége szintén az anyagi helyzetre utal. A megkérdezettek 6,2 százaléka esetében a lakás alapterülete nem haladja meg a 40 négyzetmétert. A válaszolók 47,3 százaléka lakásának területe 41–70 négyzetméter, 32 százaléka lakásának alapterülete 71–100 négyzetméter között van. A válaszolók 15 százaléka lakásának alapterülete meghaladja a 100 négyzetmétert, ez pedig a társadalmi átlag fölötti gazdasági helyzetre utal. A kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók magasabb arányban laknak magánházban, mint a kolozsvári lakosság általában. Míg a célcsoportunk 67,4 százaléka lakik tömbházlakásban és 22,6 százaléka magánházban, addig a kolozsvári lakosság 70,7 százaléka lakik tömbházlakásban és 19,3 százaléka magánházban (Neményi 2004b: 26). A válaszolók 60,6 százaléka két vagy háromszobás lakásban él, 33,4 százalék a négy vagy öt-hat szobás lakásban élők aránya és 6,1 százalék azok aránya, akik egy szobás lakásban laknak. Tudományterületenként nincs eltérés a lakóingatlan minősége tekintetében.

A válaszolók családjai általában egy ingatlannal, a saját lakásukkal rendelkeznek, azonban 20,9 százalékuknak a lakóingatlanon túl más ingatlanjuk is van. Az ingatlanvásárlás jó lehetőség azok számára, akik anyagi felesleggel rendelkeznek, ugyanis stabilan tartja a pénznek az értékét; különösen alkalmas erre a lakás célú ingatlan. A második ingatlannal rendelkezők egyharmada a 100 négyzetméteresnél nagyobb lakással, egyharmada a 71–100 négyzetméteres lakással, egyharmada pedig a 41–70 négyzetméteres lakással rendelkezők közül kerül ki. A válaszolók 7,5 százaléka üres telekkel, 7,5 százaléka pedig nyaralóházzal rendelkezik. Ezek az arányok megfelelnek a romániai magyar lakosság körében fellelhető arányoknak, ugyanis egy 1999-ben végzett felmérés szerint (Veres 2003: 107) a magyar lakosság 8 százalékának volt nyaralója. A válaszolók fele, akik egy vagy több lakóingatlannal, üres telekkel vagy nyaralóházzal rendelkeznek, az említett vagyontárgyakat a 1989-es változások után szerezték be vásárlás vagy öröklés útján. Feltételeztük, hogy anyagi felesleggel, amelyet ingatlanba fektethetnek, főleg a karrierjük teljében lévő középkorú személyek rendelkeznek, viszont nem találtunk összefüggést az ingatlanokkal való rendelkezés és az életkor vagy a beosztás között. A más lakóingatlannal rendelkezők inkább a művészek, a mérnökök és a bölcsészek közül kerülnek ki.

Az alapvető vagyontárgyak közé tartozik a személygépkocsi. A kolozsvári magyar oktatók és kutatók 60 százalékának van személygépkocsija, amelyet fele újan, fele pedig használtan szerzett be. Ez az arány magasabb a romániai magyar lakosság gépjármű tulajdonlási arányánál,⁷ és megfelel a diplomások körében létező arálynak (Horváth–Lazár 2000). A tulajdonosok egynegyede öt évesnél fiatalabb autóval, egyharmada pedig öt–tíz éves autóval rendelkezik. A megkérdezettek 20 százalékának tíz évesnél régebbi, de húsz évesnél fiatalabb, 20 százalékának pedig húsz évesnél régebbi autója van. Az adatokból az derül ki, hogy nincs összefüggés az életkor, a beosztás és az autótulajdonlás, valamint az autó minősége között, mégis a kereszttáblák adatai alapján elmondhatjuk, hogy újabb autója főleg a 40–60 év közötti generációnak van, 20 évesnél régebbi autóval főleg az idősebb korosztály rendelkezik. A 40 éven aluliaknak általában 5–15 éves, használtan vásárolt autójuk van. Megállapítható, hogy legnagyobb arányban az adjunktusok és a docensek rendelkeznek személygépkocsival, viszont újan vásárolt autója legnagyobb arányban a professzoroknak és a docenseknek van. A mérnökök körében a legnagyobb az autótulajdonosok aránya (81 százalék), a művészek csak 40 százaléka rendelkezik személygépkocsival. A tulajdonban lévő autók életkora arra enged következtetni, hogy a személygépkocsi nem reprezentációs vagyontárgy, inkább munkaeszköz és funkcionális jelentősége van.

A vagyoni helyzetre utal a lakás felszereltsége is. A tárgyak birtoklása társadalmi különbségeket jelez, s így társadalmi viszonyokat is fejez ki. A kérdőívben az alábbi háztartási és modernizációs eszközökkel való rendelkezésre kérdeztünk rá: telefon, mobiltelefon, villanyvarrógép, HIFI-torony, hűtőszekrény, mélyhűtő, mikrohullámsütő, automata mosógép, mosogatógép, lakásriasztó-berendezés, személyi számítógép, színes televízió, video, videokamera, szárítógép, könyvtár, értékes műtárgy. Feltételeztük, hogy a legáltalánosabb háztartási eszközökkel a megkérdezettek már rendelkeznek, ezért olyan korszerű modernizációs eszközök létre is rákérdeztünk, amelyekkel ma még a társadalom kis hányada rendelkezik.

Az összes felsorolt eszközzel egy válaszoló sem rendelkezik. A válaszolók harmegyede rendelkezik kötelékes telefontal, mobiltelefonnal, hűtőszekrényel, számítógéppel, színes televízióval. Minden harmadik válaszoló rendelkezik videóval, automata mosógéppel, mélyhűtővel, mikrohullámsütővel, HIFI-toronnyal, villanyvarrógéppel. A válaszolók 5 százaléka rendelkezik mosogatógéppel, lakásriasztó-berendezéssel, videokamerával, szárítógéppel. Az utóbb felsorolt korszerű technikai eszközökkel a kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók nagyon kis arányban rendelkeznek, így nem mondható el, hogy a célcsoportunk általában a társadalmi átlag fölé emelkedik, és kedvezőbb életfeltételi keretek között él. A válaszolók 90 százaléka rendelkezik az összes felsorolt eszköz felével. Néhány eszközt a családok jellegzetesen a rendszerváltás utáni időszakban szereztek be, ezek a mobiltelefon, a színes televízió, a mikrohullámsütő. A kereszttáblák adatai alapján megállapítható, hogy a mobiltelefon az egyetlen eszköz, amely nagyobb arányban a kisebb beosztású mintatagoknál van jelen, viszont az összes többi tartós háztartási cikk vagy modernizációs eszköz a professzoroknál és docenseknél fordul elő nagyobb arányban. A hűtőszekrény, a mikrohullámsütő, az automata mosógép, a személyi számítógép és a színes televízió

7 Óvatosságra int, hogy a személygépkocsik száma Romániában egyre nő, és a felmérés időpontja – 1999 – és a mi vizsgálatunk időpontja között eltelt három év.

az adjunktusoknál és tanársegédekénél is hasonló arányban van jelen, mint a professzoroknál és a docenseknél.

Vizsgáltuk, hogy létezik-e összefüggés a megkérdezett háztartásának anyagi felszereltsége és a gyerekkori lakhely (település típusa), valamint a gyerekkori lakás felszereltsége között. A számítások nem mutatnak semmilyen összefüggést az említett változók között. Az általunk nyert adatokat összevetettük egy 1999-ben készült felméréssel (Veres 2003: 107), amely – többek között – követte az erdélyi magyar lakosság tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságát. A kolozsvári egyetemi oktatók és kutatók jóval nagyobb arányban rendelkeznek tartós fogyasztási cikkekkel, mint általában az erdélyi magyar lakosság. Figyelembe kell vennünk, hogy a mi felmérésünk 3 évvel később készült, és ez alatt az idő alatt feltehetőleg a magyar lakosság körében is emelkedett azok aránya, akik még további tartós használati tárgyakat szereztek be. Van néhány tárgy, ahol a különbségek valószínűleg nem egyenlítődték ki: míg 1999-ben a magyar lakosság 61 százaléka rendelkezett vezetékes telefontal és 10 százaléka számítógéppel, addig a válaszolóink 91 százaléknak van vezetékes telefonja, 75 százaléknak pedig számítógépe. Összefüggés mutatható ki a lakás felszereltsége és az autóval való rendelkezés között, vagyis akinek a lakása viszonylag jól felszerelt annak nagy valószínűséggel autója is van. Viszont nincs összefüggés a lakás felszereltsége és a lakás jogcíme között, azaz nem állítható, hogy a bérelt lakások felszereltsége általában gyengébb, mint a saját tulajdonú lakásoké.

Rákérdeztünk arra is, hogy a család rendelkezik-e értékes műtárgyakkal, amelyek léte egyrészt a kulturális igényre, másrészt a vagyoni helyzetre utalnak. A válaszolók felének (49,6 százalék) a lakásában van értékes műtárgy, és a műtárggyal rendelkezők kétötöde (38,2 százalék) ezeket a rendszerváltást követő időszakban szerezte be. Ez a tény a csoportnak a rendszerváltást követő gazdasági növekedését jelzi. Feltételeztük, hogy a művészeti alkotások iránti igény a gyerekkori szocializáció következménye, és valóban összefüggést találtunk a gyerekkori háztartásban fellelhető képzőművészeti alkotások és stílbútor léte, valamint a saját háztartásban létező művészeti alkotások léte között. Ugyanakkor a státuscsoport szükségletrendszeréhez hozzátartozik a művészetek „fogyasztásának” fokozottabb igénye, a művészeti alkotások birtoklásának vágya. Ebből fakadóan a művészeti alkotások olyan válaszolók háztartásában is meglelhetők, akik gyerekkori háztartásából ez hiányzott. A műalkotások birtoklása az intellektuális igényt és az anyagi helyzetet, esetenként a középosztályi család által hagyományozott javak őrzését együtt jelzi. Itt is érdemes megemlíteni az előbbi 1999-ben végzett felmérés eredményét, mely szerint a magyar lakosság 9 százaléka rendelkezett értékes művészeti tárggyal a megkérdezés pillanatában, a mi válaszolóinknak pedig fele van értékes műtárgy birtokában. Ezek az adatok jelzik a kolozsvári egyetemi oktatók és kutatók magas kulturális igényét és egyben előnyös gazdasági helyzetét a magyar lakosság körében.

A lakás felszereltsége alapján (telefon, mobiltelefon, villanyvarrógép, HIFI-torony, hűtőszekrény, mélyhűtő, mikrohullámsütő, automata mosógép, mosogatógép, lakásriasztó-berendezés, személyi számítógép, színes televízió, videó, videokamera, szárítógép, könyvtár, értékes műtárgy) a válaszolók háztartását az alábbi csoportokba soroltuk: a 12–15 háztartási elemmel rendelkező háztartások, a 7–11 elemmel rendelkező háztartások és a legfeljebb 6 komfortelemmel rendelkező háztartások. Ezt az osztályozást az indokolja, hogy a vizsgált háztartási eszközökből hattal a minta nagy

hányada, hét–tizeneggyel a minta megközelítőleg fele, tizenkét–tizenötrel a minta kis hányada rendelkezik. A háztartások 8 százaléka az első csoportban helyezkedik el, a második csoportba a háztartások 68 százaléka sorolható, a harmadik csoportba a lakások 24 százaléka kerül. Az első csoportba sorolt háztartásokat nagyon jól felszerelteknek, a második csoportban lévőket jól felszerelteknek, a harmadik csoportbelieket pedig átlagos háztartásoknak tartjuk. Az első csoportba tartozó lakásokban megtaláljuk az értékes műtárgyakat. Ebből a szempontból a második csoport két egyenlő alcsoportra bontható, az egyik alcsoport háztartásai rendelkeznek műtárgyakkal, a második alcsoport háztartásai pedig nélkülözik ezeket. A harmadik csoportban lévő háztartásokra a kulturális értéket hordozó tárgyak hiánya jellemző. A gyengén felszerelt lakás a természettudósok és mérnökök körében gyakoribb. Az életkor növekedésével a lakásfelszereltség is javul, viszont az 50 év fölöttiekre ez már nem jellemző. Érdekes jelenségre utalnak a keresztábrák, melyek szerint a gyengébben felszerelt lakások gyakoribbak a konzulens professzorok és a gyakornokok körében.

A vizsgált populációban az anyagi felhalmozásnak három formájával találkoztunk: egyesek a megtakarításaikat ingatlanokba, mások ingóságokba fektetik. Van egy harmadik csoport is, amely a megtakarításait készpénzben tartja, és nem fekteti be. A válaszolók kétharmada az adatgyűjtés előtti egy évben vásárolt tartós fogyasztási cikket, megtakarított pénze szintén a minta kétharmadának van. Nem mondhatjuk, hogy a pénzmegtakarítás valamelyik korcsoportra vagy beosztási csoportra jellemző. Hasonlóképpen nincs összefüggés a lakás felszereltsége és a pénzmegtakarítások léte, illetve újabb tartós fogyasztási cikkek vásárlása között. Élet- vagy más jellegű biztosítással a megkérdezettek nagyon kis aránya rendelkezik.

A jövedelmi helyzet vizsgálatakor elsősorban a jövedelem összegére szoktak rákérdezni. Mivel a jövedelem összegére adott válaszok legtöbb esetben nem megbízhatók, ugyanis ez mindenki számára érzékeny kérdés, relevánsabbnak találtuk a kolozsvári magyar egyetemi oktatóktól és kutatóktól azt megkérdezni, hogy milyen forrásokból tesznek szert jövedelemre.

A gyűjtött adatok azt mutatják, hogy a kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók főleg saját tudásuk befektetéséből, saját munkájukból jutnak jövedelemhez. Alig 9 százalék azok aránya, akik lakóingatlan és 2 százalék azok aránya, akik földek bérbeadásából jutnak jövedelemhez, tehát a szerzett vagy örökölt vagyonukat kamatoztatják. Semmilyen szignifikáns összefüggést nem tudtunk kimutatni e csoport tagjainak demográfiai–gazdasági jellemzői és a között a tény között, hogy lakóingatlan vagy földek bérbeadásából jutnak jövedelemhez.

A rendszerváltás után az értelmiségiek körében jelentős számban találunk olyanokat, akik vállalkozásba kezdtek, és így többlet jövedelemre tettek szert. Válaszóink 19,2 százaléka már rendelkezik magánvállalkozással, és további 10 százalék tervezi ennek beindítását. Azok, akik nem tervezik vállalkozás beindítását, nem érdeklődnek a gazdasági élet, a magánvállalkozások nyújtotta lehetőségek iránt. Egy részüknek sem anyagi forrása sem ideje nincs vállalkozni. A társadalomtudósok és a természettudósok között a legnagyobb azok aránya, akik már rendelkeznek vállalkozással, és főleg a természettudósok és a művészek tervezik új vállalkozások beindítását. Legnagyobb arányban az adjunktusok és tanársegédek rendelkeznek vállalkozással, viszont nincs összefüggés a vállalkozás működtetése vagy tervezése és az életkor között.

Egyetlen jövedelemforrásból, amely vagy a nyugdíj vagy a főállásból származó bér, a válaszolók egyötöde él, s ez főleg a 60 év fölöttiekre jellemző. A kolozsvári egyetemi oktatók és kutatók körében az a leggyakoribb, hogy két vagy három forrásból jutnak jövedelemhez. A válaszolók egyötöde négy vagy akár öt forrásból is jövedelemre tesz szert. Az elmúlt egy év során a megkérdezettek 31,3 százaléka mellékállásból származó bérből, 34,3 százaléka szakértői megbízásokból, 34,3 százaléka szerzői jogdíjból is kiegészítette a főállásból származó bérét. A válaszolók 39,6 százaléka külföldi ösztöndíjjal, 24,6 százaléka pedig belföldi ösztöndíjjal rendelkezett. Magánszemélyek támogatásából – főleg a külföldre elvándorolt gyermekektől – a válaszolók 17 százaléka jutott jövedelemhez. Mind külföldi mind belföldi ösztöndíjából főleg a 26–35 év közöttiek pótolják jövedelmüket, szignifikáns összefüggés mutatható ki az életkor és az ösztöndíjban való részesedés között. Mellékállásból keresethez főleg a 36–60 év közöttiek jutnak, a szerzői honorárium főleg a 46–55 év közöttiek kiegészítő kereseti forrása.⁸ Szakértői megbízásból főleg a 36–45 évesek egészítik ki jövedelmüket. A mellékállás – ami általában különböző felsőoktatási intézményekben való betanítás – a társadalomtudósok és bölcsészek körében a leggyakoribb, szerzői honoráriumban a leggyakrabban a bölcsészek részesülnek, külföldi ösztöndíjat a természettudósok, belföldi ösztöndíjat pedig a természettudósok és bölcsészek szereznek a leggyakrabban.

Az a tény, hogy a csoport tagjai ennyi helyről jutnak jövedelemhez, mindenképp az előnyös munkaerőpiaci helyzetüket igazolja. Mégis feltehető a kérdés, hogy a jövedelmi forrásoknak e nagy száma (a négy vagy öt forrás esetén) mivel magyarázható. Elképzelhető, hogy a célcsoport előnyeiről van szó, és a nagy mennyiségű munkavállalás célja a tudás kamatoztatása, de az is lehet, hogy erre a megélhetés biztosításához van szükség, akkor is, ha a többféle munka felvállalása egymás rovására megy. Valószínű, hogy inkább a második magyarázat a valós, ugyanis az egyetemi főállásból származó jövedelmek, a professzori fizetések kivételével, elég alacsonyak, így a mindennapi élet költségeinek fedezéséhez további források szükségesek. Szembe kell nézni azzal, hogy a mai román társadalomban az akadémiai tudás társadalmi presztízse alacsony. A nyugat-európai, de még a magyarországi egyetemi oktatóktól és kutatóktól eltérően is, a kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók olyan bérezésben részesülnek, hogy kénytelenek kiegészítő jövedelem után nézni.⁹

Tehát, ami a jövedelemforrások számát illeti, a minta tagjainak majdnem egyötöde egy forrásból jut jövedelemhez, a minta több mint fele két vagy három forrásból, és egynegyedük több mint négy forrásból. Nagyon alacsony azok aránya, akik magánvállalkozás profitjából vagy ingatlanok bérbeadásából jutnak jövedelemhez. Legtöbb jövedelemforrással a bölcsészek rendelkeznek, az egy jövedelmi forrással rendelkezők körében a mérnökök vannak a legtöbben.

8 Bár feltűnő az ösztöndíjban részesülő oktatók és kutatók nagy száma, mégis elmondható, hogy a magyar oktatók és kutatók jóval kisebb arányban részesülnek támogatásban, mint román kollégáik, ugyanis jóval kevesebb olyan szakmai kapcsolattal rendelkeznek, amelyek kutatási együttműködést és támogatást eredményeznek (Neményi 2004a: 57).

9 Egyed Péter (1992: 14.) arra is felhívja a figyelmet, hogy egy nyugati egyetemi oktató átlagban tízszer akkora fizetésben részesül, mint a képzettségben és teljesítményben neki megfelelő romániai oktató. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a felmérés elvégzése óta az állami egyetemeken a magas beosztású oktatók (professzor) jelentős fizetésemelésben részesültek.

A válaszolókról sokat mond a megszerzett jövedelem felhasználása is. A megkérdezettek jövedelmük nagy részét alapszükségeik – élelem, ruházkodás, lakásfenntartás, egészségügyi ellátás – kielégítésére használják. Mivel nagy a szórás abban, hogy a válaszolók jövedelmüket milyen arányban költik élelmiszerre – ez az arány 15–80 százalék között mozog – három csoportot alakítottunk ki: a válaszolók egyharmada a jövedelmének legtöbb egyharmadát, újabb egyharmad jövedelmének legtöbb felét, és az utolsó egyharmad jövedelmének több mint felét költi élelemre. A fiatalabbak (30 éves korig) aránylag kevesebbet költenek élelemre, elképzelhető, hogy a háztartásukban lévő eltartottak alacsony száma miatt. A középkorúak nagy része a jövedelmüknek felét vagy annál is többet élelmiszerekre költenek. A 60 év fölöttiek egyenlő arányban sorolhatók az élelemre költött összeg alapján kialakított csoportokba. Az előbb leírtak arra utalnak, hogy a válaszolók több mint a fele – a több jövedelemforrás ellenére – csak az életfenntartáshoz kapcsolódó szükségleteit tudja kielégíteni, és alacsony életszínvonalon él. Ezek alapján megerősítjük előbbi feltevéssünket is, amely szerint a főállásból származó bér az elsődleges igények kielégítésére sem elegendő, ezért a felmerülő másodlagos vagy harmadlagos (szolgáltatások, kultúra, szórakozás stb.) igények kielégítése csak a további jövedelem-forrásokból származó keresetből lehetséges.

A célcsoport tagjainak keresete 95 százalékban az elsődleges igények kielégítésére megy el: a megkérdezettek az élelemre költött kereseten túl, átlagban a jövedelmük 20–30 százalékát lakásfenntartásra, 10 százalékát a közlekedésre, 5–10 százalékát ruházkodásra, 5 százalékát az orvosra és gyógyszerekre, 5–6 százalékát pedig szórakozásra költik. Az alacsony életszínvonal nyilvánvaló jele az is, hogy a kérdés előtti egy évben a válaszolók jelentős részének nem jutott elegendő pénze ruházkodásra, szolgáltatások vásárlására (fodrászat, lakáskarbantartás, javítások, tisztító stb.), kulturális igényeinek kielégítésére, nyaralásra. Itt jegyezzük meg, hogy a válaszolók kb. egytizede nem szokott nyaralásra, vendéglátásra, szórakozásra és szolgáltatások igénybevételére költeni. A válaszolók legnagyobb része esetében az elmúlt évben nem fordult elő, hogy a szerzett jövedelemből ne jutott volna élelmiszerre és lakásfenntartásra, viszont van egy nem elhanyagolható csoport (kb. a válaszolók 10 százaléka), amely szegénységben él, és ahol az étkezés és lakásfenntartás is gondot okozott. Ezt a csoportot inkább az alacsonyabb beosztásokban dolgozó, egyedülálló fiatalok képezik.

Jóllehet a válaszolók majdnem fele (45,5 százalék) állítja, hogy beosztással jól kijön a jövedelméből, a fenti fogyasztási struktúra csak az alapszükségek kielégítéséről, tehát alacsony életszínvonalról árulkodik. A megkérdezettek kétötöde épp hogy kijön a havi jövedelméből, és még biztosítani tudja egzisztenciáját, ellenben egy kisebb csoport (kb. a válaszolók 10 százaléka) hónapról-hónapra anyagi gondokkal küzd, és nélkülözések között él. A megkérdezettek 3 százaléka (4 személy) válaszolta, hogy jövedelméből gondok nélkül él meg.

Köveztük azt is, hogy a kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók hogyan élik meg jövedelmi helyzetüket. A megkérdezettek majdnem háromnegyede (71 százalék) elégedetlen jövedelemével, egyötödük (23 százalék) eléggé elégedett, s csak a válaszolók 5,2 százaléka vélte, hogy nagyon elégedett keresetével. A jövedelmükkel inkább a magasabb beosztásokban lévők elégedettek. Akik több forrásból szereznek jövedelmet, azoknak igény szintje is magasabb, és ezért elégedetlenebbek jövedelmük-

kel. Ezek az arányok nagyjából megegyeznek az ország lakosságánál fellelhető elégedettségi arányokkal, mondhatni egy kicsit jobbak. A 2002 októberében végzett közvélemény-kutatás (BOP 2002) szerint a romániai lakosság 78 százaléka elégedetlen, 22 százalék pedig elégedett vagy nagyon elégedett a jövedelmével. Válaszolóink között a több jövedelmi forrással rendelkezők inkább elégedetlenek jövedelmükkel, mint az egy vagy két forrásból keresethez jutó társaik. Azok, akik nagyon elégedettek jövedelmükkel az egy és a két kereseti forrásból pénzhez jutók közül kerülnek ki. A művészek között a legnagyobb azok aránya, akik jövedelmükkel elégedettek vagy nagyon elégedettek. A természettudósok elégedetlenek legnagyobb mértékben a jövedelmükkel. A jövedelemmel való elégedetlenség ellenére a válaszolók fele úgy ítéli meg, hogy anyagi helyzete az ország lakosainak többségéhez viszonyítva jobb, s ez a rendszerváltás óta csak javult. A megkérdezettek egynegyede véli úgy, hogy anyagi helyzete a rendszerváltás óta, de az elmúlt egy évben is romlott, sőt ezután még inkább romlani fog. A válaszolók fele vélte úgy, hogy az elmúlt egy évben az anyagi helyzete nem változott, egynegyede pedig, hogy javult. A válaszolók fele gondolja, hogy a jövőben az anyagi helyzete változatlan marad. A jövőben a válaszolók 15 százaléka bízik, s feltételezi azt, hogy az anyagi helyzete ezután javulni fog.

Annak ellenére, hogy az anyagi helyzet alakulásának megítélése csak a jövedelemforrások számával és a jövedelemmel való elégedettséggel mutatott szignifikáns összefüggést, a keresztátlák adatai alapján megfigyelhető néhány tendencia. Az elmúlt egy évben az anyagi helyzete alakulását kedvezőnek az átlagnál nagyobb arányban (kb. 40 százalék) a természettudósok ítélték. A bölcsészek az átlagnál nagyobb arányban (38 százalék), a mérnökök az átlagnál kisebb arányban (10 százalék) vélték úgy, hogy helyzetük az elmúlt egy évben romlott. Anyagi helyzetük romlásáról nagyobb arányban a 35 év alattiak és a kisebb beosztású mintatagok számoltak be. Ami a jövőt illeti, a társadalomtudósok és mérnökök körében legmagasabb azok aránya, akik úgy gondolják, hogy anyagi helyzetük javulni fog. Azok között, akik azt vélték, hogy az elkövetkező egy évben anyagi helyzetük romlani fog, legnagyobb arányban társadalomtudósokat és természettudósokat találunk, közöttük is főként az alacsonyabb beosztásokban dolgozókat. Az anyagi helyzetük romlásától főleg a fiatalabbak (30 éves korig) és az idősek (60 év fölött) félnek. Viszont szintén a fiatalok (40 éves korig) körében a leggyakoribb, hogy helyzetük javulására számítanak. A rendszerváltás óta helyzetük javulásáról legnagyobb arányban a társadalomtudósok számoltak be, a természettudósok és a bölcsészek körében a legnagyobb azok aránya, akik úgy érzik, hogy az elmúlt bő évtizedben helyzetük romlott. Főleg a magasabb beosztásban lévők és a státusmobilak érzik úgy, hogy a rendszerváltozás óta helyzetük javult. A válaszolók fele vélte úgy, hogy anyagi helyzete az ország lakosságához képest jobb, míg a válaszolók másik fele (45 százalék) úgy gondolja, hogy helyzete hasonló az ország lakosságának többségéhez. Nagyon alacsony azok aránya, akik úgy látják, hogy helyzetük rosszabb, mint általában az ország lakosainak. Az 50 év fölöttiek között gyakoribb, hogy helyzetüket nem látják jobbnak az ország lakosságának többségéhez képest. A társadalomtudósok és a mérnökök körében az átlagosnál nagyobb az aránya azoknak, akik kedvezőbbnek vélik helyzetüket az országos átlagnál. Bár nincs összefüggés a saját lakás felszereltsége és az anyagi helyzet megítélése között, a keresztátlák adataiból az körvonalazódik, hogy a nagyon jól felszerelt lakással rendelkezők helyzetü-

ket az országos átlag fölöttinek ítélik, a jól felszerelt lakással rendelkezők fele helyzetét szintén az országos átlag fölöttinek, fele pedig ugyanolyannak látja.

A megkérdezetteket az elemzett gazdasági dimenziók alapján (jövedelemforrások száma, személygépkocsi tulajdonlása, szobaszám, megtakarított pénz, értékes műtárggyal való rendelkezés, lakásfelszereltség) csoportosítottuk, és klaszterelemzéssel négy csoportot különítettünk el. A megkérdezettek 16 százalékát a felsőosztályba soroljuk. E csoport tagjai nagyon tágas és nagyon jól felszerelt, művészeti tárgyakat is ellátott lakással rendelkeznek, három vagy annál több kereseti forrásuk, autójuk és megtakarított pénzük van. A második csoportot a felső középosztályhoz soroljuk. E csoportot tágas és jól felszerelt lakással rendelkezők alkotják, viszont itt nem általános az értékes művészeti tárggyal való rendelkezés. E csoport tagjai is három vagy annál több kereseti forrással rendelkeznek, van autójuk, viszont nincs megtakarított pénzük. Arányuk a mintában 31,2 százalék. A harmadik csoport a középosztályhoz sorolható, tagjai tágas, viszont csak átlagosan felszerelt, és az értékes művészeti tárgyakat is nélkülöző lakással rendelkeznek. Átlagban három kereseti forrással rendelkeznek, van autójuk és megtakarított pénzük. Ők a megkérdezettek 40,8 százalékát teszik ki. A negyedik csoport tagjai az alsó középosztályba sorolhatók (12 százalék), kisebb (1–2 szoba) és gyengébben felszerelt lakásban laknak, egy vagy két kereseti forrással rendelkeznek, a lakásukban nincs értékes műtárgy, tulajdonukban nincs autó, viszont van megtakarított pénzük.

A felsőosztályban és a felső középosztályban a mérnökök és a művészek nagyobb arányban vannak jelen. A természettudósok és a művészek között nagyobb azok aránya, akik az alsó középosztályhoz tartoznak. Életkor szempontjából az a tendencia érvényesül, hogy azok a fiatalok, akik a szülői családdal laknak, a felső vagy felső középosztályokhoz tartoznak, viszont, azok a fiatalok, akik már saját háztartásukban vannak, inkább az alsó közép- vagy középső középosztályokhoz tartoznak. Az életkor előrehaladtával nő a felsőosztályhoz tartozás aránya, de ez a tendencia nem érvényes a nyugdíjasokra, azaz a konzulens professzorokra.

Az objektív rétegbesorolás majdnem megegyezik a saját besorolás szerinti megoszlással, azzal a különbséggel, hogy a saját besorolás esetén a válaszolók kisebb arányban sorolták magukat a felsőosztályba és az alsó középosztályba, és nagyobb arányban tartották magukat a középső középosztályhoz tartozónak. A kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók 7 százaléka sorolta magát a felsőosztályba, 31 százalék a felső középosztályba, 51,2 százalék a középosztályba, 10,8 százalék pedig az alsó közép- és alsóosztályba. Az objektív mutatók alapján a felsőosztályba sorolt válaszolók 95 százaléka magát a felső közép- vagy középosztályba sorolta. Az objektíven a felső középosztályba tartozó tagok 35,9 százaléka sorolta magát ugyanebbe az osztályba, 53,9 százalékuk pedig a közép- és az alsó középosztályba, a többiek pedig a felsőosztályba. Az objektív középosztály tagjainak egyharmada a felső- és felső középosztályba, egytizedük az alsó középosztályba sorolta magát. Az objektív alsó középosztály tagjainak háromnegyede a közép- vagy a felső középosztályba sorolta magát. Az országos közvélemény-kutatások ilyen irányú adatai hasonló tendenciát mutatnak, mint a célcsoportunkban találtak. Általában mindenki ismer a környezetében olyan személyeket, akik jobb vagy rosszabb anyagi körülmények között élnek, mint ő maga. Ezért jellemző az, hogy a megkérdezettek magukat a középosztályok valamelyikébe sorolják. Az egyetemi oktatóktól és kutatóktól elvártuk volna, hogy saját

helyzetüket tekintve objektívebben ítélnének, viszont ebben a kérdésben a lakosság többi részéhez hasonlóan gondolkodtak.

KÖVETKEZTETÉS

Végzettségét és foglalkozását tekintve az erdélyi magyar egyetemi oktatók és kutatók csoportja egyértelműen a középosztályhoz tartozik, és ez a gazdasági–társadalmi helyzetükben is megmutatkozik. Az empirikus adatok igazolják, hogy a kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók jobb anyagi helyzetben vannak, viszonyítva a román társadalom, illetve a romániai magyarság többségéhez, és ezt ők maguk is így látják. Azonban nem egy egységes középosztályi rétegről van szó. Gazdasági helyzetüket tekintve, amint a fenti elemzésből kiderül, a kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók négy csoportba sorolhatók. Van körükben egy szűkebb réteg (16 százalék), amely a felső társadalmi osztályhoz tartozik, és ennek tagjait a nagyon jó anyagi körülmények jellemzik. A kolozsvári magyar egyetemi oktatók és kutatók nagytöbbsége (72 százalék) a felső közép- vagy a középosztályhoz tartozik, és e két osztály tagjait szintén az anyagi jólét jellemzi. Anyagilag rosszabb helyzetben a célcsoportnak 12 százaléka van, ez a csoport az alsó középosztályhoz sorolható, tagjai főleg az alacsonyabb beosztásúak köréből kerül ki. Természetes az, hogy nem azonos a gazdasági helyzete a foglalkozási életútja elején lévő tanársegédnek vagy segédkutatónak, mint a karrierje közepén lévő adjunktusnak és docensnek vagy a munkássága végén tartó professzornak. Adataink összefüggést mutatnak a megkérdezett beosztása és gazdasági helyzete között, viszont nincs megfogható összefüggés a származás és a gazdasági helyzet között. Mégis, kitapintható az a tendencia, hogy a felső és felsőközép osztályban lévő mintatagok legnagyobb arányban a felsőközép és középosztályi szülőktől származnak, míg a közép- és az alsó középosztály tagjai csak fele arányban származnak felső- és felső középosztályhoz tartozó szülőktől. Az sem elhanyagolható szempont, hogy az a tudományterület, amelyben az illető mintatag tevékenykedik, mennyire keresett az akadémiai piacon. Adataink azonban nem igazolták azt a feltételezést, hogy a műszaki és természettudományok területén dolgozók jobb munkaerőpiaci helyzetben vannak, habár az elemzések során körvonalazódni látszott a mérnökök előnyös anyagi helyzete a többi tudományterületek képviselőihez képest.

IRODALOM

- Andorka R. (1997): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris.
 Anuar (2004): *Anuarul Statistic al României. 2004*. București: Institutul Național de Statistică.
 A romániai magyarok (1999): Kolozsvár: CCRIT. (Felmérés az RMDSZ megrendelésére.)
 BOP (1998): *Barometrul de opinie publică. Resurse socio-umane ale reformei. Noiembrie 1998*. Metro Media Transilvania.
 BOP (2002): *Barometrul de opinie publică*. www.osf.ro//
 Cseh-Szombaty L.–Ferge Zs. (1971): *A szociológiai megfigyelés módszerei*. Budapest
 Egyed P. (1992): Az értelmiség nehéz megszületése. *Korunk*, 2: 14.
 Ferge Zs. (1969): *Társadalmunk rétegződése*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- Anthony Giddens (1995): *Szociológia*. Osiris, Budapest
- Horváth I.–Lazăr, M. (2000): *Romániai magyarok*. Kérdőíves kutatás. Kolozsvár. Készült az RMDSZ megbízásából.
- Lloyd, W. (1960): *Social Class in America*. New York: Harper & Row.
- Neményi Á. (2004a): *Erdélyi egyetem*. Kolozsvár: Stúdium.
- Neményi Á. szerk. (2004b): *A rurális bevándorlók*. Kolozsvár: Scientia.
- REC (2002): *Recensământul populației și a locuințelor 18–27 martie 2002*. București: Institutul Național de Statistică.
- Róbert P. (2000): *Társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések*. Válogatott tanulmányok. Budapest: Új Mandátum.
- Roth E. (2004): *Szociológia és társadalom*. Kolozsvár: Scientia.
- Roth, A. (1997–1998): Clasa de mijloc, modernizarea și tranziția. *Studia Universitatis Seria Sociologia*. 1–2.
- Tănase, S. (1996): *Revoluția ca eșec. Elite și societate*. Polirom. Iași
- Tamás P. (1992): A tudáselitek funkcionális átrendeződése a „poszt-államszocializmusban”. *Szociológiai Szemle*, 3.
- Veres V. (2002): A társadalmi mobilitás sajátosságai a XX. század végén Erdélyben. In Veres V.–Gyarmati Zs. szerk.(2002): *Rodosz-tanulmányok. Társadalom és humántudományok*. Kolozsvár: Kriterion.
- Veres V. (2003): A társadalmi struktúra etnikai sajátosságai a posztszocialista Erdélyben. *Erdélyi társadalom*. 1: 87–112.

KÖNYVEK

TÁRSADALMI TRAUMÁK TÖRTÉNETSZOCIOLÓGIAI VIZSGÁLATA *

HADAS Miklós

Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Társadalompolitika Intézet
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: miklos.hadas@uni-corvinus.hu

Meg vagyok hatódva, hiszen erőteljesen megmozgattam, miközben Losonczi Ágnes könyvét olvastam. A rendelkezésre álló rövid időben ezért arról szeretnék beszélni, mi is az oka e megmozgatásnak, illetve meghatódásnak. Mindenekelőtt azonban szeretném megosztani veletek egy személyes emlékemet, amely – számomra is váratlanul – a könyv olvasása közben tört föl bennem. Egy olyan személyes emlékről lesz szó, amit még soha senkinek nem meséltem el, és két napja azon gondolkodom, hogy vajon szabad-e azt nyilvánosságra hoznom. Végül úgy döntöttem, hogy elmondom nektek, még akkor is, ha tisztában vagyok azzal, hogy ezáltal az akadémiai „*comme il faut*” határmezsgyéjén egyensúlyozok majd.

Valamikor a nyolcvanas évek legelején, talán nyolcvanban vagy nyolcvanegyben lehetett, amikor még szociológiát tanultam az ELTE-n. Egy évfolyamtársammal főttünk a Várban, a Szociológiai Intézetben, és miközben jöttünk le a lépcsőn, velünk szemben egy egészen rendkívüli, színésznői, vagy még inkább királynői kisugárzású jelenség haladt fölfelé. Amikor kiértünk a kapun, megkérdeztem az évfolyamtársamat: „– Te, ki volt ez a gyönyörű nő?” „– Losonczi Ágnes!” – hangzott a válasz.

Mielőtt folytatnám, rögtön szeretnék elnézést kérni a feminizmus kortárs diskurzusában járatos ama kollegáimtól, akik az egykori kérdésemben található minősítő jelzöt – nem megalapozatlanul – szexistának ítélnék. Hajlandó vagyok önkritikát gyakorolni és elismerni, hogy e minősítésben a nőt elsősorban szexuális objektum mivoltában látó, kellő önreflexióval nem rendelkező macsó fiatalember leegyszerűsítő világképe érhető tetten. Mentségként csupán annyit hozhatok föl, hogy ma már képes vagyok arra, hogy kritikailag elhatárolódjak hajdani beállítódásaimtól és világképemtől. Másrészt pedig valóban így történt, s a tények tisztelete – belátható – egy szociológus számára elemi követelmény.

Nos tehát, amikor megtudtam, hogy Losonczi Ágnes jött velünk szemben a lépcsőn, kifejezetten megilletődtem, hiszen abban az időben már nem csupán zeneszociológiai munkáit ismertem, hanem friss és meghatározó olvasmányélményem volt a Békés megyei kutatáson alapuló nagy életműkönyve is. Mindezek alapján az ő mun-

* Losonczi Ágnes: *Sorsba fordult történelem* című könyvének Pallas Páholyban tartott bemutatóján, 2005. május 12-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

kassága egy rendkívül vonzó példa alternatíváját kínálta a hazai szakmai erőterben. Egy olyan magatartás, illetve tudományos szemléletmód és ethosz képviselésében jelent meg számomra, amelyet szociológia-szakos diákként példaértékűnek tartottam a nyolcvanas évek elején. Nevezetesen: egy igen sokszólamú, sokféle beágyazottságú, sokféle asszociációs irányba nyitott, ugyanakkor a szakmai tudást magabiztosan birtokló szerzőt ismerhettem meg munkáiból, aki – és ez annak idején különösen csábító és imponáló volt egy bölcsészeti felől érkező és a rezsimmel szemben kritikusan gondolkodó fiatalember számára – nagyon tud írni, ráadásul munkái mentesek az átideologizált, fölösleges marxista lózungoktól.

Amikor tehát megpillantottam Losonczy Ágnes, egy pillanatra visszabillent számomra a kikökönt világ; megéreztem valamit abból az erőből és harmóniából, vagy ha tetszik, erős harmóniából, mely a slampos fogyasztói szocializmus tisztátalan világában is képesnek tűnt közös nevezőre hozni a személyiséget és a tudományos életművet. S noha ilyen világosan, ahogy most teszem, talán nem fogalmaztam meg akkoriban, de a magas színvonalú szakmaiság és az emberi tisztaság Losonczy Ágnes személyiségében inkorporálódó harmonikus koegzisztenciája valamiféle reményt kínált számomra a jövőre nézve is. Talán ez volt az a pillanat, amikor egy olyan sejtés kezdett körvonalazódni bennem, hogy talán szociológusként van lehetőség arra, hogy valaki ne csupán okos és fölkészült, hanem a szó legtágabb, legemelkedettebb értelmében szép és tisztességes is maradjon. Az elmúlt néhány napban, eme személyes élményen gondolkodván vált egyértelművé számomra az is, amit persze évek óta sejtettem. Nevezetesen, hogy Losonczy Ágnesnek milyen meghatározó jelentősége volt saját pályám alakulása szempontjából is. Persze most nem rólam van szó, de erre a személyes vonatkozásra mindenféleképpen szeretnék még visszatérni hozzászólásom végén.

Mindezek előre bocsátása után engedjétek meg, hogy fölolvassak egy részletet a *Sorsba fordult történelemből!* Egy olyan szövegrészt választottam, melyben kikristályosodott formában ragadhatjuk meg a Losonczy Ágnesre jellemző kutatói attitűd és tudományos szemléletmód lényegét. A 291. oldalról idézek:

- „A helyzet megjelenítéséhez hadd idézzünk fel egy képet. Fantáziakép, de szereplői és az egyes történetek valóságok. A hosszan kígyózó, százakra, majd százezrekre tehető sorban itt öten állnak egymás mögött a Kárpótlási Hivatal előtt:
1. *Elöl áll a deportált zsidó ember, a haláltábor túlélője. A háború alatt mindenétől megfosztották, családját megölték.*
  2. *Mögötte a csendőr, aki 1944-ben részt vett a zsidók deportálásában, s ezért a háború után évekig börtönben ült.*
  3. *A csendőr mögött egy zsidó munkaszolgálatosból lett rendőr áll, aki 1945-ben a csendőrt letartóztatta. Később ávós lett, a koncepciós perek idején saját társai megvádolták, megkínózták, börtönbe vetették.*
  4. *Mögötte áll az az '56-os forradalmár, aki egy pártembert mentett meg a lincseléstől, a lakásában bújtatta. A forradalom után mégis börtönbüntetést kapott 'ellenforradalmisága' miatt, mert a pártember ellene tanúskodott.*
  5. *A forradalmár mögött az a pufajkás áll, aki az ellenforradalmárok felszámolása-kor ellene tanúskodott, majd katonatisztként a vád szerint 'baloldali' összeesküvésben vett részt, s több év börtönre ítélték, így ő is 'koncepciós per' áldozata lett.*”

Ebben a fantáziaképben az a rendkívüli, hogy egyszerre több jelentésszinten is értelmezhető. Minden további nélkül elképzelhető ugyanis, hogy a *fizikai valóságban* létező hivatal előtti sorban *fizikai valóságukban* is ott álltak az említettek, mégpedig *pontosan* ebben az összetételben. Ugyanakkor a szerző retorikailag egyértelművé teszi („a hosszan kígyózó, százakra, majd százezrekre tehető sorban” – írja), hogy e kép az emberi sorsokba fordult, sorsokban inkorporálódott magyar történelem metaforikus sűrítményének is tekinthető.

Sokféle kvalitásra van szükség ahhoz, hogy egy szociológus ilyen lényegre törően és több jelentésszinten is képes legyen fogalmazni. A továbbiakban néhány, Losonczi Ágnes szociológiájára jellemző sajátosságot szeretnék kiemelni, előre bocsátva, hogy meglátásom szerint mindezek nem csupán a most megjelent könyvre, hanem az életmű egészére is érvényesek.

Mindenekelőtt az empirikus szociológiai kutatáshoz szükséges *módszertani-szakmai tudás* fölényes birtoklását, valamint a különböző kutatási módszerek és technikák magabiztos ötvözésének, összeegyeztetésének képességét említeném. Losonczi Ágnes egyik fő jellemzője – mely egész életművében: zeneszociológiai munkáiban, a Békés megyei kutatásban vagy az egészségügygel foglalkozó könyveiben is érvényesül –, hogy kiválóan tudja alkalmazni az intenzív kvalitatív kutatási módszereket a mélyinterjúktól a mikrojelenségeket is figyelemmel követő, érzékeny résztvevő megfigyelésig. Ugyanakkor nem csupán a kvalitatív technikák kifinomult használatára képes; jól ismeri a kvantitatív szociológia eszköztárát, valamint eme eszköztár magyar társadalomtudományban felhasznált eredményeit is. E komplex tudás érvényesítésének bizonyossága most megjelent könyve is.

A második sajátosság, amely Losonczi Ágnest megkülönböztethetővé és kiemelkedő jelentőségű alkotóvá teszi a magyar szociológiában, műveinek *komplexitása*. Az imént említettek mellett természetesen rendelkezik azzal az elméleti fölkészültséggel, amely kellő alapot teremt számára, hogy problematikáját a szakirodalom kontextusába illessze, valamint, hogy mindenkor tárgyat megkonstruálja. E fölkészültség lényegi eleme, hogy a szorosán vett szociológiai irodalom mellett otthonosan mozog a huszadik századi magyar társadalomtörténeti szakirodalomban is: jelzésértékű, hogy az új könyvében hivatkozott szerzők listája Karády Viktortól Romsics Ignácig terjed. Következésképpen a Losonczi-féle tudományosság diszciplináris határai nyitottak: széles értelemben vett társadalomtudományt művel, mely nem zárkózik el a rokon diszciplinák ismereteinek és eredményeinek fölhasználásától. Vagyis: több húron képes játszani.

Ám nem csupán több húron, hanem több hangszeren is tud játszani – mégpedig igen magas szinten. Az általa belakott regiszterek a kamaramuzsika legintimebb formáitól a Mahler szimfóniák totális világáig terjednek. Ráadásul az ő szövegeit nagyon jó olvasni. Losonczi Ágnes olyan *szépen ír*, hogy tudományos prózája sokszor, szinte észrevétlenül, olykor szépirodalmi jellegű szociográfiává alakul, míg máskor egyenesen szépprózai magasságba emelkedik. Mindennek természetesen megvannak a tudatosan alkalmazott stilisztikai és retorikai eszközei; nem sok társadalomtudós akad ma Magyarországon, aki hozzá hasonló színvonalon képes a nyelvet használni, illetve a nyelv által kifejezhető komplex, sokszólamú és -vegyértékű jelentéstartalmakat érzékeltetni.

E komplexitásra törekvő, tudatos retorikai stratégia része, hogy *referenciahorizontja nyitott az irodalom irányába* is. Az olvasó számára mélyen megérintő – meggyőződésem, hogy nemcsak én vagyok ezzel így –, hogy új könyvét meri Pilinszky

idézettel kezdeni. És mer József Attilára, Rakovszky Zsuzsára és sok mindenki másra hivatkozni. Vagyis: a referenciahorizont bővítésével az értelmezési horizontot is tudatosan tágítja; olyan asszociációkat képes beemelni mondjuk a Fodor Ákos által újraértelmezett József Attila megidézésével, amelyeket egy szociológiába zárt, naivan objektivitáselvű munkában gyakorlatilag lehetetlen volna kontextualizálni. Nem csekély részben éppen e diszciplína- és műfaji határokon bátran átlépő alkotói stratégiának köszönhető, hogy a csoda megtörténhet: művében a szerző képessé válik annak érzékletes megjelenítésére, ahogyan a történetileg meghatározott társadalmi viszonylatok egyedi, tragikus, komplex, ám mégis típusjegyekkel megragadható emberi „sorsokba fordulnak”.

A következő sajátosság, mely ebben a könyvben – az életmű korábbi alkotásaihoz hasonlóan – példaértékű tisztasággal jelenik meg, a *történeti szemléletmód*. Azt gondolom, hogy mindannyiunknak, akik a szociológiát hivatásszerűen igyekszünk művelni, kötelességünk volna, hogy az általunk elsősorban vizsgált jelenbéli viszonylatokat ne csupán egy szinkron összefüggésrendszerben, hanem a lehető legbőszéesebben és legkomplexebben beágyazott történeti kontextusukban is próbáljuk megragadni. Nos, a *Sorsba fordult történelem* – mint ahogy már címe is jelzi – valóban komolyan veszi e feladatot. S a könyv elolvasása után megállapítható, hogy a maga számára támasztott követelménynek minden tekintetben megfelel.

A történeti szemléletmód természetesen sokféleképpen érvényesülhet egy szociológiai munkában. Legegyszerűbb, iskolás formájában sokszor nem jelent mást, mint egymás után következő események diakron logika által történő, többé-kevésbé leíró szemléletű fölsorolását, melyet aztán az – úgymond – „érdemi”, jelenorientált elemzés követ. Talán mondani sem kell, Losonczy Ágnes messze fölötte áll eme kvázi történelemszemléletnek – mely különben sokszor képzett szociológusok munkáiban is érvényesül. Ő ugyanis ismeretelméletileg is kifejezetten rafinált és reflektált módon viszonyul a történelemhez, és tudatosan törekszik a szubjektív módon átélt történelem, azaz a „megélt történelmi idő” relacionális megragadására.

Anélkül, hogy a fenomenológiai tudásszociológia hivatkozásaival terhelné agyon munkáját, gondja van arra, hogy az *idő beágyazottságát* – jövőhöz, múlthoz, személyes életúthoz kötöttségét – tudatosan vegye figyelembe, és ily módon sikeresen oldja meg kutatásának legfontosabb ismeretelméleti problémáját. Nevezetesen, hogy a vizsgálatba vont különböző társadalmi pozíciójú, élethelyzetű, életkorú, tudáshorizontú – s illetéknéppen időkezelésű – ember szubjektív életvilágában megkonstruált történelmi időt összhangba hozza a történeti folyamatokat föltárni igyekvő társadalomtudós által megalkotott történelmi idővel. Vagyis a történetiség kifejezetten rafinált és reflektált módon jelenik meg, s ily módon a könyv e tekintetben is jogosan állítható példaként más kutatók, ill. megközelítések számára.

Az elmúlt néhány percben megkíséreltem összefoglalni a Losonczy Ágnes munkásságára jellemző főbb sajátosságokat. A talán legfontosabb alkotói vonást azonban még nem azonosítottam: véleményem szerint ugyanis az említett, egymást kiegészítő kvalitások kéz a kézben járnak *oeuvre*-jének *differentia specificájával*: rendkívüli *eredetiségével*. Azzal az eredetiséggel, mely nem csupán eme kvalitások kombinált jelenlétében ragadható meg, hanem abban is, hogy képes új téma- és tudásköröket, új problémahalmazokat meghonosítani a hazai társadalomtudományosságban. Véleményem szerint – és e megállapítással hozzászólásom legfontosabb eleméhez érkeztem –

e könyv egy ilyen, kiemelkedő fontosságú új kutatási terület intézményesítését szolgáló alkotásnak tekinthető. Ez a terület pedig nem más, mint a *társadalmi traumák történet-szociológiai kutatásának* problémahalmaza, mely természetesen nem a semmiből teremődik, hiszen a trauma, a traumatizáltság jelenségek köre az életmű korábbi alkotásaiban is jelen volt már. Ugyanakkor vitathatatlannak érzem, hogy a *Losonczi-féle traumaszociológia* ebben a könyvben jut el a legmagasabb szintű és leginkább kikristályosodott állapotába.

Miképpen talán a bevezetőként fölolvastott rövid részlet is szemléltette, az új mű az emberi sorsokból rekonstruált mikrotörténelem, valamint a huszadik századi magyar történelem metszéspontjaira koncentrál, s ily módon sok esetben megrázó sűrítettség-gel és hitelességgel képes megjeleníteni a társadalmi traumáknak ama dimenzióit, amelyek a hazai társadalomtudományosságban a szociológusok számára eddig többé-kevésbé rejtve maradtak, mivel mostanáig elsősorban a pszichológusok figyelmét keltették föl. Pedig az elfojtások, az elhallgatások, a szorongások, a generációkon keresztül megőrzött titkok, az elmaradt katarzisok, a bűn- és veszteségélmények földolgozatlan traumái a huszadik századi Magyarországon egyértelműen rendszersajátos társadalmi jelenségeknek tekinthetők. Amennyiben tehát szeretnénk megérteni azokat a paradox sorsokat, tudáskonstrukciókat és abszurd függőségi viszonyokat, amelyek a világ e pontján tipikusan meghatározták az emberi kapcsolatok és a társadalmi intézmények működését, egy traumákat középpontba állító történet-szociológiai megközelítés igen komoly eredménnyel kecsegtethet. És e tekintetben Losonczi Ágnes szerepe meghatározó a hazai szociológiában.

Egy név ötlik most eszembe, *Donna Haraway* neve. Ő a társadalmi nemekkel foglalkozó, második-harmadik hullámos feministák nagyasszonya, aki egyik legújabb könyvének címében „*modest witness*”-nek, azaz *széreny tanúnak* nevezi magát. A széreny tanú ugyanakkor elkötelezetten, szenvedélyesen és hitelesen próbálja vizsgálni azt a jelenség-együttest, amely személyes beágyazottságából – élethelyzetéből, sorsából – meghatározottan számára kijelöltetett. Mindazonáltal mindent elkövet annak érdekében, hogy e beágyazottságának esetlegességére ismeretelméletileg is reflektáljon, azaz, hogy a széreny tanú szituációba ágyazott szenvedélyes elkötelezettségét tegye meg az objektivitás föltételéül. Kétségtelen, Losonczi Ágnes eme új könyvében nem hivatkozik Donna Haraway-re. Mégis, úgy vélem, megismerői státusza lényegében azonos amerikai kolléganőjével, amennyiben kutatásának tárgyát reflektált módon, egyfajta szenvedélyes személyesség alapján konstruálja meg, s nem utolsósorban éppen ennek köszönhetően jut el egy minden tekintetben eredeti problémahalmaz körülhatárolásához.

És akkor ez az a pont, amikor visszatérnék a bevezetőmben kilátásba helyezett vonatkozáshoz; ahhoz nevezetesen, hogy milyen erőteljesen határozta meg Losonczi Ágnes szellemisége, szemléletmódja, munkássága a sajátomat. És azért merek – némileg talán tolakodónak tűnő módon – a saját pályám alakulására hivatkozni, mert úgy vélem, e tekintetben nem vagyok egyedül a magyar szociológusok között. Amikor ugyanis a kilencvenes évek első felétől fogva olyan témákkal kezdtem el foglalkozni, amelyek valamiféleképpen a személyességen átszűrt szenvedélyesség hitelesség-garanciájának esélyét rejtették magukban, akkor lényegében ugyanazt a stratégiát próbáltam követni, amely – véleményem szerint – Losonczi Ágnes életművének egészét is jellemzi. Jó tíz évvel ezelőtt magam is leszámoltam azzal az illúzióval, hogy lehetséges volna objektiv-

tás-igényű tudományos munkát végezni anélkül, hogy tudatosan reflektálni igyekeznék saját részleges pozicionáltságomból fakadó beágyazottságomra.

Summa summarum: meggyőződésem, hogy a *Sorsba fordult történelem* révén egy igen jelentős munkával ajándékozott meg bennünket Losonczy Ágnes. Ezért befejezésül csak annyit szeretnék mondani: köszönöm szépen! S nagyon bízom benne, hogy mindezt nem csupán a magam, hanem a magyar szociológus-társadalom nevében is mondhatom.

IFJÚSÁG ÉS RENDSZERVÁLTÁS

FÉNYES Hajnalka

Debreceni Egyetem, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék
H-4032 Debrecen Egyetem tér 1.; email: fenyesh@freemail.hu

Gaszó Ferenc – Laki László: *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2004.

A szerzők a rendszerváltás hatásait vizsgálják a fiatalok helyzetére, de kitérnek a rendszerváltás fogadtatására és a fiatalok pártpreferenciáira is. Kiindulópontjuk, hogy az államszocializmus oktatási rendszere erőforráshiánnyal küzdött, társadalmi át-eresztőképessége rossz volt, a lakáshiány és az alacsony keresetek elsősorban a fiatalokat sújtották, a családok erőforráshiánnyal küzdöttek, és a fiatalokat nem tudták kellőképpen támogatni. Kérdés, hogy a rendszerváltás milyen feltételeket teremt a felnövekvő generáció számára, mennyiben változik, vagy nem változik meg a helyzet. Mindezt empirikus elemzésekkel – elsősorban az Ifjúság 2000 kutatás eredményei segítségével – vizsgálják.

Az első fejezet egy kicsit hosszúra nyúlt bevezető, amely a magyar társadalomban zajló makrofolyamatokat mutatja be a rendszerváltást közvetlenül megelőző és követő időszakban. A szerzők külön hangsúlyozzák az ifjúság vizsgálata során a makrotényezők és intézmények szerepét, nyilván ezért szántak a makrofolyamatok vizsgálatára egy külön fejezetet. A gazdasági paradigmaváltás (kisszériás termelés, tömeges munkanélküliség) és a globalizáció (multinacionális cégek, liberalizáció) alapvető változásokat hoztak Magyarországon, és a szerzők véleménye szerint az ország perifériális helyzetbe került. A rendszerváltást gazdasági válság kíséri, a belső piac összeszűkül, külső piacvesztés is végbemegy, a hazai vállalatok versenyképessége romlik, a mezőgazdaság válságban van, a vállalkozások tőkehiánnyal küzdenek, nagy a munkanélküliség, és ez a helyzet az uniós csatlakozással sem javul. Emellett a politikában terjed a korrupció, a hatalommal való visszaélés. A munkaerőpiaci problémák tárgyalása után a társadalmi polarizációról esik szó. Véleményük szerint a jövedelmi és vagyoni különbségek nőnek, szélsőségek jellemzik a magyar társadalmat, nincs középosztályosodás, főleg a falusi társadalomban tömeges az elszegényedés. Utolsóként az anómiaválságról, az anarchizáltságról esik szó, amely szintén jellemzi a magyar társadalmat. Összességében elég negatív kép rajzolódik ki a rendszerváltást utáni magyar társadalomról – számomra kicsit egyoldalúnak tűnik a kritika, de felsorakoztatott érvek elég meggyőzőek.

A következő rész már az ifjúsággal foglalkozik, különös tekintettel az ifjúság munkavállalására és anyagi helyzetére. Az ifjúsági munkanélküliség nemcsak nálunk, a többi fejlett országban is súlyos probléma. Hazánkban, az adatok tanúsága szerint elsősorban a 15–19 éveseket sújtja a munkanélküliség, de a 20–29 évesek körében is magasabb, mint az országos átlag. A munkanélküliség általában rövid ideig tart a fiatalok körében, de harmaduk hat hónapnál hosszabb ideig munkanélküli, s ez már a devianci-

ák felé terelheti őket. Ma már közhelynek számít, hogy főleg a falusiakat, a férfiakat, az alacsony iskolai végzettségűeket, az elmaradott régióban lakó fiatalokat sújtja a munkanélküliség, és ez a munkanélküliség folyamatosan újratermelődik. A fiatalok többsége nem önként lesz munkanélküli, – s talán a leendő egyetemistákat és főiskolásokokat kivéve, akik a továbbtanulás előtt egy átmeneti állapotként élik ezt meg – a többség sikertelen próbálkozások sora után válik azzá. A még tanulóokra is jellemző a szorongás: ha végeznek, nem kapnak majd állást.

Számomra érdekes rész volt a fiatalok körében tapasztalt magas munkavállalási hajlandóság tárgyalása. Ezt a helyzetet az államszocialista rendszer örökségének tekinthetjük: „olyan társadalmi csoportok is besorolódtak a foglalkoztatottak közé, amelyek a fejlett gazdaságú országokban meg sem jelennek a munkaerőpiacon” (69. o.). A munkavállalás kitolódása szintén jellemző a fiatalokra, a tanulást egyfajta parkoló pályának tekintik, és sokszor kényszerből választják, mert nem kapnak munkát. (Azonban ez a lehetőség sajnos csak azok számára adott, akik képességekkel és kellő háttérrel rendelkeznek, mind anyagi, mind pedig kulturális szempontból.) A munkavállalást és foglalkozási szerkezetet a szerzők nemenként, településtípusonként és iskolai végzettség szerint vizsgálják. Itt muszáj egy kritikai észrevételt tennem: a foglalkozások felosztásánál munkajelleg-csoportokat használnak, ami már nem biztos, hogy a mai magyar társadalomban változtatás nélkül használható, szerencsésebb lett volna talán egy másfajta kategorizálást alkalmazni.

A fiatalok anyagi helyzetét szubjektív és objektív mutatók segítségével elemzik, valamint a fiatalok életmódját is tanulmányozzák, persze itt csak a dolgozó fiatalok helyzete kerül feltérképezésre. Számomra hiányzott az erre vonatkozó létszámadat, a táblázatok csak százalékos megoszlást közölnek, nem biztos, hogy viszonylag kicsi elemszám mellett is szignifikáns különbségek lennének például a településtípusok, munkajelleg-csoportok szerint az állásban levők között. Hiányzott az anyagi helyzet szubjektív megítélése és a tényleges anyagi helyzet összevetése, amit egy keresztábrával vizsgálni lehetett volna a fiatalok körében.

A harmadik fejezetben a fiatalok oktatási rendszerben levő helyzetéről esik szó. Államszocializmusban a '70-es a '80-as években nem volt jelentős expanzió közép- és felsőfokon, az oktatási rendszer erősen preszelektív volt, forráshiánnyal küzdött. Ennek ellenére a szerzők szerint az államszocializmus egy viszonylag jó színvonalú oktatási rendszert hagyományozott az új rendszerre. A rendszerváltással az oktatás színvonala csökken, s miközben továbbra is erőforráshiány jellemzi, a szakképzési rendszer nem a piacképes szakokra irányul. Az olvasási és számolási teljesítmények romlanak, az általános iskola pedagógiai teljesítőképessége rossz. A teljesítmény-hanyatlás okainak vizsgálatával a szerzők adósk maradnak, bár utalnak arra, hogy az okok a makrofolyamatokban keresendők.

A továbbiakban a két legfontosabb érintett terület a társadalmi polarizáció az oktatásban, illetve a továbbtanulási hajlandóságok, iskolai teljesítmények különbségei a társadalmi rétegek között. Véleményem szerint e kérdéseket részletes mobilitás-vizsgálattal lehetne alaposan vizsgálni, az itt közölt táblázatokból nem mindig lehet levonni azokat a következtetéseket, amelyeket a szerzők levonnak (például arról, hogy a '90-es években erősödik, vagy éppen gyengül az esélyegyenlőtlenség). A mobilitás-vizsgálat figyelembe veheti többek közt azt is, hogy az oktatás bővülése nem jelenti egyértelműen az esélykülönbségek csökkenését, a megfigyelhető mobilitás (pl. hogy

több a felsőoktatásban a munkás és paraszt származásúak száma), nem feltétlenül jelent nagyobb esélyegyenlőséget: az értelmiségi gyerekeknek ekkor is nagyobb esélye lehet a felsőoktatásba való bejutásra. Emellett részletesebb vizsgálat adhat választ arra is, hogy amennyiben kimutatható, hogy a származás hatása csökken felsőbb szinteken, vajon nem csak az egyenlőtlenségek felsőbb szintre tolódását figyelhetjük-e meg, például a betöltött foglalkozások presztízsében.¹

A szerzők elismerik, hogy közép és felsőfokon expanzió volt a rendszerváltás után, de „erős hipotézisük”, hogy az expanzió haszonélvezői a magasan iskolázott, jobb státuszú szülők gyermekei. További hipotézisük, hogy az esélykülönbségek felerősödtek. (Azért használom a hipotézis szót, mert az empirikus alátámasztás hiányzik, de ezt itt a szerzők is elismerik.) Szintén adatokkal nem alátámasztott hipotézis, hogy a származás hatással van a végzett szakok presztízsére.

Andorka a '80-as években Simkussal írt tanulmányában (Andorka–Simkus 1983) logit elemzéssel bizonyítja, hogy igazán jelentős mobilizáló hatással a kötelező nyolcosztályos általános iskola bevezetése bírt, és az államszocializmus későbbi kísérletei az oktatási egyenlőtlenségek mesterséges csökkentésére hatástalanok maradtak. Feltételezem e tanulmány alapján fogalmazzák meg Gázsóék azt a hipotézist, miszerint: „a középfokú oktatás expanziójának hatásaként társadalmilag valamelyest homogenizálódik az alapiskola pedagógiai teljesítménye, és a szocioökonómiai tagoltság mentén jelentősen elsimulnak a korábban tapasztalt drasztikus teljesítménykülönbségek” (130. o.) - vagyis az esélykülönbségek feljebb tolódnak. Vizsgálatukat ezután az alapiskolára irányítják, kérdésük: vajon képes-e az általános iskola az esélykülönbségek nivellálására, a hátrányok kompenzálására. Megállapítják, hogy az alacsonyán iskolázott szülők gyerekei csak 20 százalékban érnek el olyan eredményeket, amellyel továbbtanulhatnak, és a '70-es '80-as években az indulási esélyhátrány az általános iskola alatt másfélszeresére nő, valamint állítják, hogy mindez nem változott a rendszerváltás után sem. A továbbtanulásra felkészítő különórák falusi kínálata szegényes, és igénybevételük rétegspecifikus. A tanulmányi eredmények a szülők iskolai végzettsége szerint különböznek, a diákok csupán 7 százaléka ér el olyan eredményt, amely az elit középiskolákba jelent továbblépést. A középfokú továbbtanulás az alacsonyán képzett szülők gyermekeinél elsősorban szakmunkásképzőt jelent, és szemben az átlagos 95-97 százalékos továbbtanulással körükben csak 80-82 százalék a továbbtanulók aránya. A falusiak helyzete szintén rosszabb, mint az országos átlag, és a továbbtanuláshoz gimnáziumba csak 25 százalékuk kerül. A felsőfokú továbbtanulás a budapesti, megyeszékhelyi lakosoknak, illetve a magasan iskolázott szülők gyerekeinek nyújt elsősorban esélyt.

Néhány keresztábra erejéig a szerzők megpróbálnak képet adni az esélykülönbségekkel kapcsolatos főbb trendekről is a felsőoktatásban. Az adatok tanulsága szerint felsőfokon kicsit nő a középfokú végzettségű szülők aránya, és csökken a felsőfokú végzettségűeké, amit a szerzők megkérdőjeleznek (a különbség „nem minősíthető szignifikánsnak” 145. o.). Véleményem szerint, még ha igaz is a trend, ez nem feltétlenül jelenti az esélykülönbségek csökkenését, mint ahogy azt a korábbiakban már említ-

1 Mindezekre Róbert Péter (1988) is felhívta a figyelmet a *Századvég* folyóirat hasábjain kibontakozó iskolavitában, amely Gázsó Ferenc vitaindító cikke nyomán született, és amellyel én teljes mértékig egyetérték.

tettem. Továbbgondolásra érdemes eredmény, hogy a fizikai foglalkozású szülők aránya a felsőoktatásban nem változott, miközben az értelmiségieké csökken és a szellemi alkalmazott szülők aránya nő.

A fejezet néhány oktatáspolitikai javaslattal zárul, amely nem kerül részletes kifejtésre, gondolom a könyv tudományos jellegének megőrzése miatt. Véleményük szerint az alapfokú oktatásra kell irányulni a reformoknak, mivel a társadalmi hátrányok itt alakulnak ki; továbbá nélkülözhetetlen az oktatásfinanszírozás korrekciója is.

A szerzők külön fejezetben foglalkoznak a rendszerváltás generációs fogadtatásával, az ifjúság és az ország helyzetének szubjektív észlelésével. A '90-es évek eleji optimista hangulat az évtized közepén gyökeresen megváltozik, pesszimizmus váltja fel, és 2000-ben sem javul a helyzet. A fiatalok a rendszerváltást negatívnak minősítik, a demokráciába vetett bizalom gyengül, lesújtó vélemény alakul ki a parlamentről és a pártokról. Az életszínvonal a fiatalok többsége szerint romlott a rendszerváltás óta, a rendszerváltás nyertesének csupán a fiatalok 20 százaléka tekinthető (menedzserek, banki szférában dolgozók), bár ez az arány nagyobb, mint az országos átlag. A szerzők szerint nincs aki felkarolja a vesztesek érdekeit, a fiatalság magára marad, a társadalmi szolidaritás gyenge, a kollektív cselekvés ritka, a szocializáció alacsony hatékonyságú. A fiatalok 30-40 százaléka az alsóbb osztályokba sorolja magát és középosztálybelinek kicsit többen vallják magukat, mint a szülők generációjában. Ez azonban nem feltétlenül mobilitást takar, mint ahogy azt a szerzők feltételezik, lehet, hogy csak észlelési hiba. A nyugati társadalmi modellt a fiatalok többsége elfogadja, de ezzel párhuzamosan nő a globalizációt elutasítók köre is. A személyes jövőt viszonylag optimistán értékelik, de az ország helyzetét egyre rosszabbnak látja a többség. A személyes életterveknél 10 százalékra jellemző a célnélküliség, ők főleg alsóbb rétegekből kerülnek ki. Míg a '90-es években a lakás, 2000-ben már a tanulás válik a legfontosabb életcélá: a fiatalok felismerik, hogy ez kell a boldoguláshoz. A férfi és női élettervek különbségeire, és annak okaira érdemes lett volna nagyobb figyelmet szentelni. Az eredmények szerint: „a nők élettervében szignifikánsan nagyobb teret kap a tanulás, a gyerekvállalás, az önálló lakás, míg a férfiak nagyobb affinitást mutatnak a vállalkozás, továbbá olyan javak elérése iránt, mint az autó” (169. o.). Érdekes eredmény, hogy a Bourdieu-féle három tőkefajta az első három helyen jelenik meg az érvényesüléshez fontosnak tartott tényezők között: első helyen az anyagi javak, második helyen az iskolázottság és harmadik helyen a hasznos kapcsolatok szerepelnek. Összességében a szerzők meglátása szerint a fiatalok társadalomképe reális, többségük remények és kétségek közt vergődik, általános pesszimizmus nincsen. Az alacsonyan iskolázottak és a falusiak inkább borúlátók, a fiatal vállalkozók pedig inkább optimisták.

Az utolsó fejezetben a fiatalok politikai-ideológiai orientációjáról illetve pártpreferenciáiról esik szó. A '90-es éveket a politikai érdeklődés hiánya, illetve a legfiatalabbak közönye jellemzi. A szerzők szerint ez normális jelenség, és nincs emiatt válságban a többpártrendszerű demokrácia. A fiatalok körében a hatalom és a hozzá fűződő társadalmi előny az utolsónak rangsorolt értéként szerepel. A közöny oka a bizalomhiány és az alkalmasság megkérdőjelezése, illetve az a nézet, hogy a pártok saját klientúrájukat képviselik.

A pártpreferenciák egyik számomra legizgalmasabb kérdése, hogy mivel magyarázható a Fidesz átlagnépességnél nagyobb támogatottsága a fiatalok körében, ami vé-

gigkíséri a rendszerváltást követő összes választási ciklust. Az okoknál a szerzők az érzelmileg átszínezett választói kötődést és az alkalmasság nagyobb fokát említik. A fiatalok szerint az ország problémáit jobban oldja meg a Fidesz, míg a szülők és nagyszülők az MSZP-t tartják alkalmasabbnak 2000-ben. A fiatalokon belül a nők, a 15-19 évesek, az egyetemista és főiskolai hallgatók, a munkanélküliek, GYES-en GYED-en lévők még inkább Fidesz pártiak, míg az MSZP-t a szakközépiskolát végzett 26-29 éves férfiak támogatják. A Horn- és Orbán-kormány összehasonlítása során a fiatalok szerint csak hozzáértésben és szakértelemben rosszabb a Fidesz, mint az MSZP, az összes többi mutatóban (pl. szociális érzékenység, gazdasági problémák kezelése, oktatásfejlesztés, korrupcióellenesség) a Fidesz van előnyben. A szerzők azonban felhívják a figyelmet, hogy a fiatalok között sok a szkeptikus, akik egyik pártot sem tartják alkalmasnak.

Szemben a szülőkkel, a hagyományos jobb-bal megosztottság nem figyelhető meg markánsan a fiataloknál, a fiatalok legnagyobb hányada ambivalens. Ráadásul a kifejezett baloldali orientáció nem jelenti az MSZP egyoldalú támogatását, csak 40 százalék támogatná közülük ezt a pártot. A szociáldemokrata orientáció esetén is egyaránt található Fideszt és MSZP-t támogató fiatal. Külön rész foglalkozik a vallásosság és politikai tagoltság összefüggéseivel. Az eredmények alapján látható, hogy az egyházi-as vallásosságra inkább jellemző a Fidesz orientáció, a laicizált vallásosság esetén mindkét párt az átlaghoz közeli támogatottságot élvez, és az ateizmus erősebb MSZP, SZDSZ támogatottságot jelent, de még itt is nagy a Fideszt támogatók köre. Mindezekből következik, hogy a fiatalok esetén a vallásosság kevésbé erős meghatározója a pártpreferenciáknak, mint a szülői generációban.

Végül a liberalizmus és konzervativizmus kettősségében vizsgálják a fiatalok helyzetét. Kimutatható, hogy a fiatalokat inkább jellemzi a liberális orientáció, és ezt az irányzatot a Fidesz reprezentálja számukra (az SZDSZ-t támogatók köre csak 3% körükben). Ez igen meglepő adat, de a szerzők szerint ez a liberálisnak valló teljes sokaságban is így van. (A konzervatív nézeteket támogató kisebbség vele adekvát pártot választ.) Érdekes jelenség, hogy a liberalizmus nemzeti tartalommal egészül ki a fiatalok többségénél.

Az utószó kicsit politikai színezetűre sikerült, holott a könyv végig próbálja megőrizni a tudományosságot. A szerzők szerint a rendszerváltással az ifjúságot érintő intézmények radikálisan átalakulnak, jellemzi őket az erőforráshiány, alacsony hatékonysággal és dezintegráltan működnek. Emellett véleményük szerint túl gyorsan mentek végbe a változások, túl erős a polarizáció a társadalomban. Javaslatukban egy jövőre orientált társadalompolitikai látásmódot, az ifjúságpolitika és a makropolitika összhangját sürgetik, az állam szociális és jóléti szerepvállalásának erősítését szorgalmazzák a polarizáció ellen, a középosztály segítése mellett az alsóbb rétegek támogatását hangsúlyozzák. Pozitív fejleményként értékelik a tandíjrendszer eltörlését, a diákhitel-rendszert, a lakáshoz jutás feltételeinek javulását, de végső konklúziójuk, hogy eddig a nemzedéki újratermelés intézményei esetlegesen és kiszámíthatatlanul működtek.

Végül néhány további kritikai észrevétel: Sok helyen a táblázatok hiányosak (nincs meg az elemszám, jó lenne megadni a Chi-négyzet mutató szignifikanciáját is), emellett egyes fejezetekben nincsenek részletesen kommentálva a táblázatok, csak illusztrációként szerepelnek (4. fejezet), máshol a megfogalmazott hipotetikus állítások

nincsenek empirikusan alátámasztva, néhol ötletszerűek (3. fejezet). Mindazonáltal az érvelés igen meggyőző, a kifejtés logikus, a könyv stílusa gördülékeny és olvasható. Mindenkinek ajánlom, hogy olvassa el. A könyv nemcsak szociológusoknak, hanem más szakterületek képviselőinek, pl. politológusoknak, történészeknek, de a tágabb olvasóközönségnek is izgalmas olvasmány.

IRODALOM

- Róbert P. (1998): Hipotézisek az oktatás és a társadalmi mobilitás összefüggéseiről. *Századvég*, Tavasz: 156–164.
- Andorka R.–Simkus A. (1983): Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete. *Statisztikai Szemle*, 6: 592–611.

FOUCAULT ÉS A SPIRITUALITÁS

KELEMEN Gábor

Pécsi Tudományegyetem, BTK, Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék
H-7624 Pécs, Rókus u. 2.; e-mail: kelemen@btk.pte.hu

Foucault, Michel: *The Hermeneutics of the Subject. Lectures at the Collège de France 1981–1982*. New York: Palgrave Macmillan, 2005.

Ha a szociológia feladata megmutatni és megfogalmazni a társadalom működésének implicit, ám szabad szemmel nem látható, illetve még ki nem mondott folyamatait, akkor a Foucault 1982-es egyetemi előadásait magában foglaló kötet az ókori görög-római *spiritualitás* történeti-szociológiai rajzának tekinthető. A spiritualitás – Foucault meghatározása szerint – azokat a személyt formáló törekvéseket, gyakorlatokat és élményeket foglalja magában, melyeket a kapcsolatokban élő szubjektum, az igazság elérése érdekében, önmagán visz végbe. A spiritualitás olyan különféle technikák – pl. purifikáló és aszketikus gyakorlatok, mértékletesség, meditatív nézőpontváltás, életmód-változtatás – révén megvalósuló kutatás, praxis és tapasztalat együttese, mely a küzdelemként, s nem állapotként felfogott *személy igazsága, igaz tudása* keresésére irányul. A spiritualitás nem gyakorolható pusztán elvont gondolkodás révén. A személyesen igazhoz csak az ember életét valamiképpen kockára tevő belső átalakulás, transzformáció révén juthatunk el. A spiritualitás *öngondoskodás*, törődés önmagunkkal. (Az öngondoskodás és a közösség ügyeivel való törődés egységét megmutató Foucault a spiritualitást nem a szent-profán fogalmi keretben tárgyalja.)

Az 1982-es előadások annak az alaposan megtervezett kutatásnak részei, melynek témája a szexualitás története. Foucault hat kötetben tervezte közreadni a vizsgált szövegeket keletkezésük tükrében értelmező, a szexualitás társadalmi és történeti kontextusát feltáró forráselemző kutatásának eredményeit. A sorozat első, bevezető kötete *A szexualitás története – A tudás akarása* 1976-ban jelent meg. A könyv, az eredeti kutatói kérdéssel összhangban, arra a kérdésre keresett választ, hogy – a keleti kultúrák és a görög-római antikvitás gyönyörközpontú szexualitásával (*ars erotica*) szemben – a modern társadalomban miképpen konstituálódott tudományként a szexualitás (*scientia sexualis*), s a polgári társadalomban hogyan jöttek létre a szexualitás és hatalom korábban nem létező körkörös kötelekeket teremtő intézményei és technikái. A könyv betetőzését jelentette annak a foucault-i hatalomfelfogásnak, mely szerint a hatalom korántsem csupán represszív – miként az Karl Marx az osztályelnyomás és Sigmund Freud a szexuális elfojtás elméletében feltételezte –, hanem a személyek és a társadalom számára a fegyelem és a változás lehetőségét nyújtó, valóságteremtő erőviszonyok együttese. Eszerint a hatalom nem a represszióval, hanem a *rezisztenciával* áll szerves kapcsolatban. Foucault nem állította, hogy a represszió-elmélet hibás, azonban túlságosan szimplifikálónak tartotta azt. Hatalom nem létezik ellenállás nélkül, állapította meg. (Ez az álláspont közel áll Albert Camus *A lázadó ember* című művében ki-

fejtett elgondolásához.) A rezisztencia teszi láthatóvá a hatalmi viszonyokat. A szabadság (amit Foucault inkább reflektívnek, mint civil vagy politikai természetűnek tekint) a hatalomgyakorlás feltétele. A modern ipari társadalom a test fegyelmezésének, megzabolázásának és a népesség szabályozásának új, „biohatalmat” teremtő technikáit hozta létre. A test fegyelmezésének és a népesség szabályozásának a szexualitás a közös összetevője. Éppen emiatt vált a szexualitással kapcsolatos diskurzus a modern hatalmi stratégiák központi problémájává. A biohatalom tette lehetővé a termelékenység kapitalizmust megelőző történelmi korokban soha nem tapasztalt mértékű növekedését.

A szexualitás történetének első kötetében Foucault megjegyzi, hogy a keresztény gyónás számos *ars eroticával* rokonítható élményfokozó spirituális eljárást tartalmaz. Az ellenreformáció korának gyakori megszállottsági és ekstázikus jelenségeinek korabeli kezelése arra utal, hogy ezen eljárásoknak a következményei ellenőrizhetetlené váltak. Ám amíg nyugaton az erotika egyik összetevője a szexualitás, annak tudományában vált kontrollálttá, addig a spiritualitást – méghozzá minden válfaját, tehát nemcsak az erotikával kapcsolatosat – a Nyugat kiűzte a hatalommal összefonódott tudomány tartományából. Más szóval a személy eme anarchisztikus, egyúttal az élő emberhez elválaszthatatlanul hozzátartozó komponensei mégis csak elfojtás alá kerültek. A modern hatalom sem spirituális (ön)fegyelmet, sem spirituális fejlődési alkalmakat nem teremt. A rezisztenciával számoló hatalomelmélet egyszerűen alkalmatlan a spiritualitás modern – a lázadó ellenállás jeleit nem mutató, viszont az elfojtott tartalmak jellegzetes dinamikai töltését hordozó „tünetek” formájában, tehát álcázott módon újra és újra felszínre törő – helyzetének magyarázatára.

Foucault nem sejtette, hogy milyen óriási feladatot vállalt a szexualitás történetének kutatói projektjével. Az ötvenéves tudós a sorozat első könyvének megírása után egyre inkább szemkerült a ténnyel, hogy a szexualitás mélyreható vizsgálata nem választható el a spiritualitás problematikájától. E nélkül ugyanis nincs válasz arra a kérdésre, hogy miképpen változott a *szexualitás* a saját teste, testi reakciói felett felelősséget vállaló *személy erkölcsi ügyévé*. Hiába jutott fontos, meggyőző és részletes eredményekre annak igazolásában, hogy a modern szubjektum a politika, a gazdaság és a tudás egymást dinamizáló modernkori intézményeinek közegében s technikai által jött létre, vállalkozása mégis holtpontra ért. Azt a felismerését követően, hogy az egyén feladata napjainkban nemcsak a hatalom alóli felszabadulás, hanem a felszabadulás annak az individuációs mechanizmusnak a hatása alól is, amit a hatalom teremtett, Foucault a tervezett elméleti építkezés elakadásával, az irányváltás feladatával szembesült. Az 1976-ban elért holtpont után, a sorozat első kötetének közreadását követően nyolc évet kell várni a következő – az eredeti tervtől gyökeresen eltérő tematikájú – két kötetre (*A gyönyörök gyakorlása* és a *Törődés önmagunkkal*), melyek Foucault halálának évében, 1984-ben jelentek meg. A nyolc év alatt, annak érdekében, hogy kimozduljon önnön intellektuális komfort-zónájából, történelmi és földrajzi értelemben egyaránt hosszú utazásokat tett. Az időben s térben tett inspiráló utazások új, gazdag személyes és szellemi kapcsolatokhoz vezettek. Mindez azonban nem volt elég a szemléleti irányváltáshoz. Szükség volt az addigi meggyőződések pátoszának elvetésére, s arra, hogy korábbi koncepcióinak zárójelbe tételével, szinte „elfelejtésével” adjon esélyt saját gondolkodási amplitúdójának növelésére. Az irányváltást követő

munka perspektívája és minősége, az elemzések sokrétősége és mélysége, véleményem szerint, a legmarkánsabban az 1982-es előadásokban tükröződik.

Az, hogy Foucault a hatalom filozófusából etikai íróvá vált, *A szubjektum hermeneutikája* szövegéből nagyon világosan kitűnik. A felvilágosodás óta az etikai gondolkodók egyik központi témája a modern társadalomnak az az ellentmondása, hogy a technikai és tudományos fejlődést nem kíséri az ember erkölcsi fejlődése. A magyarázatok zöme az egyén s közösség kapcsolatának fellazulását hozó szekularizáció, „Isten halála”-nak kérdése körül forog. Foucault innovatív módon, az erkölcsöt nem a vallásból és az istenképből, hanem a spiritualitásból vezeti le. Az elméleti újítás, talán a mondanivaló bősége miatt, az egyetemi előadások formájának megváltozását hozta magával. A Collège de France professzorait évi 26 óra előadás tartására kötelezte. Az óráknak legfeljebb a fele volt szeminarizálható. 1982-ben Foucault, addigi oktatói gyakorlatával ellentétben, úgy döntött, hogy nem tart szemináriumokat, hanem a rendelkezésre álló összes időt az előadásoknak szenteli. Az előadások szövegét részben az azokról Jacques Lagrange, orvostudomány-történész által készített magnófelvételekből, részben Foucault jegyzeteiből – melyeket élettársa, Daniel Defert őrzött meg – rekonstruálta a kötet szerkesztője, Frédéric Gros. A jegyzetek és az előadások szövegének összevetése alapján nemcsak az derül ki, hogy Foucault rendkívül alaposan készült fel az óráira, hanem az is, hogy semmiféle rögtönzést nem engedett meg magának; mindig szigorúan követte az előadástervben leírtakat, vagyis szó szerint felolvasta az előadásait.

Mivel a szexualitás először a történelemben az embert a filozófia középpontjába helyező, etikai közösséget alkotó ókori görögöknél, mindenekelőtt Szókratésznél vált erkölcsi tapasztalattá, ezért Foucault kutatásaiban fokozatosan az időszámítás előtti 5. és 4. század szexualitásának tanulmányozása felé haladt. Victor Hugo szállóigévé vált megállapítása szerint: ahogy a folyók, úgy az eszmék sem folynak visszafelé; vagyis csak igen fáradságos munkával, végig az ár ellen úszva lehet eljutni a forráshoz. Az addigi kutatások vonatkoztatási keretéből, a nyugati modernitás kibontakozásának idejéből (17. század) kilépő Foucault fokról fokra, előbb a vágy korai keresztény tapasztalatait, majd az ókor végének szexuális gyakorlatát szemügyre véve jutott el a forráshoz, az ókori görög morálig. *A szubjektum hermeneutikája* fókuszában főként cinikus, sztoikus és epikureus gondolkodók állnak. A kettős felütésű, a görögség és az etika irányában tájékozódó kutatás során korabeli könyvek, beszámolók, önéletrajzok, levelek, feljegyzések és naplók szövegelemzését végzi. A kutatói módszer, a közösségi és személyes történések rejtett és elhalványult jelentéseit megszólaltató, azokat értelmező és megértő módszer, a *hermeneutika* szintén ógörög. Az előadások szövege elénk tárja Foucault megértésért folytatott erőfeszítését: ahogy igyekszik megérteni a szövegek keletkezésének kontextusát, s – azt saját vonatkoztatási keretével egyesítve – értelmezést nyújtani. A hermeneutikai megközelítés a kutató és a vizsgált szöveg olyan közösségi létbe lehorgonyzott dialógusát hozza létre, melyben a szöveg nem oda tér vissza, ahonnan elindult, s amikor továbbindul már nem azonos a megérkezési állapottal.

Foucault az ókori görög és római források vizsgálata alapján arra a felismerésre jutott, hogy a delphoi jósva egyik erkölcsi jelmondata, az „ismerd meg önmagadat” [*gnóthi szeauton*] mindig kiegészült az *önmagával törődés* [*epimeleia heauton*] követeleményével. Az „önmagával törődés” feladata a spiritualitás legáltalánosabb formája.

Foucault szívesen köti személyekhez s művekhez a gondolkodás és gondoskodás történelmének fordulópontjait. A két, rendre pozitív jelentésű gyakorlati erkölcsi elv Szókratésztől (i.e. 5. század) a kappadókiai keresztény egyházatya, Nüsszai Szent Gergelyig (4. század), tehát nyolc évszázadon át, végig fontos helyet foglalt el a modernkor előtörténetét jelentő gondolkodásban. Ám a kettő viszonya, aránya, a súlypontok időről időre mások. Az előadások ennek az együtt járó társadalmi jelenségnek – a tudás, az igazság keresése és az élet művészete – megjelenési módját, alakulását, komponenseit és ezek viszonyát vizsgálják. Noha ez az előadások központi témája, Foucault arra is kitér, hogy miképpen alakult a spiritualitás helyzete a későbbi történelmi korokban. A kereszténység uralkodó világszemléletté válása után a spiritualitáshoz való viszony döntően megváltozott. Szent Ágostontól (5. század) a 17. századig a spiritualitás a teológiával állt harcban. Míg a hit és tudás kapcsolatát vizsgáló keresztény bölcsélet mind a spiritualitást, mind a kanonizált tekintélyek tanain kívül eső tudást igyekezett likvidálni, addig e korszak tudománya éppúgy rokonszenvvel viszonyult a spirituális gyakorlathoz, mint ahogy magába szívta az alkímiát, az asztrológiát, a létről szóló mély igazságot szimbolikus formában megszólaltatónak tekintett mitikus történeteket stb.

A tudomány csak a 17. századtól, az „akkor is megismerhetem az igazságot, ha erkölcsstelenül élek” elvét meghirdető, a tudást az erkölctől független szférának tekintő René Descartes fellépése után határolta el magát a spiritualitástól. Az igazságot a kéttellyel összekapcsoló karteziánus felfogás nemcsak a gondolkodást választotta el a testtől, hanem az „én” létét is izolálta a „te”-től. A tudás megszerzése immár sem emocionális, sem társas kapcsolatot nem igényelt. A vallás kész volt tudományos segítséget igénybe venni a spiritualitás diszkvalifikálásához. Később ez lett a veszte, mert a pozícióját a hatalommal szövetkezve megszilárdító tudomány a szkepszist, a kritikát magára a vallásra is alkalmazta. A spiritualitás és vallás küzdelméből végül egy harmadik erő, az empirikus és racionalista tendenciákat egyesítő modern tudomány került ki győztesen. A szkepszis azonban veszélyezteti a társadalmi rendet. A *szkepszisre* építő tudomány, a modern politikával és gazdasággal kölcsönhatásban, nem utolsósorban a gondolkodás szabadságának letéteményeseként, hosszú történelmi folyamat eredményeképpen, nemcsak legitimációt kapott, de a newtoni természettudományi világkép uralkodóvá válásával a tudomány emelkedett a vallás rangjára. Az igazság kutatásának módszerét nyújtó tudomány szinte vallásos tisztelete generációról generációra hagyományozódva szilárdult meg. Mivel a szenvedélyes és eksztatikus spirituális élmények, a szkepszishez hasonlóan, kockázatot jelentenek a társadalmi rend szempontjából, a tudomány számára az tűnt biztonságosabbnak, ha lemond a vallással való harcban eleve elsatnyult spiritualitás műveléséről. Így a spiritualitás nyíltan nem vált a tudományos szabadságot mélyítő és annak határait kítágító tényezővé. Ezzel együtt a szolidaritás, gyengédség, bensőségesség, törődés gyakorlása a „nem tudományos” módszerek tárházába került. A remény, a bizalom és az intim kapcsolatok művelése szintén kívül esik a tudományos praxis hatókörén. Ezért az ilyen típusú eszmények megvalósítására törekvő tanoknak, pl. a marxizmusnak vagy a freudizmusnak az eredeti attitűdöt aláásó kompromisszumokat kell kötniük, hogy igényt tarthassanak a tudományosság státuszára.

Csakhogy a szexuális ösztönhöz hasonló erősségű spiritualitás, a kettős – vallás és tudomány általi – elfojtás ellenére, még ha csökevényes vagy töredékes formában is

(pl. az emberi egységet figyelmen kívül hagyva, pusztán érzelmi szabadságigényként), újra és újra a felszínre tör. Az igazság eszményének erkölcsi, esztétikai, értelmi és társas folyamatként s tapasztalatként való visszaszerzési törekvése nagyon sok irodalmi és filozófiai műben megmutatkozik. A felvilágosodás során eltűnő spiritualitás megőrzésének szándéka érhető tetten, Foucault szerint, J.W. Goethe *Faustjában*, és G.W.F. Hegel *A szellem fenomenológiája* című művében. (Noha Foucault nem említi, úgy vélem, ugyanez a spirituális törekvés tükröződik a beethoveni zene homogén közegeiben.)

Habár a spiritualitás napja nyugaton már leáldozott, Foucault, miután meglátta annak verőfényét, részben keleten kezdte el fürkészni a felvirradást, részben pedig a nyugati „szélen”, tudniillik Kaliforniában kereste az új perspektívát. 1978-ban Japánban, a seionji nemzetközi zen-buddhista meditációs központban, egy zen-mester vezetésével próbálta gyakorolni – az önismeretet a jellem megváltozásával összekötő – a csend, a mozdulatlanság és a kiürülés általi megvilágosodást. A keleti kultúrához való nem triumfáló viszonyulás átélése közben Foucault számára nyilvánvalóvá vált, hogy őt nem a kiürülés, hanem a kiürülés és a feltöltődés dialektikája foglalkoztatja. Nem az önmagába zárkózó, a személyiséget illúzióknak tartó, hanem a kapcsolataiban élő individuum érdekli. Az ókori görög mester-tanítvány viszony, a világtörténelemben először, megengedte a tanítvány számára a mester módszerének továbbfejlesztésére irányuló székspszist. A tekintélyekkel, a mesterrel szembeni – preszokratikus hagyományból eredő – fenntartás, kételkedés lehetősége, a kritikai szellem hagyománya jegyében kapcsolta össze Szókratész az igazság keresését az életmód erkölcsi vizsgálatának feladatával. A tekintély kritikájának lehetőségét Foucault olyan történelmi vívmánynak tekintette, melyről semmiképpen sem akart lemondani.

Az ógörög mester-tanítvány viszony gyakorta homoerotikus barátságként öltött testet. A modern korban minden homoszexuális magatartás, így a baráti, intenzív érzelmi kapcsolatot magában foglaló is, súlyos társadalmi és pszichiátriai problémaként tematizálódott. A homoszexualitása miatt élete során sok zaklatást átélő Foucault 1975-től kezdte meg kaliforniai vendégelőadói szerepléseit. Eközben megismerte a kaliforniai alternatív homoszexuális kultúrát, annak pezsgő életét és politikai tevékenységét. Főként a kaliforniai homoszexuális csoportok érdekérvényesítő aktivitásának köszönhetően, az Amerikai Pszichiátriai Társaság 1974-ben a homoszexualitást levette a pszichiátriai betegségek listájáról. Annak a társadalmi csoportnak a tagjai, akikkel Foucault azonosította magát, több évszázados kirekesztés után, kezdték visszanyerni méltóságukat és önbecsülésüket. A homoszexualitás mindaddig arra adott alkalmat, hogy a „mátság”-nak a hatalmon lévőkéhez képest kevésbé torzító perspektívájából, az etnográfuséhoz hasonló pozícióból vizsgálja saját kultúráját. A homoszexuálisok számára otthonosabbá váló világot immár nemcsak szemügyre venni lehetett, hanem alkalom teremtődött újszerű kapcsolat kialakítására is vele. Foucault első visszhangot kiváltó könyvében, az 1961-ben megjelent *A bolondság történetében* sokoldalúan mutatja meg azt, hogy az „erkölcsöt államosító” modern világban az elidegenült ember igazságának igaza csak a gyógyulásban mondható el. Ezután maga is követte a modernkor differenciáló és dividáló gyakorlatát, s további könyveiben a gondolkodás fő tengelyei – a tudás, a hatalom és az etika – közül, melyek az első nagy műben még integrált módon jelen voltak, csak egy-egy (vagy két) összetevőt vizsgált.

A pszichiátriai intézmények és a börtön történetének kutatása során arra jött rá, hogy a normalizáló társadalomban éppen az elmebeteg és az elítélt marginális helyzete ad lehetőséget az egyénnek arra, hogy viselkedése egyéni jelleget öltjön. A szexualitás történetéhez tartozik a homoszexualitás története. A kaliforniai homoszexuális csoportok és társaságok körében szerzett tapasztalatok nyomán változott Foucault szemlélete: a homoszexualitás devianciaként történő konceptualizálása helyett a továbbiakban mindenekelőtt öngondoskodási módként tekintett a jelenségre. Már nemcsak arról van szó, hogy az örült, az elítélt és a perverz identitás szerep szinte megváltás a spiritualitástól, illetve öngondoskodástól elidegenedett szubjektum számára. Az egyéniség, az új megközelítés szerint, nem csupán a hatalom mellékterméke, hanem az igazság megismerését, az igazmondást *önátalakító technikák* révén biztosító, az öntranszformáció követelményével járó autonóm spirituális törekvés eredménye. Az önátalakítás ókori és középkori, nyugaton kidolgozott mesterségbeli tudásszerű technikái az igazságot a szubjektummal és a szexualitással kapcsolják össze.

A *szubjektum hermeneutikájában* Foucault újra felvette az első könyv után elejtett integráló fonalat. Az olvasó a kutatómunka folyamatát lépésről-lépésre nyomon követve, szinte a kutatás résztvevőjeként juthat el – méghozzá a hermeneutikai vizsgáldásban gyakori epifánikus „aha” élmény révén – az előadásorozatnak ahhoz a konklúziójához, hogy az emberi egységet a spirituálisan megalapozott erkölcs biztosítja. A morális megújulás nem szakítható el a spirituális megújulástól.

Az *önmagunkkal törődés* addig nem használt fogalma 1982-ben és 1983-ban egyszerre több szakterületen is megjelent: a társadalomtudományban Foucault, a pszichológiában pedig Caroll Gilligan révén. Gilligannek a női személyiségfejlődés férfiakétól eltérő sajátosságait leíró munkája (*In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*, 1982) elsősorban a törődés és gondoskodás témakörének elhanyagolását kéri számon a fejlődépszichológiai elméleteken. Ugyanebben az évben alkotta meg Günter Ammon az öngondoskodáshoz nagyon közel álló „szociális energia” fogalmát. A következő évben, 1983-ban Dorothea Orem a személyes gondoskodás, Edward Khantzian pedig a devianciák kezelésének szakirodalmába vezette be az önmagával törődés, és az öngondoskodási-deficit (*self-care deficit*) kategóriáját.

Az önmagával törődő személy témakörének első kidolgozása egy Platónnak tulajdonított dialógusban az *Alkibiádészben* található meg. A felnőttkorba érő, politikai pályára készül, ambiciózus Alkibiádészt Szókratész rádöbbenti arra, hogy a bölcsességre, igazságosságra, józan mértékletességre és bátorságra nevelt rivális perzsa és spártai királyokhoz képest voltaképpen semmit sem tud. Hiányos neveltetésének korrigálása, a *techné* elsajátítása azonban még nem késő, Alkibiádész megtanulhatja az öngondoskodást. Szókratésztől az összezavarodott Alkibiádész megtudja, hogy mi az „önmaga”, s mit jelent az önmagával törődés. Az öngondoskodás a lélek önmagába nézésén alapuló aktív, fáradtságos politikai és erotikus állapot. Az önmagunkkal törődés feladatára figyelmeztet Platón *Szókratész védőbeszéde* című műve is. Az athéni városállamtól a római császárság koráig ugyan az öngondoskodás és politikai aktivitás viszonya nagymértékben megváltozott, s változtak az eszközök (ezt a folyamatot elemzik az előadások), de az önismeret mindig az önmagunkkal való törődés következményének tűnt. A megismerő szubjektum fontosságát kiemelő mo-

dern korban viszont az önismeret – az öngondoskodástól függetlenített – egyedüli törekvéssé vált.

Az öngondoskodás divinális szempontot érvényesítő kultikus közösséghez – ami lehet baráti kötelék, tudományos iskola vagy vallás – tartozást feltételez. (Más kérdés, hogy Szókratész számára az istenek s a vallás nem nyújtottak megfelelő modellt az erkölcsös viselkedéshez.) Az előadások egyik kulcsfogalma a *parrézia*, az őszinteség és nyíltszívűség, interperszonális, más személy jelenlétét feltételező spirituális kategória. A nyugati spiritualitást nem lehet kapcsolatoktól függetlenül, azoktól elidegenedve gyakorolni. A mester-tanítvány, mentor-mentorált, gyógyító-gyógyított kapcsolatban megnyilvánuló parrézia a szív kitárása, a dolgok szabad, hízelgéstől mentes elmondásának választása, az önmagunk bevállása melletti döntés. A parrézia a szavak és tettek, az elmélet és a tanítás egysége. A parrézia bátorságot igénylő gyakorlása belső átalakulást, átváltozást, *metanoiát* eredményez. Éppen ez a téma, az igaz beszéd, a beszélő életét valamiképpen kockára tévő megnyilatkozás kerül majd az utolsó két év előadásainak gyűjtőpontjába.

Úgy tűnik, Foucault az 1970-es évek vallási reneszánszát nem a vallási, hanem a spirituális érzelmek felbuzgásának tekintette. Igaz a spiritualitás, legalább is névlegesen, „csináld magad” programokként konfekcionálva, a vallástól függetlenül is megjelent. Az, hogy a Foucault által újra felfedezett ókori spiritualitással ellentétben, a mai spirituális mozgalmak zöme szinte immunizál a parréziával szemben, még nem bizonyítja magának a spiritualitásnak az irrelevanciáját. Ellenkezőleg. Az emberi természet (biologikum) és a közösség metszéspontjában éppen a személy spiritualitása áll. Foucault könyve továbbá arról győzi meg az olvasót, hogy a tudomány művelése – amennyiben a nem közvetlenül hasznosuló, Hatvany Lajos által „tudni nem érdemes dolgok tudományá”-ról van szó – maga is spirituális tevékenység.

A könyv angol nyelvű megjelenése több szempontból, pl. a szociálpolitika és az öngondoskodás kapcsolatának vizsgálatában, mérföldkő lehet foucault-i örökség recepciójában. Az angolul olvasók nemcsak a szerző munkásságának újabb érdekes színterét, hanem az életmű egyik igen eredeti művét ismerhetik meg. Ehhez képest apró hibának tűnhet a tárgymutató soványsága. Fontos szavak maradtak ki a tárgymutatóból. Hiába keressük pl. a kairoz („igaz pillanat”), a katarzis, a krízis vagy a szóproszüné („józság”) fogalmait.

A könyv a spiritualitás szociológiájával hivatásszerűen foglalkozók számára aligha nélkülözhető olvasmány.

AZ EURÓPAI PUDING PRÓBÁJA, AVAGY A KISEBBSÉGI FELSŐOKTATÁS

CSANÁDY Márton

Felsőoktatási Kutatóintézet
H-1146 Budapest, Ajtósi Dürer sor 19-21.; e-mail: titkar@ella.hu

Kozma Tamás: *Kisebbségi oktatás Közép-Európában*. Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet-Új Mandátum Könyvkiadó, 2005.

Referátumom mottója az is lehetne, hogy „Lakótársat keresünk”, akár a szó szoros és átvitt értelmében. Hiszen Kozma Tamás új könyvének főszereplői a kisebbségek, akarva-akaratlanul „társlakói” egy országnak, és ebből fakad minden bonyodalom.

Jelen esetben azonban nem erre gondolok, hanem referátumom mottójául Cédric Klapisch 2002-ben rendezett, már-már kultuszfilmjének magyar címére utalok. Uniós Európánkban már az is önmagáért beszél, hogy a film címe franciául *L'auberge Espagnole*, míg angolul *Euro Pudding*. Nos, az idézett film keretét egy szokatlan új jelenség: az európai uniós diákcsere, az Erasmus program szolgáltatja. Ennek a filmnek van egy, a témánkat érintő kulcsjelenete. A film főhőse, egy francia diák, aki köztisztviselői állás reményében elhatározza, hogy az Erasmus program segítségével tanulmányai egy részét Spanyolországban folytatja. Erre azért van szüksége, hogy ily módon spanyolszakértővé képezhesse ki magát. Az elhatározás nyomán, valamint az egyetemi bürokráciával történt megküzdés eredményeként (ez a jelenetsor jól illusztrálható Kozma Tamás előző munkáját, a *Kié az egyetem?* címűt) főhősünk megérkezik Barcelonába. Ellátogatva az egyetemre rá kell döbbenjen, hogy valami nincs rendben. Amikor holland barátnője az előadáson azzal a kéréssel fordul az előadóhoz, hogy legyen szíves a külföldi diákokra való tekintettel kasztíliai spanyolt beszélni, az előadó felháborodottan válaszol: „*Ez itt Katalónia! Ha spanyol nyelven akar tanulni, menjen Madridba. Mi katalánul beszélünk*”. Nos, ki gondolta volna akár csak néhány évtizeddel ezelőtt, hogy a 21. század küszöbén az első európai uniós identitásépítő francia kultuszfilm központi gondolataként a kisebbségi oktatás létjogosultságát állítják reflektorfénybe. Ahogy akárcsak a '80-as években nehezen képzeljük volna el, hogy Spanyolországtól Litvániáig, Skóciától Moldáviáig Európa minden szegletében megjelenik a kisebbségi felsőoktatási intézmény.

Kozma Tamás a legaktuálisabb kérdések egyikéhez nyúlt.

A könyv – Kozma Tamás előző, a *Kié az Egyetem?* című művéhez hasonlóan – témáját és megközelítési módját tekintve is, újszerű és aktuális. A szociológia eszköztára mellé beemeli a kulturális antropológiáét. Persze itt nem egyszerűen az egyéni szimpátiákról van elsősorban szó, hanem arról, hogy mind Európa, mind Amerika vezető társadalomtudományi műhelyeiben a 21. század társadalmi jelenségeinek megértéséhez egyre inkább hívják segítségül a kulturális antropológiát. A hagyományos

empirikus szociológia a legtöbb kurrens kérdés megértésére csak korlátozott mértékben alkalmas. Az ezredfordulón az antropológia holisztikus szemlélete és vizsgálati módszertana sok szempontból alkalmasabbá vált a jelenségek megközelítésére. Az új jelenségek közül is kiemelkedik a kisebbségi kérdés, és természetesen ennek az egyik, vagy talán a legfontosabb aspektusa, a kisebbségi oktatás kérdése. Kozma Tamás joggal veti fel a kisebbség fogalmának jelenkori jelentése körül kialakuló értelmezési problémát. A problémát, ami a '90-es években nem más, mint egy fogalom eltérő értelmezése a különböző kultúrákban és tudományágakban, a fogalom relativizálása. Természetesen van abban igazság, hogy valamilyen értelemben mindenki tekinthető kisebbségnek, de a fogalom eredeti jelentése, különös tekintettel annak európai és közép-európai változatára, elég egyértelmű. Ha mégis a kisebbség fogalma kapcsán érdemes egy terminológiai kérdést felvetni, akkor az talán az őshonos és az újonnan bevándorolt kisebbségek különbözőségének problémája. Hiszen utóbbiak esetenként egészen másként viselkednek, mint az előbbiek. Gondolok itt arra, hogyha kimennénk a Városliget sarkára és bemennénk a négy-öt kínai étterem valamelyikébe, könnyen előfordulhatna, hogy az olvasók összes nyelvismerete sem volna elegendő az összetettebb kommunikációra. Ez nem igen fordulhatna elő a hagyományos kisebbségek esetében.

Kozma Tamás könyvéből és az esettanulmányokból számomra egy fontos tanulság bontakozott ki. Miközben mi, magyarok saját határon túli kisebbségeink kérdését – vagy legalábbis a probléma méretét tekintve – egyedi jelenségnek láttuk, amelynek megoldásáról késhegyig menő vitákat folytattak a rendszerváltást követő politika és közélet különböző szereplői, addig 1989-1990 után a kisebbségi és kisebbségi oktatási kérdések mondhatni Európa-szerte előtérbe kerültek. Sőt, a kötet ügyes szerkesztésének következtében, jól látható módon az esetek igen jelentős részében, aki egyszer az egyik oldalon, mint kisebbség vagy egy kisebbség anyanemzeteként küzd a jogaiért, az egy másik felállásban, mint többség viaskodik egy, az ő határain belül került másik szomszéd ország nemzettörődékével annak kisebbségi jogairól. Lásd a kötetben akár az osztrák-olasz és osztrák-szlovén példát, akár a német-lengyel, lengyel-litván tanulmánypárt.

Mi történt Európával a '90-es években? Azt gondolom, hogy a választ a kötet alapján röviden úgy lehetne megfogalmazni, hogy vége lett a hidegháborúnak, azaz vége lett az ideológiák háborújának. 1989-1990-ben nem egyszerűen az államszocializmus, mint ideológia (és egyben a lenini nemzetiségpolitikai illúziója) és társadalmi rendszere bukott meg, hanem alapjaiban átrendeződött a nemzetközi rendszer és ezen belül az európai hatalmi politika színpada is. Az átrendeződés egyik következménye az orosz birodalom fokozatos visszaszorulása. Ez a folyamat 1989-ben kezdődött a megszállva tartott, de teljesen be nem olvasztott kelet-közép-európai térség feladásával és folytatódott a Baltikumtól történő kivonulással. Napjainkban pedig tovább folytatódik Grúziában, Örményországban, Ukrajnában és az egykori szovjet Távol-kelet többi országában. A Szovjetunióval az utolsó európai, eurázsiai birodalom, az Orosz Birodalom bukott, bukik meg. Persze, a Szovjetunió nem állt önmagában, hiszen kis imitátorokként ott voltak apródjai, Csehszlovákia és Jugoszlávia, a kis pánszláv birodalmak.

Azonban ahogy természetesen a Szovjetunió bukását sem magyarázhatjuk pusztán a nagyhatalmi vetélkedés következményeként, úgy a kisebbségi kérdés '90-es évek-

ben történő előtérbe kerülése sem pusztán a Szovjetunió bukásának következménye. Sokkal inkább mondhatjuk, hogy a folyamatok mélyén végbemenő nagy átalakulás, amely a 20. század folyamán az állam szerepét át- illetve újjá értékelt, vezetett el a hidegháború végéhez és egyben az etnikai, kisebbségi jogok előtérbe kerüléséhez is. Hiszen elég, ha csak arra gondolunk, hogy a '90-es években Nagy-Britanniában lezajlott folyamat eredményeként Skócia és Wales nagyfokú autonómiát kapott, olyannyira, hogy a legfrissebb bolognai jelentésben Skócia nem Angliával és Wales-szel együtt szerepel, hanem önállóan számol be a skót felsőoktatás európai harmonizálásáról. Ugyanígy idézhetnénk a katalán példát is. A kérdésre persze, hogy mi változott meg, igen nehéz választ adni. Ahogy Kozma Tamás is leltárt készít a felvetődő szempontokból, és tipológiákat alkot a lehetséges modellekből, úgy mi sem tehetünk mást, mint hogy további elemekkel igyekszünk gazdagítani ezek sorát.

A kötet szellemesen keretes szerkezetű. Az esettanulmányok az első rész elméleti alapvetései és a kisebbségi oktatáspolitikáról szóló harmadik rész között találhatók. Az esettanulmányok, amelyek a litvániai lengyelek, a lengyelországi németek, az olaszországi dél-tiroli osztrákok, az ausztriai szlovének, az ukrainai és romániai magyarok és végezetül a moldáviai gagauzok példáin keresztül jól szemlélteti a kisebbségi problematika bonyolult sokoldalúságát. Természetesen a hét esettanulmány nem mutathatja be a több száz európai kisebbség mindegyikének sajátos élethelyzetét, de megrajzolhatja – weberi értelemben – a legfontosabb ideáltípusokat. Hiszen a regionális nagyhatalom Lengyelország nemzetének töredéke szorult a Lengyelország népességének tizedével sem rendelkező Litvániába és a legnépesebb és legerősebb európai állam Németország töredéke Lengyelországba. Ennek a méret- és erősorrendnek az ellenkezőjére láthatunk példát délen, ahol az erdélyi magyar kisebbség létszámával közel azonos nagyságú állam, Szlovénia néptöredékének ausztriai helyzetébe nyerünk bepillantást az egyik tanulmányban, míg az európai kisebbségi politika mintapéldájaként oly sokat emlegetett dél-tiroli osztrákok helyzetébe a másik tanulmányban. Azon dél-tiroli osztrákok helyzetébe, akik hajdan volt birodalmi dicsőséggel rendelkező, de ma már csak egy közepes európai állam, Ausztria nemzettöredékeként élnek a nagyalam Olaszországban.

A kárpátaljai (ukrainai) és a partiumi (romániai) magyarok éppen így alkotnak a magyar kisebbségeken belül két erősen eltérő típust, hiszen létszámukat tekintve százhatvanezer áll szemben közel kétmillióval, s ugyanakkor az államon belüli helyzetüket és a történetüket tekintve is egészen eltérő a sorsuk. Hadd ajánljam az olvasók figyelmébe a 106. oldalon azt a rövid felsorolást melyből, megtudhatják a (János bácsi meghal és Szt. Péter elé kerül... kezdetű) híres vicc mögött rejlő hátborzongató valóságot arról, hogy hogyan változott meg nyolcvan év alatt tizenhat alkalommal az állami fennhatóság Kárpátalján.

Végezetül a hat típuspárt ismertető tanulmány után olvashatjuk a moldáviai gagauzok esetének nagyon érdekes ismertetését. Arról, hogy egy identitásában és államiságában bizonytalan országban, egy hanyatló birodalom gazdasági és politikai érdekéből, hogyan jön létre egy kisebbség autonómiája úgy, hogy az oktatás nyelvüül nem a saját nyelvét, hanem az egykor volt birodalom nyelvét, az oroszot használják.

A fenti esettanulmányok jól illusztrálják Kozma Tamásnak az első és utolsó részben megfogalmazott gondolatait.

Az első részben Kozma Tamás áttekintését adja a kisebbségi oktatáskutatás témáinak, történetének és regionális változatainak, továbbá körüljárja Közép-Európa külső és belső határainak kérdését. A Közép-Európa fejezet első részében a 'Közép-Európa' fogalom interpretatív antropológiai értelmezését adja. Bemutatja egy bevett módon használt fogalom térbeli és időbeli jelentés-változatait.

A kötet harmadik részében összegzi a tanulmányok tapasztalatait:

„A kisebbségi iskola szerepe ezért a keleti térségben a nemzeti identitás megőrzése, a nyugati térségben a kultúra fönntartása és a nyelv terjesztése.” Kozma Tamás szerint a rendszerváltás óta a közép-európai kisebbség-politikusok körében egy generációváltás zajlott le, melynek eredményeként egyrészt a keleti nézőpont helyét egyre inkább átveszi a nyugati szemlélet, másrészt a demokratizálódás eredményeként a szimbolikus politizálás helyére egyre inkább az instrumentális politizálás kerül. A harmadik utas etnikai szeparáció helyébe egyre inkább a kisebbség szociális integrációja lép. A szociális integráció eszköze és kulcsa a kisebbségi felsőoktatás.

ABSTRACTS

Tibor Huszár

FROM ELITES TO NOMENKLATURA. THE EVOLUTION AND SOME CHARACTERISTICS OF INSTITUTIONALIZED CADRE POLICY IN HUNGARY (1945–1989)

Based on empirical research the paper summarizes the social and institutional characteristics of the birth and reproduction of the Hungarian nomenklatura system. The research included the reconstruction of the decision making system, and the documents of recruitment. Moreover interviews were conducted with several top officials of the Hungarian Socialist Workers Party. The paper argues that although there was a chance to form new elite after World War II., it did not happen because of the infiltration of the Communist Party into the repressive organizations. The take-over of power led to the formation of a nomenklatura.

The paper overviews the impact of the nomenklatura-system on the working of central institutions, the academic world and civil organizations. It investigates the documents dealing with the composition of the nomenklatura and the privileges of its members.

Gyöngyvér Tőkés

THE ECONOMIC AND SOCIAL POSITION OF THE HUNGARIAN UNIVERSITY LECTURERS AND RESEARCHERS FROM CLUJ

The study presents the economic and social situation of the Hungarian university lecturers and researchers from Cluj in 2002. We examine the economic and social differentiation of the Hungarian university lecturers and researchers from Cluj through a model that contains six classes. These classes are: upper class, upper-middle class, middle class, under-middle class, working class and underclass. The empirical data demonstrate that the financial situation of the Hungarian university lecturers and researchers from Cluj is better than that of the most Hungarians in Romania and the Romanian society in general, and they are aware of this fact. However, this middle strata is not a homogenous one. Our survey demonstrates that there is a relationship between the occupational position of the interviewed person and his economic situation, but there is no concrete relationship between the social origin and the economic situation. There is, however, a tendency according to which those individuals whose parents belonged to the upper and upper-middle class would themselves too belong to the upper or upper-middle class, while only half of the persons belonging to the middle and lower-middle class had parents belonging to the upper or upper-middle class.